

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

5

1967

НОВІ КНИГИ:

БАРВІНОК Г. та інші — Чуеш, Дніпре!, вид-во «Прапор», Харків, 1966, 87 с.

ДЕМИДЕНКО П. — **Загін нескорених**, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1966, 75 с., з іл.

ДЕРЕЗА М., ЛИТОВЧУК А. — **Фронт у ворожому тилу**, Політвидав України, К., 1966, 157 с., з іл.

Наука і культура. Україна, 1966, т-во «Знання», Української РСР, К., 1966, 415 с., з іл.

ПРИЛИПКО Ф. — **Старий Крым. Историко-краеведческий очерк**, изд-во «Крым», Симферополь, 1967, 79 с., с илл.

Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны.

Июль 1914 г.— февраль 1917 г. Сборник документов и материалов, изд-во «Наукова думка», К., 1966, 434 с.

САРКАСЬЯН К., СТАВНИЦЕР М. — **Улицы рассказывают...**, изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 272 с., с илл.

СМИРНОВ С. — **Брестська фортеця** вид-во «Дніпро», К., 1966, 419 с. з іл.

ФРОЛКИН Н. М. — **Крестьянство в Алжирской революции. (1954—1962)**, изд-во «Наукова думка», К., 1967, 126 с.

Шляхом Жовтня. Борьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Рад.ською Україною. Збірник документів. Т. 5 1938 р.— 1944 р., вид-во «Карпати», Ужгород, 1967 519 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5
ТРАВЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

- М. І. Куліченко (*Харків*) — Крах політики української буржуазно-націоналістичної контрреволюції (кінець 1917 р.— початок 1918 р.) 3
П. М. Калениченко — З історії польських комісаріатів на Україні (1918—1919 рр.) 19

До 150-річчя з дня народження М. І. Костомарова

- Р. П. Іванова — М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. 31
С. М. Злупко (*Львів*) — Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною 42
А. Г. Беспалова (*Ростов-на-Дону*) — До питання про суспільно-історичні погляди М. І. Костомарова 50
Є. С. Шабліовський — М. І. Костомаров і М. Г. Чернишевський 56
В. Г. Сарбей — Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова 72

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. Ф. Автомонов — Взаємодія партизанів з десантними і передовими частинами Радянської Армії в середньому Придніпров'ї 77
Л. О. Лещенко, В. М. Зайцев — Історія заперечує антирадянську політику групи Мао Цзе-дуна 87

ЗАМІТКИ

- М. Є. Шехтер (*Боярка Київської області*) — До історії радянської авіації та космонавтики на Україні 99
О. П. Літківський — Нове з історії преси Паризької Комуни 103
І. Ф. Шніманська — «Стародавня історія східних народів» — підручник Лесі Українки 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Є. О. Дмитрієва (*Львів*) — Підведення учнів до усвідомлення історичних закономірностей 111

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. В. Завін — Зробити пам'ятки стародавнього світу надбанням поколінь 116

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. М. Завалішніа, М. О. Сметнов — Подвійна пастка 121

НАШ КАЛЕНДАР

- Є. А. Василевська (*Мінськ*) — Столиці Білоруської РСР — 900 років 124
П. М. Костриба — Народний герой (До 80-річчя з дня народження С. А. Ковняка) 127

А. М. Катренко, Т. Д. Сусло — Українське наукове товариство в Києві	130
І. О. Гуржій — Повстання в Кліщинцях (До 200-річчя з часу початку)	133
Л. А. Коваленко (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Жан-Жак Руссо і Україна (До 255-річчя з дня народження)	135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. А. Озадовський — Американська історіографія про політику США щодо молодих незалежних держав Африки	137
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. Я. Лещенко (<i>Ровно</i>) — І. Л. Дем'янчук. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.	144
А. А. Вовк, О. Б. Слуцький — И. Б. Берхин. История СССР (1917—1964 гг.)	145
В. О. Каменєва — Очерк истории Харьковского электромеханического завода	146
О. Я. Манусевич (<i>Москва</i>) — А. Г. Шевелев. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг.	149
В. І. Стрельський, С. О. Яковлев — Теория и практика архивного дела в СССР	151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. П. Гриценко, Л. С. Новак — Наукові сесії, присвячені 50-річчю Лютневої буржуазно-демократичної революції	153
О. В. Молодчиков — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР	154
П. А. Горішний, І. П. Стогній — Республіканська нарада з проблем конкретно-соціологічних досліджень	157
В. С. Скоріна — «Архівам України» — 20 років	158
Л. К. Стоян — Сергій Миколайович Белоусов (До 70-річчя з дня народження)	159
І. С. Винокур (<i>Кам'янець-Подільський</i>), О. Д. Степенко (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — 60-річчя професора Л. А. Коваленка	160
Г. К. — Захист докторської дисертації	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрийський, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 5, 1967

Выходит ежемесячно

(На украинском языке)

Технічний редактор *Л. А. Стражник*

Коректор *О. М. Ставнійчук*

БФ 01534. Зам. К-55. Тираж 7213. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,34. Здано до складання 27.III 1967 р. Підписано до друку 16.V 1967 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

М. І. КУЛІЧЕНКО

КРАХ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

(кінець 1917 р.— початок 1918 р.)

Перемога соціалістичної революції на Україні наприкінці 1917 р.— на початку 1918 р. була наслідком закономірного розвитку чотирьох її потоків — боротьби пролетаріату за соціалізм, селянства — за землю, всіх трудящих — за мир, переважної більшості українського народу — за ліквідацію національного гніту та свободу розвитку економіки, культури і національної державності. Серед факторів, що сприяли успішному розвитку й злиттю цих потоків, велике значення мали організаторська та агітаційно-пропагандистська діяльність більшовицьких організацій, Рад та інших масових організацій, їх боротьба за втілення в життя основних вимог трудящих. Не менш важливим фактором була повсякденна увага ЦК партії більшовиків, особисто В. І. Леніна, допомога російського народу трудящим України в боротьбі з ворогами революції, в будівництві нового життя. В історичній літературі вже чимало уваги приділялося з'ясуванню великого значення всього цього для формування політичного досвіду робітників і селян, активізації їх участі в соціалістичній революції. Але недооцінювалося, що на цей процес, крім наведених вище позитивних факторів, дуже впливали й негативні — насамперед контрреволюційна політика буржуазно-націоналістичної Центральної ради, партій і організацій, що входили до її складу. Це питання необхідно проаналізувати ще й тому, що діячі Центральної ради в минулому та українська націоналістична емігрантщина тепер намагаються довести, нібито їхня програма і практична діяльність були революційними, навіть соціалістичними. Основні ж причини краху своєї політики вони вбачають у тому, що, по-перше, надмірно захопилися розв'язанням національного питання, створенням української національної держави, і, по-друге, що не могли протистояти «імперіалістичному» натискові Радянської Росії — ззовні, та демагогічній агітації російських більшовиків» — зсередини України.

Мета цієї статті довести, що за своїм класовим змістом політика Центральної ради була антинародною, контрреволюційною. Автором використані документальні матеріали самої Центральної ради та її органів, свідчення націоналістичної преси та активних політичних діячів того часу.

Своєю основною заслугою наприкінці 1917 р. українські есери та українські соціал-демократи вважали утворення «української національної державності». Але документальний матеріал та свідчення сучасників безперечно свідчать про те, що національною в тій державності була тільки вивіска. Весь державний апарат, армія, загони «Вільного козацтва», закони Центральної ради використовувались проти трудящих мас. Так, у своєму III універсалі Рада проголосила ліквідацію смертної кари, а 19 листопада 1917 р. навіть ухвалила закон про амністію. Проте поки що знайдено тільки один документ, з якого видно, що на підставі цього універсалу¹ 8 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат вирішив звільнити «з під охорони» реакційне командування Київської військової округи, що було винне в триденних кровопролитних боях у Києві. Зовсім інакше поведився Генеральний секретаріат, коли вирішував долю революціонерів. Так, 20 грудня В. К. Винниченко поставив на обговорення питання, що робити з арештованими в Сосниці членами Ради солдатських депутатів (серед них — російські і українські есери, більшовики) та більшовиками Г. Й. Чудновським і Ов'яном, які перебували в Косому капонірі Києва. Генеральний секретаріат ухвалив «заарештованих у Сосниці потягти до суду за спробу захопити владу», а Чудновського і Ов'яна «як агентів Криленка» — «тримати під арештом»².

Такою була «демократія» в самому центрі «української національної державності». Значно вільніше вели себе ті, хто проводив цю «демократію» в життя на місцях. У Києві, за свідченням тодішнього члена ЦК УПСР П. П. Любченка, комендант міста соціал-демократ М. Ковенко «розстрілював наліво й направо»³. Інший член ЦК УПСР О. Я. Шумський пізніше згадував, що заарештовані Ковенком 10 лівих членів ЦК тієї ж партії, що перебували в підвалі штабу «Вільного козацтва», «були свідками розстрілів десятків, можливо — сотень робітників»⁴. Делегат Полтавського повіту на Всеукраїнській селянській конференції розповідав, що «гайдамаки розстрілювали селян і пригнічували народ», а 16 грудня розстріляли членів місцевої Ради⁵.

Про антидемократичний характер Центральної ради свідчили навіть її члени. Так, колишній генеральний секретар пошти й телеграфу російський есер А. Н. Зарубін на одному з засідань Ради нагадав про панування шовінізму в органах державної влади, внаслідок чого було звільнено всіх неукраїнців і вислано їх за межі України. Шовіністична політика націоналістичного уряду УНР, говорив Зарубін, викликала «протест, повстання ряду демократичних кіл, ряду робітничих організацій. І [ми] знаємо, що в повстанні брали участь не тільки більшовики»⁶. Український соціал-федераліст М. Кушнір заявив, що «населення виступило проти Української держави і зробило повстання, борючись з українським військом»⁷.

Такою була «українська національна державність» з точки зору її загальної характеристики. За твердженням лідерів Центральної ради, ця державність утворилася внаслідок перемоги революції і переходу влади до рук робітників і селян. Однак факти заперечують це твердження.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 107.

³ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет, Харьков, 1921, стор. 200.

⁴ Там же, стор. 382.

⁵ Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 1—2, стор. 23.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 73.

⁷ Там же, арк. 105.

Одним з найпекучіших питань революції на Україні було питання про землю. Ще напередодні Жовтневого збройного повстання в Петрограді Центральна рада не раз обіцяла селянам, що вона забезпечить передачу всієї землі селянам, як тільки прийде до влади. Зокрема, 17 жовтня 1917 р. Мала рада запропонувала Секретарству земельних справ приступити «до спішної розробки» законопроекту про тимчасові заходи в земельному питанні і представити його на сесію Великої Центральної ради 29 жовтня 1917 р.⁸ Проте законопроект так і не з'явився. Водночас трудящим масам селянства став відомий ленінський декрет про землю, звістку про який гаряче зустріли в українському селі. Занепокоєна цим Центральна рада 7 листопада 1917 р. у III універсалі заявила, що «існуюче право власності на землі поміщицькі і інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення» скасовується, що «землі ті є власність усього народу й мають перейти до нього без викупу»⁹. Читачів універсалу, правда, трохи бентежило, що в ньому знову було те ж саме доручення Секретарству земельних справ «виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраних народом, тими землями»¹⁰. Та вони вирішили почекати, тим більше, що багато селян сприйняли заяву універсалу як підтвердження на Україні ленінського декрету про землю.

Саме в обманній заяві III універсалу про землю, слід вбачати основну причину того, що українські націоналістичні партії, насамперед УПСР, одержали так багато голосів на виборах до Всеросійських Установчих зборів 12 листопада 1917 р. Представники цих партій і так звані «урядові комісари Центральної ради» на місцях завіряли селян, що вже є закон про негайну передачу їм поміщицької землі. Так, вовчанський комісар Центральної ради на Харківщині В. Коряк, виступив 10 листопада 1917 р. на II повітовому селянському з'їзді і, посилаючись на нібито одержану ним телеграму Селоспілки та на III універсал Центральної ради, заявив, що одночасно з проголошенням Української Народної Республіки опубліковано і закон про передачу землі селянам. Вислухавши цю промову, писав комісар у своєму звіті Центральній раді 17 листопада, з'їзд ухвалив вітати Український уряд «за оповіщення Республіки і декрет про землю»¹¹. В тому ж звіті В. Коряк писав, що на виборах одержала перемогу УПСР і що «у великій пригоді» стався названий з'їзд, на якому було оголошено декрет про землю. Цей декрет «паралізував вплив більшовицької агітації і привернув симпатії селян до Центральної ради»¹².

Політика Центральної ради щодо земельного питання була справжнім шахрайством. Саме так розцінили земельні обіцянки Центральної ради навіть деякі члени її уряду, які добре знали справжню позицію української буржуазно-націоналістичної контрреволюції і боялись надмірними обіцянками прискорити крах політики Ради. На другий день після опублікування III універсалу і в зв'язку з цим склав повноваження секретаря земельних справ український есер М. А. Савченко-Більський. Генеральний секретаріат на заяву М. А. Савченка-Більського про демісію «в зв'язку з 3-м універсалом» постановив «відставки не приймати, поки не буде оголошено пояснення до універсалу»¹³. В тій же постанові вказувалося: «До преси ухва-

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 4а, арк. 104.

⁹ «Вісник Генерального секретаріату України», № 2, 23 листопада 1917 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 59.

¹² Там же.

¹³ Там же, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

лено подати відомості про те, що в секретаріаті спішно вироблюються пояснення до 3-го універсалу Центральної ради (по земельному питанню)»¹⁴. Що цими «поясненнями» передбачалося вирішувати зовсім не земельні, а суто політичні питання, можна бачити з того, що вироблення їх було доручено не секретарству земельних справ, а товаришу генерального писаря І. І. Мирному.

Налякані «революційністю» Центральної ради, 11 листопада 1917 р. у Києві зібралися представники союзу земельних власників, спілки власників цукроварень, київських банків, союзу службовців сільського господарства, керуючі акцизними зборами п'яти губерній. За їх вимогою на засідання прибули керівні діячі Генерального секретаріату В. К. Винниченко, В. О. Голубович, М. В. Порш, яким голова союзу земельних власників О. Вишневський висловив рішучий протест з приводу заяви в III універсалі про скасування власності на землю. В спеціальній декларації Центральній раді вказувалося, що «створена рядом поколінь земельних власників висока сільськогосподарська культура України з переходом усієї землі до рук рядового селянства, позбавленого покищо необхідної освіти й капіталу, буде знищена». Представники уряду заспокоїли учасників наради, заявивши, що III універсал зовсім не вирішує питання про власність на землю, а тільки висловлює погляд Центральної ради щодо цього. Вирішувати ж його будуть лише Українські Установчі збори. Згодом колишній голова Генерального секретаріату Винниченко у книзі «Відродження нації» (стор. 111) писав про свій натяк землевласникам, що «хоч земля й одбирається (?) у них, але, може якось буде їм і відшкодування». Особливо заспокійлива для учасників наради була заява про те, що уряд розробляє правила передачі землі власників земельним комітетам, де інтереси їх по можливості будуть враховані. В разі посягань революційного народу на їх власність уряд обіцяв захищати збройною силою.

Мабуть, на тій же нараді представники уряду одержали вказівки щодо розробки «пояснень» у земельному питанні до III універсалу Центральної ради, бо того ж дня, обговорюючи проект «пояснень» вдруге, перед його публікацією, Генеральний секретаріат знову ухвалив доробити «пояснення». Остаточний текст було схвалено 13 листопада, хоч при публікації збережено дату 11 листопада.

«Пояснення» Генерального секретаріату нічого не залишали від «революційної» заяви Центральної ради в III універсалі по земельному питанню. А поки що не тільки селяни, але й волосні земельні комітети не допускались до розв'язання земельного питання, їх обов'язок — допомагати губернським та повітовим комітетам вести облік поміщицької землі та підготовку до її розподілу. «Займати ж землю для розподілення її між громадянами,— підкреслювалося в «поясненнях»,— вони не мають права»¹⁵. Фактично все залишалося по-старому, за винятком того, що поміщицькі землі оголошувалися всенародними, і урядові органи зобов'язувалися захищати їх від революційного селянства.

Останній і найвідчутніший удар по «революційному» змісту заяви Ради щодо земельної проблеми завдало Секретарство в земельних справах. В його інструкції від 15 листопада 1917 р. говорилося, що земельні відносини на селі залишаються старими і, що до видання зазначеного в універсалі закону про перехід розпорядження «нетрудовими» землями до рук земельних комітетів всі господарства провадяться як і досі,

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

¹⁵ «Вісник Генерального секретаріату», № 2, 23 листопада 1917 р.

але під доглядом земельних комітетів¹⁶, «щоби нічого не було зруйновано. В разі потреби звертатись до комісарів, яким дана інструкція вживати озброєної сили»¹⁷.

В іншій інструкції, розісланій тільки земельним комітетам, секретарство роз'яснювало, що під «нетрудовими» маються на увазі: поміщицькі, церковні, купецькі та інші землі. Землевласників же, які мали землі менш як 50 дес. землі, універсал не зачіпав. Така трудова власність по універсалу не скасована, а залишається такою, як і була. Таким чином, Центральна рада і її генеральний секретаріат одверто взяли під свою охорону не тільки поміщицьку, але й куркульську власність, свідомо залишивши селян без землі. Такий же курс було взято щодо земельних маєтків іноземних підданих та державних земель.

Трудяще селянство дедалі більше переконувалося в марності сподівань на одержання землі від буржуазної влади. Очолювані більшовиками, вони піднімалися на боротьбу за здійснення на Україні ленінського декрету про землю. Землевласники Єлисаветградського повіту телеграфували в Київ, що «лозунги петроградського Леніна перекинулись на Херсонщину»¹⁸. Комісару Центральної ради на Поділлі повідомляли з Ямпільського повіту, що в Федорівці загітовані більшовиками селяни обрали «самочинний» комітет, який «діє відповідно з декретом Леніна і не бажає визнавати універсалу Ради»¹⁹.

Контрреволюційна суть політики Центральної ради особливо яскраво проявилась в її ставленні до селянського руху за землю. Вона збройною силою захищала інтереси землевласників. Тільки в розпорядження комісара Центральної ради на Київщині було виділено чотири донських козацьких полки і один кірасирський. Для придушення селянських повстань широко використовувалася гвардія української буржуазно-націоналістичної контрреволюції — «Вільне козацтво».

Одночасно із збройною боротьбою проти селянського руху Центральна рада шукала виходу й законодавчим шляхом. Проект земельного закону виробляв Український земельний комітет. За оцінкою самої Центральної ради у цьому «формально складеному» комітеті майже не було справжніх селянських представників. Але й ті законопроекти його не задовольняли Центральної ради. Один за одним були відхилені три проекти земельного закону. Висловлюючись з приводу одного з таких проектів, товариш секретаря земельних справ К. А. Мацієвич 7 грудня 1917 р. заявив: «Доти доки нема методів і плану громадського господарювання, не можна руйнувати особистого господарства... Гадаю, що цей проект буде значно змінено»²⁰. 15 грудня 1917 р. при обговоренні четвертого законопроекту у Центральній раді виконуючий обов'язки секретаря в земельних справах Б. Мартос охарактеризував селянські виступи як «грабіжницькі». Від імені Секретарства земельних справ він пропонував зберегти великі «культурні» поміщицькі маєтки, штрафувати в п'ятикратному розмірі тих, хто спокусився на «чуже» добро. Безперечно, що і цей законопроект фактично захищав інтереси пануючих класів. Проектом передбачалася лише передача земельним комітетам поміщицьких земель, а куркульські до 40 дес. залишалися колишнім господарям.

При обговоренні проекту земельного закону з'ясувалося хитке становище Центральної ради на селі — більшість трудового селянства

¹⁶ «Вісник Генерального секретаріату», № 2, 23 листопада 1917 р.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Журн. «Историк-марксист», 1933, № 5, стор. 45.

¹⁹ Журн. «Красный архив», 1941, № 2, стор. 85.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

зі зброєю в руках вже піднялася на боротьбу за землю, а також і проти буржуазно-націоналістичного уряду Ради, що не хотів її дати. В промові 16 грудня представник Бунду Липець повідомив учасників сесії, що «тільки за один вчорашній день одержано 240 телеграм про погроми та заколоти тільки в трьох українських губерніях»²¹.

Загальне невдоволення проектом земельного закону з боку членів Центральної ради і селянських мас призвело до ускладнення стосунків між провідними партіями української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Більшістю (131 голос проти 101 при 13, що утримались) сесія Центральної ради 17 грудня 1917 р. відхилила законопроект. Разом з тим було ухвалено створити з представників фракцій спеціальну комісію, яка б підготувала новий проект закону і внесла його «в одно з найближчих засідань Малої ради для затвердження»²².

Протягом місяця працювала комісія і лише 17 січня 1918 р. Мала рада схвалила закон майже без обговорення. Це сталося тому, що, по-перше, всі спірні питання було знято, по-друге, коли схвалювали закон, приміщення Центральної ради (Педагогічний музей) уже обстрілювали гармати повсталих київських робітників. Зміст закону зводився до передачі поміщицьких та інших нетрудових земель, а також реманенту, в розпорядження земельних комітетів для розподілу між селянами. Але до впровадження закону в життя справа не дійшла, оскільки через тиждень Центральна рада втекла з Києва. Можна повірити тодішньому голові Ради народних міністрів В. О. Голубовичу, що надруковані на друкарській машинці примірники земельного закону «пропали» і в Житомирі серед вивезених паперів вдалося знайти лише один з примірників закону, який був вперше опублікований 30 січня 1918 р., а здійснити його так і не довелося.

Так Центральна рада турбувалася про селянство, хоч і називала себе органом селянської влади! Тому не дивно, що про робітників її діячі взагалі мало згадували не лише в практичній діяльності, але й у офіційній пропаганді. Щоправда, в III універсалі говорилося, що «з сього дня встановлюється по всіх підприємствах 8 годин праці», а секретарству праці пропонувалося «встановити державну контролю над продукцією України»²³. У відозві від 6 грудня 1917 р. поряд з заявою, що Центральна рада «передала землю без викупу трудовому народові» було й інше,— що вона «запровадила восьмигодинний робочий день і контроль над виробництвом»²⁴. Але то все на словах. Фактично закони було ухвалено значно пізніше: «Про тимчасову організацію контролю» — 14 січня, а про введення 8-годинного робочого дня — 25 січня 1918 р. Останній, на відміну від законів про землю і про державний контроль, був без помітки «тимчасовий». Мабуть, тільки тому, що не встигли дописати це слово — той удень, коли його ухвалювали, був останнім днем перебування Центральної ради у Києві.

Це і все, що зробила Центральна рада для трудящих України. До цього можна тільки додати витяги з протоколу наради представників різних секретарств щодо виробництва цукру в 1918 р. На цій нараді 7 грудня 1918 р. виступив член Центральної ради А. Рубас. Він заявив, що «в багатьох місцях змішують державний контроль з контролем робітників. Це гальмує справу»²⁵. У відповіді на таку стурбова-

²¹ Газ. «Народная воля», № 184, 17 грудня 1917 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 56.

²³ «Вісник Генерального секретаріату», № 2, 23 листопада 1917 р.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 10, арк. 54.

²⁵ Там же, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

ність товариш секретаря праці в Генеральному секретаріаті Г. Фрід заявив: «На ці випадки змішування контролю треба дивитися як на ексцеси. Такий контроль незаконний. Треба розуміти контроль державний...»²⁶.

Що ж до «експропріації експропріаторів», про яку любили поговорити буржуазні націоналісти особливо з УСДРП, то після приходу до влади про це вже більше не згадували. Навпаки, була виявлена особлива турбота про власників великих підприємств. Так, на засіданні Генерального секретаріату 10 листопада секретар торгу і промисловості В. Голубович вніс на обговорення «справу з охороною підприємств збройною силою, бо при відсутності такої охорони загубить силу (порядок) в інших сферах»²⁷. І додав, мабуть згадавши, що все-таки іде революція і потрібно зважати на настрої робітників: «Треба видати закон про охорону народного добра»²⁸, при цьому розуміючи підприємства власників. А про передачу народу цих підприємств в «революційному» уряді УНР не піднімалось питання. Голубович вніс і другу пропозицію — «видати оповіщення про охорону майна іноземних підданців», доручивши секретарству міжнаціональних справ та торгу й промисловості «скласти список підприємств, які належать закордонним підданцям і передати цей список до відома генеральних секретарств внутрішніх і військових справ для негайного переведення в життя заходів по охороні»²⁹.

Як видно з наведених документів, «революційний» уряд УНР нічого не робив для передачі у власність народу заводів, фабрик та банків, а лише турбувався про їх охорону та всіляко підтримував їх власників. 6 грудня В. Винниченко повідомив членів Генерального секретаріату, що Московський і Петроградський банки у Києві «згоджуються одкрити нам кредит на велику суму»³⁰. Взявши це до відома, Генеральний секретаріат ухвалив також запросити до Києва представників деяких інших банків для «переговорів у справі позики»³¹.

Без великих власників «соціалісти» з Центральної ради та Генерального секретаріату не могли ступити й кроку в будівництві своєї «національної держави». Пізніше В. Винниченко відверто визнавав: «Ми з нехиттю, з нерішучістю ставились до всього, що могло хоч трохи порушити основи буржуазного ладу». («Відродження нації», стор. 116).

У національному питанні, галас про розв'язання якого здійснювався на всю країну, також нічого не було зроблено. Досить сказати, що навіть пропозицію включити до штату шкіл посаду вчителя української мови Генеральний секретаріат вніс до Центральної ради тільки 15 січня 1918 р., але та на неї так і не зважила.

Отже, справа зовсім не в тому, що, захопившись будівництвом «Української національної держави», Центральна рада та її органи нібито не приділили достатньої уваги соціально-економічним питанням.

Політика української буржуазно-націоналістичної контрреволюції була цілком свідомою і спрямовувалась на збереження старого експлуататорського ладу проти революційного народу. Ця політика привела до катастрофічного падіння впливу буржуазно-націоналістичних партій серед робітників і селян.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

²⁷ Там же, арк. 70.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 70.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

³¹ Там же.

В момент Жовтневого збройного повстання співвідношення класових сил на Україні ще було на користь сил контрреволюції. Ще великим був і вплив Центральної ради. Найбільшою за чисельністю і впливом була УПСР — наприкінці 1917 р. вона нараховувала близько 300 тис. членів, а на виборах до Всеросійських Установчих зборів одержала 3,4 млн. голосів з 7,6 млн. На те, що машина голосування спрацювала на користь буржуазних і дрібнобуржуазних партій, були причини. По-перше, голосування проводилось за списками, складеними ще за влади Тимчасового уряду. По-друге, на Україні була дуже складна соціально-економічна обстановка і більшість виборців ще не розібралась в ній. Негативно позначилась і недооцінка національного питання окремими більшовицькими організаціями. Все це призвело до того, що значна частина трудящих не зуміла правильно зорієнтуватися. «Будемо чесними з собою й другими: ми скористувались не-свідомістю, забитістю мас, — визнавав у своїй книзі (стор. 190) В. К. Винниченко.— Не вони нас вибирали, а ми їм накинули нас».

Незважаючи на вплив буржуазно-націоналістичних партій, на початку листопада 1917 р. в пролетарських районах і губернських центрах перемогу на виборах скрізь здобули більшовики. Українські ж есери були на другому місці, а українські соціал-демократи — лише на п'ятому. Ця остання партія не мала ніякого впливу і серед селянства — по всій Україні вона дістала на виборах лише 1,3% голосів. Дедалі більший вплив більшовиків на робітничий клас говорив про неминучість швидкого переходу на їх бік і селянства. І в дні Жовтня більшовицьку програму поділяла більша кількість трудящих, ніж та, що голосувала за них. Саме тому провідні партії Центральної ради в той час дуже широко використовували в демагогічних цілях основні більшовицькі лозунги, — як, наприклад, ленінський декрет про землю. Така політика націоналістичних партій призводила до того, що, навіть поділяючи програму більшовиків, не досить політично свідомі робітники, селяни і солдати перевагу віддавали «своїм», «національним» партіям. Дуже показовим щодо цього був III Всеукраїнський військовий з'їзд, що працював у дні перемоги революції в центрі країни. Саме завдяки підтримці цього з'їзду Центральна рада так сміливо поводитилась, захоплюючи владу. І в той же час для делегатів з'їзду, що за перебільшеними даними Центральної ради становили близько 4 млн. солдатів різних фронтів, було ясно на боці Керенського чи Леніна бути їм. Коли член Київського комітету більшовиків І. Ю. Кулик з трибуни з'їзду запитав солдатів, з ним вони підуть, вони в один голос відповіли: «З Леніним! З Леніним!» Безперечний факт великого впливу більшовиків відбився і в резолюціях з'їзду. Так, що до крайової влади на Україні делегати цілком підтримували «національну» владу — Центральну раду. А щодо «повстання в Петрограді» заявили, що «виступ більшовиків не можемо лічити вчинком антинародним і вживемо всіх заходів, щоб війська з України, а також українські військові одиниці з фронту й тилу не посилались для боротьби з представниками інтересів трудового народу»³².

Класовим почуттям робітники й селяни України розуміли, що Рада своїх обіцянок не виконає. Трудящі почали відходити від націоналістичних партій, головним зняряддям яких в боротьбі став обман і терор. Даремно ЦК УСДРП в своїй відозві до робітників, селян і солдатів переконував їх, що «Центральна рада по своєму складу є Рада роб., солд. і селянськ. депутатів; тільки представництво в ній пов-

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 93.

ніше: у Центральну раду входять і інші верстви людности»³³. Даремно Генеральний секретаріат запевнив трудящих, що він «вживає всіх заходів, щоб всі соціальні форми такої великої ваги, як, наприклад, земельна реформа, військова були переведені якнайширше, якнайповніше, але організовано і без того потрясення, кровопролиття та анархії, якими одзначено ці самі реформи на території Народних Комісарів»³⁴.

Рада всі сили зосередила на придушенні революційного руху збройною силою. Вже 3 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат вирішив «доручити генеральному комісарові по військовим справам разом з секретарем внутрішніх справ розробити систему мір по охороні спокою та порядку в Києві і краю за поміччю військової сили і муніципальної міліції»³⁵.

У зв'язку з загрозливим становищем на Поділлі було вирішено доручити С. В. Петлюрі «негайно вжити всіх заходів для військової охорони Поділля і Волині»³⁶. 8 листопада Генеральний секретаріат ухвалив «порозумітися з Ставкою, щоб частину 34-го корпусу вжити разом з кубанцями для охорони краю», бо «дезертири (?), військові частини, а почасти й селяни чинять великі розрухи, нищать маєтки, грабують сахарні»³⁷. Українізовані частини Центральної ради (до 100 тис. чоловік), більше вже не підтримували уряд. В армії спостерігалися деморалізація й розклад вже наприкінці листопада. Проти революційних мас Центральна рада використовувала переважно реакційно настроєні козацькі частини.

Уже з перших днів встановлення влади Центральної ради на Україні розгорнувся революційний рух. Урядові «соціалісти» змушені були вживати надзвичайних заходів. 2 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат визнав за необхідне утворити при голові секретаріату спеціальну «тимчасову комісію по охороні порядку». Але її діяльність виявилася недостатньою і тому з 13 листопада розпочала діяльність постійна «комісія по охороні краю» з представників 9 секретарств.

Проте терор і спеціальні каральні органи були неспроможні спинити революційний рух. У боротьбі за владу Рад робітники, селяни, революційні солдати дедалі настійніше вимагали усунення Центральної ради.

Реальною загрозою її існуванню став Всеукраїнський з'їзд рад, призначений на початок грудня 1917 р. Щоб запобігти краху, Центральна рада вжила всіх заходів. Уперше вона шукає підтримку ззовні. Наприкінці листопада і на початку грудня встановлює тісні зв'язки з військовими місіями Франції, Англії, США, з контрреволюційним урядом Каледіна на Дону. Зміцнення свого становища на Україні Рада намагалась добитись двома шляхами: роззброєнням революційних військових частин і фальсифікацією складу Всеукраїнського з'їзду Рад. У зв'язку з ненадійністю солдатів українізованих військових частин Генеральний секретаріат у день відкриття Всеукраїнського з'їзду Рад ухвалив, що він, «з огляду на державну необхідність, вважає потрібним для охорони ладу в краю, викликати організаціі «Вільного козацтва»³⁸. Це була мобілізація буржуазно-націоналістичної гвардії на боротьбу проти соціалістичної революції.

Центральній раді вдалося зірвати роботу Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, а справжні представники Рад покинули націоналістичне

³³ Газ. «Нова рада», № 178, 5 листопада 1917 р.

³⁴ «Вісник Генерального секретаріату», № 4, 9 грудня 1917 р.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же, арк. 13.

³⁸ Журн. «Архів Радянської України», 1932, № 1—2, стор. 55.

зборище. І хоч під впливом шовіністичної агітації спішно викликані в Київ «делегати» цього зборища врятували Раду від переобрання, після цього перед трудящими України ще гостріше постали питання: чому «робітничо-селянська» Центральна рада і її Генеральний секретаріат нічого не роблять для розв'язання корінних завдань революції, чому «народна» Центральна рада своєю політикою викликала війну з братньою Радянською Росією. Особливо великий матеріал для роздуму давали ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» і рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад у Харкові, який проголосив Україну Республікою Рад, поширив на всю її територію ленінські декрети про землю, про владу Рад та ін.

Перша половина грудня 1917 р. була переломною в житті українського народу — саме в цей час співвідношення класових сил змінилось на користь соціалістичної революції. На цей час майже повністю покінчили з владою української буржуазно-націоналістичної контрреволюції трудящі Донецького і Криворізького басейнів Харківської губернії. Незначний був вплив Центральної ради й на півдні України. На II Надзвичайному з'їзді Румунського фронту, Чорноморського флоту і Рад Одеської області, що відкрився 10 грудня 1917 р., з 1101 делегата українські есери й соціал-демократи мали всього 80 місць.

В середині грудня 1917 р. становище Центральної ради стало вже катастрофічним: українська армія, що недавно шикувалась на парадах під жовто-блакитними прапорами, танула на очах: частина робітників і особливо селян, яка місяць тому голосувала за Центральну раду, рішуче порвала з нею.

Хвилі революції загрожували поглинути Центральну раду з її балаканиною про революцію і соціалізм. Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція гарячково шукала рятунку. «Одним з засобів цього рятунку,— згадував В. К. Винниченко, (стор. 230),— було скликання чергової сесії Великої Центральної ради. Малось на увазі на цій сесії вирішити декілька питань і тим, може, трохи підкріпити себе».

Становище Ради щодня погіршувалося. Характеризуючи обстановку на засіданні Генерального секретаріату 15 грудня 1917 р. секретар у справах транспорту В. Д. Єщенко відзначив «Ріст більшовизму в масах і в українському війську...» і зробив висновок: «Сил для боротьби з більшовизмом у Генерального секретаріату немає»³⁹. Секретар військових справ С. В. Петлюра «підтверджує, що становище дуже грізне»⁴⁰. Головною причиною такого становища він вважав відсутність у Генерального секретаріату достатньої кількості грошей. «Через це,— говорив він,— не можна послати агітаторів, задовольнити українське військо, серед якого шириться більшовизм»⁴¹. Центральною ж рада вину за розклад армії звалювала не на гроші, а на самого Петлюру — він був усунутий від керівництва військовим секретарством. Для поліпшення військового становища обрали «Особливий комітет по обороні України»⁴².

Становище Центральної ради не поліпшилося, фронтові частини розкладались. У телеграмі голови ради міністрів Румунії Братіану голові румунської військової місії на Україні генералу Коанді від

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 12.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, арк. 13.

20 грудня 1917 р. вказувалося, що «українські частини не тільки не впливають на більшовиків, а навіть самі од них заражаються»⁴³. Козаки українізованих полків Центральної ради посилали до військових частин Радянської Росії, які за проханням Радянського уряду УРСР готувались з півночі допомогти трудящим України в боротьбі за владу Рад. У протоколі спільного засідання солдатського комітету одного з загонів армії Р. Й. Берзіна та делегатів Сердюцького ім. Т. Шевченка (26 грудня 1917 р.) представники братнього російського народу заявляли: «Ніяких розходжень між вищеназваним полком і нами бути не може і ми разом зі своїми товаришами вступимо в ряди борців за повне народовладдя, за самовизначення народів, за скоріший мир, за землю, волю і хліб»⁴⁴. 31 грудня відбулася зустріч командуючого 1-м Мінським революційним загonom Р. Й. Берзіна, начальника 3-ї колони цього загону Яковлева і «української делегації від усього Київського гарнізону», до якої входили чотири представники від полків імені Б. Хмельницького і П. Сагайдачного. В протоколі говориться, що представники українських частин Центральної Ради «переконалися, що революційні війська Мінського революційного загону мають цілком визначену мету: нещадну боротьбу з контрреволюцією, з якого б боку вона не походила — Каледіна, Дутова, Корнілова чи буржуазної Центральної ради і Генерального секретаріату»⁴⁵. В свою чергу командування радянських військ запевнило делегатів київського гарнізону, що революційні війська Мінського загону вимагають, щоб український народ звільнився від своєї буржуазної Ради, яка допомагає Каледіну — Гучкову — Дутову і готує смертельний удар селянсько-пролетарській владі і морить голодом Західний і Північний фронти і пролетаріат Петрограда і Москви.

Становище Центральної ради в тилу і на фронті з середини грудня 1917 р. характеризує один з документів комісії по охороні ладу на Україні, 15 грудня комісія заявила Генеральному секретаріату, що вона «не може виконувати своїх обов'язків через недостачу потрібних сил»⁴⁶. Навіть серед делегатів III Українського національного з'їзду Київщини, що проходить 20—23 грудня і куди обирались надійні для Центральної ради люди «помічався, — як визначав голова Київської губернської української ради І. А. Фещенко-Чопівський — сильний вплив більшовицької агітації. Прийшлося з'ясувати, що таке більшовизм, звідки він взявся, яке відношення більшовиків до України і чого вони шукають у нас та які можуть бути наслідки, якби наш трудовий народ пішов за ними — одним словом приходилось розвіювати той більшовицький туман, який запанував в деяких головах»⁴⁷. Трудящі маси в тилу все більше відходили від Центральної ради. Армія Центральної ради не хотіла виконувати наказів, покидала фронт і йшла додому. 26 грудня 1917 р. М. В. Порш говорив, що «армія з кожним днем розвалюється. Військові частини зменшуються»⁴⁸, через кілька днів він зазначав: «Настрій гарнізону в Києві різний: одні частини займають нейтральну позицію, інші — ворожу, як приміром полки Тараса Шевченка, Дорошенка. Деякі частини, на які можна було б опертись, як «Курінь смерті», Полуботківський полк, Богданівський, дуже втомилась і до активної роботи зараз мало придатні»⁴⁹.

⁴³ Там же, оп. 4, спр. 1, арк. 145.

⁴⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 5, арк. 264.

⁴⁵ Там же, арк. 290.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 46, арк. 13.

⁴⁷ Там же, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 34.

⁴⁸ Там же, арк. 131.

⁴⁹ Там же, арк. 135.

Залишившись без армії, проводирі Центральної ради намагались врятувати своє становище формуванням нової армії «на платних підставах»⁵⁰, яка була б поза впливом більшовиків.

За пропозицією Порша 26 грудня 1917 р. була ухвалена постановою Генерального секретаріату «доручити Генеральному секретаріату військових справ приступити до організації добровольчеської армії на платних підставах»⁵¹. 30 грудня Генеральний секретаріат ухвалив проект формування української армії і організації гайдамацьких корпусів. 3 січня 1918 р. Центральна рада прийняла закон «Про утворення українського війська».

А поки нової армії не було, треба було рятувати становище. Тому, ще 22 грудня було вирішено надати допомогу в формуванні на території України різних національних з'єднань — білоруських, польських, з вояків, що приходять з Сибіру», «великоруського війська на фронті». 27 грудня на засіданні Генерального секретаріату за пропозицією Винниченка ухвалили «дозволити генеральному секретарству військових справ викликати чехословацьку дивізію для охорони цукрових заводів»⁵².

Характеристика становища Центральної Ради наприкінці грудня 1917 р. і на початку січня 1918 р. показує жалюгідність потуг деяких буржуазно-націоналістичних істориків довести, нібито вибори до Українських Установчих зборів у січні знову були великою перемогою українських есерів, а не більшовиків. Наприклад, за словами М. Шаповала — одного з правих лідерів УПСР, вибори «дали величезну перевагу українській партії соціалістів-революціонерів, яка здобула абсолютну більшість мандатів»⁵³. Насправді ж результати виборів до Українських Установчих зборів є прямою фальсифікацією волі українського народу. По-перше, на більшості території України вибори взагалі не відбувались — в зв'язку з військовими подіями, на частині території населення повністю бойкотувало вибори. Як відомо, Всеукраїнська селянська конференція, що працювала в цей час, закликала селянство не брати в них участі. По-друге, саме більшовики організували бойкот виборів і тому навіть не виставляли своїх списків. Щоправда, оскільки єдиного більшовицького центру на Україні тоді ще не було, то бойкот мав місце не скрізь. По-третє, там, де вибори відбулися, в них взяло участь менше половини, а подекуди й третина населення. У Києві голосувало тільки 29,3% виборців, у Черкасах — 37,7%. В Радомишльському повіті «помічався великий абсентеїзм», а в деяких волостях «через більшовицьку агітацію» вибори зовсім не відбулись — Шепелицькій, Іванківській та ін.

Активно бойкотували вибори більшовицькі організації і населення Катеринославщини й Поділля. Подільська окружна виборча комісія 1 березня 1918 р. доповідала головній комісії, що більшовицька «агітація була повсюди, але особливо у Вінницькому, Кам'янецькому, Проскурівському і Ямпільському повітах, в яких помічається особливий абсентеїзм»⁵⁴.

Іншими були наслідки виборів у тих районах України, де більшовицькі організації не бойкотували вибори, або за бойкот виступала лише частина. Так було в Чернігівській губернії, де навіть за даними

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 131.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 34.

⁵³ М. Шаповал. Велика українська революція і українська визвольна програма, Прага, 1927, стор. 113.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 81.

органів Центральної ради, за більшовиків голосувало 56,3% виборців. У ряді повітів губернії за більшовиків голосувало ще більше. Ось уривок з телеграфної доповіді Городнянської повітової виборчої комісії, надісланої головній комісії 28 лютого 1918 р.: «З 58 дільниць вибори не відбулися в десяти. Вибори пройшли з перевагою більшовиків. Список їх отримав 21515 голосів, решта 23 — 12522 голоси. На вибори з'явилось тридцять три процента виборців»⁵⁵.

Цілком зрозуміло, що там, де більшовики бойкотували вибори, більшість одержали українські есери, що й дозволяє націоналістичним партіям говорити про «перемогу». Фактично до урн приходили тут прихильники Центральної ради, а кількість їх подекуди становила тільки 7% від загального числа виборців. Це і називалося «більшістю».

Звичайно, такі «перемоги» не могли зміцнити становище української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Навпаки, протягом січня, становище Центральної ради погіршилось. Про це свідчать доповідні записки членів Всеукраїнської ради військових депутатів, що використовувались Центральною радою як агітатори серед київських робітників і гарнізону і одночасно інформували її про настрої трудящих. 11 січня 1918 р. один з членів доповідав, що він «був на зібранні робітників Головних майстерень, де помічалась занадто велика більшовицька агітація». На його намагання добитися резолюції, де б віталась Центральна рада, робітники ухвалили «висловити обурення Генеральному секретаріату з приводу обеззброєння робітників Арсеналу та інших і, як буде на те потреба, піддержати Совет Народних Комісарів»⁵⁶.

«На ст. Київ-І — пасажирський багато малоросів в цивільній одежі з українськими посвідченнями пропагують проти ЦУР, — інформував «агітатор» 12 січня 1918 р. — Вояки українці в більшості слідуєть за більшовиками»⁵⁷.

Про мітинг арсенальців доповідалось: «Ніхто нічого з ними зробити не може — всі кричать, що Центральна рада буржуазна. І якими їм фактами не доказуй, все кажуть що неправда»⁵⁸.

До голосу революційного пролетаріату приєднуються і солдати. В записці від 14 січня якогось «члена ВРВД» про полк ім. Шевченка говориться, що «більшість козаків, наслухавшись більшовицьких крикунів, називають себе більшовиками»⁵⁹. З Дарниці писали, що розташовані там чехословаки «іти подавлять повстання чи більшовиків, чи українців вони не хочуть»⁶⁰.

Дедалі зростало невдоволення населення і солдатів «вільним козацтвом». В одному з документів відзначалося невдоволення на «вільне козацтво» за те, що воно охороняє економію, в іншому, що грабує населення. Все частіше лунають голоси, «що військо роззброюють, а організують ріжних січовиків та стрільців — з цих ріжних студентів та гімназистів, білу гвардію, аби вона захищала буржуїв та розбивала робочий клас. Але це їм не вдається, позаяк вся сила працюючого люду у більшовиків, котрі вже всі города позабирали, а держиться тільки Київ, але вже швидко Київ заберуть, бо у українців (тобто націоналістів. — М. К.) сили нема»⁶¹.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 84.

⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

⁵⁷ Там же, оп. 4, спр. 2, арк. 17.

⁵⁸ Там же, оп. 4, спр. 2, арк. 20.

⁵⁹ Там же, арк. 25.

⁶⁰ Там же, арк. 31.

⁶¹ Там же, арк. 14.

Особливо обурило трудящих Києва ганебне рішення Центральної ради відірвати Україну від Радянської Росії. В одному з донесень указувалося, що «багацько запитують і надзвичайно хвилюються з приводу 4-го універсалу»⁶². «Агітатор» Василенко писав, що «14 січня збиралися невеликими купками» трудящі міста і «виражали своє невдоволення на Центральну раду за 4-й універсал»⁶³.

Невдоволення політикою Центральної ради в результаті її зрадницьких дій вилилось у збройне повстання київських робітників проти її влади. Переважна більшість гарнізону міста не захотіла підтримати українську буржуазно-націоналістичну контрреволюцію. Під тиском революційних робітників і селян, що піднімалися на боротьбу за владу Рад, а також військ Радянського уряду України під командуванням Ю. М. Коцюбинського Центральна рада з невеличким загonom війська змушена була в ніч на 26 січня 1918 р. залишити Київ.

Січень 1918 р. характеризується не тільки різким падінням впливу Центральної ради, але й розкладом, зростанням суперечностей у самому таборі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Це виявилось насамперед у тому, що українські есери, які мали завжди велику перевагу серед членів Центральної ради, але керівну роль в уряді добровільно передавали українським соціал-демократам, кінець-кінцем вирішили взяти на себе відповідальність за урядову політику. 12 січня 1918 р. фракція УСДРП, що мала в Раді дуже мало своїх членів і не заперечувала проти того, щоб вину за провал політики уряду звалити на УПСР, вирішила відкликати своїх представників з Генерального секретаріату. 15 січня 1918 р. голова секретаріату В. К. Винниченко подав заяву про відставку свого кабінету.

Керівництво партії українських есерів (хоч сама ця партія довгий час мала найбільший вплив, особливо на селі) було дуже слабким. Більше того, з кінця листопада 1917 р. в ньому почало формуватись ліве крило, яке в січні 1918 р. вже становило понад третину всіх членів ЦК УПСР. Під тиском трудового селянства, яке дедалі більше поверталось до соціалістичної революції і Радянської влади, група лівих членів ЦК УПСР на чолі з Г. Михайличенком, П. Сіверодоевським, О. Шумським та ін. вирішила порвати з офіціальним курсом своєї партії, захопити керівництво нею в свої руки й утворити новий уряд. Програмою його діяльності намічалось, відповідно з волею трудящих мас, передати всю владу на місцях Радам, порозумітись з Радянським урядом України і налагодити дружні взаємовідносини з Радою Народних Комісарів Росії. Шляхи здійснення цього (перевороту) у Центральній раді обговорювались на 17 засіданнях ЦК УПСР, що відбулися протягом двох тижнів. Коли загроза керівництву УПСР з боку лівого крила (яке через лівих російських есерів встановило контакти з ЦК партії більшовиків і Раднаркомом Росії стала реальною, праве крило ЦК УПСР звернулось по допомогу до уряду, керівництво якого було ще в руках українських соціал-демократів». «Допомога» була подана. Ввечері 10 січня 1918 р. прямо на засідання ЦК УПСР в приміщенні самої Центральної ради ввірвався загін «вільного козацтва» на чолі з українським соціал-демократом М. Ковенком і заарештував усіх 10 присутніх членів лівого крила уряду. Всі вони були членами Центральної ради, а Б. О. Зарудний — навіть членом уряду — секретарем земельних справ. «Парламент» УНР був вже таким безсилим, а непевність становища його — настільки великою, що ніхто нічого вдіяти не міг.

⁶² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 4, спр. 2, арк. 19.

⁶³ Там же, арк. 29.

Слід зазначити, що ліве крило ЦК УПСР скоріше проявило не силу, а розгубленість перед ходом подій. Його соціальною базою було невдоволення широких мас трудящих, а не міцні зв'язки з революційно настроєними робітниками, селянами, солдатами. Всі сподівання лівого крила покладались на можливість перевороту у верхівці партії і Центральної ради і тільки про всяк випадок налагоджувались зв'язки з солдатами Георгієвського полку і артилерійського дивізіону київського гарнізона. Арештом лівого крила ЦК УПСР праві елементи цієї партії і Центральної ради хотіли насамперед усунути їх від участі в розв'язанні питання про формування нового уряду. Це їм удалося — 18 січня 1918 р. Мала рада доручила формування нового кабінету (він став зватись Радою народних міністрів) В. О. Голубовичу, а від українських соціал-демократів «для єдності фронту», щоправда, особисто, а не від партії, ввійшов М. С. Ткаченко, що фактично й спрямовував усю політику нового уряду УНР.

Наступні події в історії української буржуазно-націоналістичної контрреволюції відбувались з катастрофічною швидкістю, а розклад у її рядах щодень посилювався. Спочатку була надія утримати владу за допомогою «вільного козацтва». Для його широкого формування кожній повітовій управі уряд асигнував 750 тис. карбованців. Але скоро з'ясувалося, що «Вільне козацтво», очолене відомим реакціонером, поміщиком П. Скоропадським, уже не могло врятувати справу. Формування його загонів йшло повільно, трудящі були настроєні проти них. «Вільне козацтво» під впливом свого реакційного командування виходило з-під керівництва буржуазно-націоналістичного уряду. Справа дійшла до того, що вважаючи Центральному раду надто революційним органом влади, Скоропадський цілком свідомо не захотів допомогти їй у найтяжчі для неї дні боротьби за збереження Києва.

Наприкінці січня 1918 р. агонія охопила саму Центральну раду. 31 січня 1918 р. Рада народних комісарів УНР вирішила просити в Німеччини військової допомоги. За тиждень, що пройшов після цього, становище уряду ще більше погіршилось — з Житомира довелося спішно виїхати в Коростень, а через кілька днів — у Сарни. На початку лютого 1918 р. В. Голубович заявив О. Севрюку, який очолював тоді делегацію Центральної ради на переговорах в Бресті, що «негайно потрібна військова допомога центральних держав Україні в боротьбі з більшовиками» і що ця допомога «потрібна негайно, навіть екстренно»⁶⁴. Підписавши 27 січня 1918 р. ганебний договір з Німеччиною та її союзниками, «соціалістичний» уряд Центральної ради віддав український народ на поталу її грабуванню окупаційної армії німецьких імперіалістів.

За твердженням лідерів буржуазно-націоналістичної контрреволюції та буржуазних істориків Заходу, основна причина падіння Центральної ради була не в тому, що проти неї піднялись мільйони робітників і селян, а нібито в наступі на Україну військ Радянської Росії. Це звичайнісінький наклеп. Російський народ, вірний принципам пролетарського інтернаціоналізму, справді подав братню допомогу робітникам і селянам України. Та тільки вчасно б згадати, що кількість російських військ, які брали участь у боях безпосередньо проти Центральної ради, не перевищувала 5—6 тис. чоловік. А трудящі тільки Донецько-Криворізького басейну, разом з Харківською і Катеринославською губерніями, послали на допомогу Радянській Росії для участі в розгромі Каледіна близько 20 тис. бійців. Доречно також нагадати, що російські війська разом з українськими військами На-

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 4, спр. 1, арк. 25.

родного секретаріату почали наступ проти армії Центральної ради лише 5 січня 1918 р., коли становище української буржуазно-націоналістичної контрреволюції було вже катастрофічним.

Тільки у окремих діячів Центральної ради та її уряду вистачило сміливості серйозно проаналізувати причини розгрому української буржуазно-націоналістичної контрреволюції наприкінці 1917 та на початку 1918 рр. Це стосується перш за все В. К. Винниченка. Він одверто визнає у згаданій праці (стор. 125—120), що не стільки більшовики своєю агітацією, скільки «ми самі були агітаторами й демагогами, що розкладали наші маси», «бо ми агітували не тільки своїми відозвами та брошурами, але й ділами. А діла весь час підтверджували й зміцняли те, про що агітували більшовики» (стор. 158).

Падіння впливу і усунення Центральної ради від влади після того, як вона поширила її майже на всю Україну, стало наслідком не якихось зовнішніх причин, а контрреволюційним змістом її власної політики. Саме її прагнення захистити, зберегти старий експлуаторський лад, відмова здійснити основні вимоги трудящих в революції були головною причиною переходу мільйонів робітників і селян України на бік соціалістичної революції, на шлях встановлення влади Рад під проводом ленінської Комуністичної партії.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

З ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИХ КОМІСАРІАТІВ НА УКРАЇНІ (1918—1919 рр.)

Діяльність Польських комісаріатів у нашій країні в бурхливі роки громадянської війни майже невисвітлено як у радянській, так і в польській історичній літературі. Щоправда, дещо сказано про центральний Польський комісаріат в праці Є. І. Песикиної, яка вийшла в 1950 р.¹ Його ж діяльність протягом кількох перших місяців Радянської влади докладно аналізується в ґрунтовній статті О. Я. Манусевича². Зовсім інакше сталося з висвітленням роботи місцевих Польських комісаріатів, які існували на Україні та в інших районах Країни Рад. Не можна назвати жодною, бодай невеличкою, розвідки, присвяченої цим важливим установам.

В даній статті автор робить першу в українській радянській історіографії спробу висвітлити діяльність Польських комісаріатів у нашій республіці протягом усього часу їх існування, тобто протягом початку 1918 р. і майже всієї першої половини 1919 р. Статтю написано переважно на основі тогочасної комуністичної, в тому числі й польської преси, що виходила на Україні, документальних матеріалів партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, партійних та державних архівів Київської, Харківської, Одеської й Дніпропетровської областей, спогадів поляків — учасників Жовтневої революції, а також праць радянських і польських дослідників, що хоча б частково торкаються теми нашої статті.

Насамперед, що являли собою Польські комісаріати, або, як їх ще називають, Комісаріати в польських справах? Це були спеціальні органи Радянської влади, покликані захищати занедбані національно-культурні справи польського народу в Росії, встановити громадсько-державну опіку над біженцями, полоненими та польськими солдатами, а також подавати допомогу демократичним польським установам в їх культурній, громадській і організаційній роботі³. Польський комісаріат, що входив до складу Народного комісаріату в справах національностей молодого Радянського держави, було створено незабаром після завоювання влади більшовиками⁴. З його допомогою Радянський уряд у тяжких умовах воєнного часу робив усе можливе для поліпшення матеріального становища польських біженців, для найшвидшого повернення на батьківщину евакуйованого з Польщі населення, військовополонених, демобілізованих з царської армії солдатів, а також для створення нормальних умов роботи польських шкіл та культурно-освітніх закладів.

Комісаром у польських справах було призначено видатного польського комуніста Юліана Лещинського (Ленського), а його заступниками — також відомих діячів польського робітничого руху Казімежа

¹ Е. И. Песикина. Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917—1918 гг., М., 1950.

² А. Манусевич. Из истории деятельности Польского комиссариата (зима—весна 1918 г.). Сб. Интернационалисты в боях за власть Советов, М., 1965.

³ Газ. «Wiadomości komisariatu» (орган Польського комісаріату при Наркоматі в національних справах Радянської країни), 15 (28) грудня 1917 р.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 1539, арк. 1—5.

Ціховського і Станіслава Бобінського. Комісаріат почав видавати польською мовою свою газету — «Вядомосці комісаріату». При ньому було створено широкий дорадчий орган — Раду революційно-демократичних організацій, до якої входили представники СДКПіЛ, ППС-лівиці, ППС-фракції та ін.

Для якнайшвидшого й успішного вирішення справ польського населення уряд молодого Країни Рад вжив ряд важливих заходів. Так, 9 грудня 1917 р. було прийнято декрет про створену Тимчасовим урядом Ліквідаційну комісію, згідно з яким вона переходила у відання Польського комісаріату на правах одного з його відділів⁵. Трохи згодом комісаріатові були підпорядковані державні і громадські організації, евакуйовані з Королівства Польського. Проявом глибокого почуття дружби Радянської країни до польського народу був декрет Раднаркому про охорону пам'яток польської старовини і мистецтва. А 20 червня 1918 р. Народний комісаріат освіти ухвалив щодо цього спеціальну постанову за підписом наркома А. В. Луначарського⁶.

Спираючись на допомогу революційних організацій і всіх прогресивних сил, Польський комісаріат розгорнув у Росії активну діяльність. Всю свою енергію він спрямував на задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих поляків, на те, щоб вирвати менш свідомих з них у політичному відношенні з-під впливу буржуазної Ліквідаційної комісії. Для подання матеріальної допомоги польським біженцям Радянський уряд виділяв значні кошти, зокрема тільки за два останні місяці 1917 р. — 11,5 млн. крб.⁷

На Україні існував республіканський Комісаріат у польських справах, що виник як Харківський губернський комісаріат⁸. Він входив до Народного секретарства міжнаціональних справ (народним секретарем спочатку був С. С. Бакинський, а потім — В. П. Затонський, заступником народного секретаря — І. Ю. Кулик). Як видно з повідомлення, вміщеного в харківській газеті «Донецкий пролетарий», співробітниками Комісаріату були: старий член першої польської робітничої партії «Пролетаріат» Казімеж Томашевський (комісар), Францішек Матушевський (заступник), Роман Яблоновський (завідуючий загальним відділом), Болеслав Шацький (Скарбек) (завідуючий культурно-освітнім відділом), Владислав Узембло (завідуючий відділом біженців), Мечислав Білек (завідуючий відділом цивільних і військових полонених), Шимон Вейжеховський (завідуючий економічно-статистичним відділом)⁹. Як згадує Р. Яблоновський, у комісаріаті також працювали вчителька Владислава Люге, лікар Марія Куніцька, юрист Теодор Дурач та ін. Дещо пізніше в складі комісаріату було створено відділ у справах поляків-військовослужбовців¹⁰.

Спеціальним декретом Раднаркому РРФСР встановлювалося, що всі урядові установи, видаючи накази або розпорядження щодо польського населення, зокрема солдатів і біженців, мали попередньо їх

⁵ Газ. «Wiadomości komisariatu», 1 (14) січня 1918 р.

⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917—1918 гг., М., 1942, стор. 609.

⁷ Józef Kowalski. Wielka Październikowa rewolucja socjalistyczna a wyzwolenie Polski, Warszawa, 1952, стор. 98.

⁸ Газ. «Вісник Української Народної Республіки» (орган Центрального виконавчого комітету Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів), 13 (26) січня 1918 р.

⁹ Газ. «Донецкий пролетарий» (орган обласного комітету Донецького та Криворізького басейнів і Харківського комітету РСДРП(б)), 30 січня 1918 р.; Roman Jabłowski. Wspomnienia, 1905—1928, Warszawa, 1962, стор. 199; Władysław Uzembło, Wspomnienia, 1900—1938, Warszawa, 1965, стор. 170—171.

¹⁰ Roman Jabłowski. Назв. праця, стор. 199; газ. «Донецкий пролетарий», 16 лютого 1918 р.

погоджувати з Польським комісаріатом¹¹. В свою чергу, постанова Комісаріату у польських справах при Народному секретарстві міжнародних справ Радянської України проголошувала недійсними різні документи щодо польських справ, видані будь-якими громадськими установами та приватними особами на території України. Право видання таких документів надавалось тільки Комісаріату. Всіх приватних і громадянських осіб, що випускали будь-які газети, журнали, брошури і відозви польською мовою, було зобов'язано надсилати по два примірники своїх видань Комісаріатові (Харків, вул. Гоголя, 4)¹².

Комісаріат у польських справах розгорнув у Харкові жваву діяльність. Одним з його досить дієвих заходів було накладення контрибуції на польську буржуазію, яка проживала в місті. Зібрані таким шляхом гроші йшли на утримання польського дитячого будинку в Криму та на поліпшення матеріального становища біженців. Відділ біженців під керівництвом Владислава Узембло провів значну роботу по демократизації таких буржуазних філантропічних установ у Харкові, як Польське товариство допомоги жертвам війни та Центральний громадянський комітет. У першому з них було викрито зловживання, в зв'язку з чим голову його заарештовано і обрано нове правління¹³.

Завдяки енергійній діяльності Комісаріату й активній допомозі місцевих органів Радянської влади незабаром польські комісаріати діяли в багатьох містах, де зосереджувалось польське населення. Вони мали такі відділи: праці, в справах біженців, у справах військовополонених, культурно-освітній, демобілізаційний та в справах евакуйованих залізничників. Згідно з спеціальною інструкцією місцеві комісаріати виділялися Радами польських революційно-демократичних організацій і затверджувалися виконкомом місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів. Інша інструкція стосувалася взаємовідносин між місцевими комісаріатами і Радами польських революційно-демократичних організацій¹⁴.

Як саме відбувалося створення місцевих комісаріатів, добре видно на прикладі Києва. Ще 3 грудня 1917 р. тут були скликані збори з участю представників СДКПіЛ (Фіалек, Бобовська, Гутвінська, Яруга, Кавецький і Прушинська), ППС-лівичі (Івїнський, Грохульський¹⁵, Пітцман), ППС-фракції (Корсак, Пельцер, Славінський), а також делегати з Петрограда (Дронговський, Грайек, Копчинський, Гіртлер, Левіцький, Висота та ін.). Після того, як тов. Грайек розповів про Польський комісаріат і Раду революційно-демократичних організацій у Петрограді, збори вирішили, що до створення комісаріату в Києві мають приступити СДКПіЛ, ППС-лівича і ППС-фракція. Коли з Петрограда надійдуть точніші вказівки, тоді потрібно скликати з'їзд усіх громадських організацій, який остаточно розв'яже питання про створення Польського комісаріату. Збори також вирішили, що нову установу очолить комісар і двоє його заступників, при ній має бути Рада, до якої входитимуть по три представники польських соціалістичних партій.

¹¹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, (февраль 1917 г.—ноябрь 1918 г.), М., 1963, стор. 307.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3, Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине (декабрь 1917 — апрель 1918), К., 1957, стор. 542—543.

¹³ Władysław Uzembło. Назв. праця, стор. 171—172.

¹⁴ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, спр. 16, арк. 106—107.

¹⁵ В газетному звіті, слід гадати, помилково написано: Стохольський, газ. «Wiadomości komisarjatu», I (14) січня 1918 р.).

Характерно, що на зборах розгорнулася жвава дискусія з приводу ставлення до Центральної ради. Піотр Яруга заявив: «Ми (тобто кийвська група СДКПіЛ.— П. К.) визнаємо Центральну раду як уряд України, але повинні протидіяти політиці, що її проводить рада». Ще рішучіше виступив представник ППС-лівниці Болеслав Івінський. Він сказав, що Центральна рада та її Генеральний секретаріат захищають лише інтереси великих землевласників, куркулів, але нічого не роблять для широких трудящих мас¹⁶.

В питанні про те, хто саме був комісаром у польських справах в Києві, існує різнобій. Деякі автори, посилаючись на наказ Польського комісаріату Наркомнацу, опублікований у газеті «Відомості комісаріату», називають прізвище Іполита Фіалека. Однак, як видно з деяких документів, знайдених нами у фонді Київської Ради робітничих депутатів, насправді польським комісаром у Києві був Б. Івінський¹⁷, а І. Фіалек наприкінці лютого 1918 р. працював комісаром у справах біженців¹⁸.

В січні 1918 р. було створено Раду революційно-демократичних організацій в Одесі. До неї ввійшли по п'ять представників від СДКПіЛ, ППС-лівниці, ППС-фракції, Польської соціалістичної робітничої спілки, Польської народно-соціалістичної робітничої спілки «Спуйня», по одному представнику від спілок евакуйованих залізничників і поляків-військовослужбовців, два — від евакуйованих солдатів, три — від спілки біженців і по одному — від кожної революційної солдатської секції¹⁹. 27 січня Рада обрала комісаром у польських справах Антоні Вонсіка (ППС-лівниці), заступниками комісара — Яна Гжеляка (СДКПіЛ) і Зигмунта Богушевича (ППС-фракції), секретарем комісаріату — Яна Глінку (СДКПіЛ). Проте А. Вонсік у своїй заяві на ім'я президії Одеської Ради робітничих депутатів від 21 лютого відмовився від поста комісара в польських справах, посилаючись на свою завантаженість як голови міського комітету ППС-лівниці²⁰. Як бачимо, в Одеській раді члени СДКПіЛ та ППС-лівниці розчинилися серед більшості дрібнобуржуазних елементів²¹.

Інакше стояла справа, скажімо, в Луганську. Тут до Ради ввійшли 10 членів від СДКПіЛ (яка налічувала в місті 147 чоловік), один — від біженців і один — від польської колонії (останні два — з

¹⁶ Газ. «Wiadomości komisarjatu», 1 (14) січня 1918 р.

¹⁷ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 3058, оп. 1, спр. 9, арк. 60. Це ж саме свідчить і учасник Жовтневої революції Едмунд Семіль. (Edmund Semil. Przed gruga wojną była pierwsza, Wspomnienia uczestnika rewolucji, Warszawa, 1965, стор. 246). Щоправда, Едмунд Семіль переплутав ім'я Івінського, назвавши його Генриком. У відповідь на просьбу Б. Івінського з комісаріатом почали співробітничати Владислав Корсак (праве крило ППС-фракції), Антоніна Соколич (ліве крило ППС-фракції) та ін. (H e n r y k J a b ł o Ń s k i. Polska autonomia narodowa na Ukrainie, 1917—1918, Warszawa, 1948, стор. 103—104). Завідуючим адміністративно-політичним відділом Польського комісаріату в Києві був Казімеж Домославський, а секретарем — Мінкевич. (КОДА, ф. 3058, оп. 1, од. зб. 9, арк. 60).

¹⁸ Газ. «Dziennik Kijowski», 26 лютого 1918 р. Подібна плутанина діється і в питанні про те, хто був Польським комісаром у Харкові. Спираючись на той же наказ, більшість дослідників називає прізвище Ф. Кона. Насправді ж тут комісаром був, як уже відзначалося, К. Томашевський. (Про це, зокрема, пише і Р. Яблонівський у своїй праці, стор. 200).

¹⁹ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 182, арк. 98; спр. 16, арк. 104.

²⁰ Там же, спр. 28, арк. 22.

²¹ Згодом з'ясувалося, що як у центрі, так і на місцях Ради польських революційно-демократичних організацій, які мали такий різношерстий склад, стали претендувати на керівну роль у діяльності Польських комісаріатів, прагнули перетворити їх на свій орган. Тому в березні 1918 р. ці Ради були ліквідовані. (Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, стор. 391—392, 487).

дорадчим голосом). Комісаром тут було обрано Фелікса Крестеняка (СДКПіЛ), його заступником — Фелікса Ракочі (ППС-лівіця), секретарем — Вацлава Траутенау (СДКПіЛ), завідуючим шкільним відділом — Яна Стшельбійського (ППС-лівіця)²². Подібна картина була і в Кам'янському. Згідно з чисельністю місцевих організацій СДКПіЛ і ППС-лівіці (перша налічувала 122 чоловіки, а друга — всього 20—30) Рада складалася з 15 соціал-демократів, одного члена ППС-лівіці і дев'яти біженців. Комісаром у польських справах тут був Казімеж Бенек, його заступником — Владислав Кисель, секретарем — Анна Оконецька (всі троє — члени СДКПіЛ)²³.

У Катеринославі губернський комісаріат у польських справах вирішили створити 3 березня 1918 р. 164 делегати з'їзду поляків, що жили на території губернії. Комісаром став тов. Новак²⁴. Тимчасовим комісаром у польських справах у Криму було призначено Станіслава Новосельського, у Бахмутському окрузі (Бахмут — нині Артемівськ) — Маріана Новицького, члена ППС-фракції; в Слов'янську — Станіслава Толвінського²⁵.

Місцеві польські комісаріати на Україні, як і їх керівні органи в Петрограді (потім у Москві) і Харкові, розгорнули активну діяльність, що полягала, зокрема, в демократизації польських буржуазних філантропічних установ, де процвітали всілякі зловживання, а також у вишукуванні коштів на утримання дитячих будинків, шкіл тощо. Так, Комісаріат у Кам'янському ліквідував місцевий відділ Польського товариства допомоги жертвам війни і взяв з його рахунку 3500 крб. для допомоги біженцям та зарплати працівникам швейної майстерні. В Луганську співробітники комісаріату реквестували в товаристві допомоги жертвам війни 2 тис. крб., а також наклали контрибуцію на місцеву буржуазію. Ці кошти пішли на утримання дитячих будинків і притулків та на виплату зарплати вчителям²⁶.

Місцеві комісаріати налагоджували роботу польських шкіл та охорону історичних пам'яток і творів національного мистецтва. Всього на Україні в 1917/18 навчальному році налічувалось 38 польських середніх шкіл (у тому числі в Києві — 8, Київській губернії — 4, Волинській — 10, Подільській — 10, Харківській — 3, Херсонській — 2 і Катеринославській — 1 школа), де навчалось 7498 дітей²⁷. Відділ культури й освіти Харківського комісаріату опублікував 28 березня 1918 р. декларацію, яка проголошувала ряд важливих положень у шкільному будівництві. В ряді міст розгорнули роботу спеціальні комісії по охороні творів польського мистецтва та історичних пам'яток. В Харкові до такої комісії ввійшли скульптор Станіслав Островський, художник Маріан Пуффке, відомий поет Леопольд Стафф і член відділу культури й освіти місцевого Польського комісаріату Роман Глінецький²⁸.

Значне місце в роботі польських комісаріатів займали організація й налагодження діяльності польських робітничих клубів. Подекуди вони з'явилися навіть до утворення комісаріатів. Так сталося, наприклад, у Харкові. Ще 15 листопада 1917 р. ППС-фракція, спираючись на допомогу загону Белгородського полку, вигнала з так звано-

²² Газ. «Wiadomości komisarjatu», 22 липня 1918 р.

²³ Газ. «Wiadomości komisarjatu», 30 червня 1918 р.

²⁴ Документи й матеріали по історії советско-польських отношеній, т. I, стор. 328. На жаль, ім'я тов. Новака встановити не вдалося.

²⁵ Газ. «Wiadomości komisarjatu», I (14), 15 (28) січня 1918 р.; Władysław Uzieniebło. Назв. праця, стор. 171.

²⁶ Газ. «Wiadomości komisarjatu», 30 червня, 22 липня 1918 р.

²⁷ КОДА, ф. 1787, оп. 7, спр. 11, арк. 12 зв.—13, 14 зв.—28; спр. 2, арк. 104—104 зв.

²⁸ Edmund Semil. Назв. праця, стор. 266—267, 301.

го Польського дому, створеного в 1909 р., буржуазні організації і зайняла його приміщення. Місцева група СДКПіЛ схвалила цей справедливий акт і виділила трьох своїх членів до складу правління робітничого клубу. Туди також увійшли по три представники від ППС-лівіці і ППС-фракції, але вже через кілька днів СДКПіЛ відкликала своїх товаришів із складу правління, мотивуючи свої дії тим, що ППС-фракція йде на угоду з буржуазією²⁹. Через деякий час при клубі, що здобув назву «Промень», відкрились бібліотека і читальня, дитячий садок та ідальня. Згодом, коли керівництво клубом перейшло до Польського комісаріату, при ньому було відкрито тримісячні технічні курси для підготовки техніків з таких спеціальностей: механіка, архітектура, електротехніка³⁰.

Подібний робітничий клуб відкрився і в Катеринославі, в приміщенні колишнього буржуазного польського клубу. Для агітаційно-пропагандистської роботи в ньому губернський комітет РСДРП(б) направив комуністів-поляків Яна Пайонка, варшавського токаря Карського, робітника з Дніпровського заводу Гонгулевича, який згодом перебував у Польщі на підпільній роботі, колишнього політичного засланця, працівника управління залізниці, варшав'янина Городинського, токаря Ясинського³¹. Розповідаючи про діяльність клубу, Ян Пайонк писав: «Нам доводилось проводити роботу серед поляків у різній формі і за будь-яких можливостей». Так, наприклад, в неділі і святкові дні, коли в костьол, розташований на Катерининському проспекті*, приходили поляки, тут же, на бульварі, напроти костьола, проводились мітинги. Місцевий ксьондз впадав у розпач від того, що більшість його парафіян йшла не до костьола, а на мітинги³²,— згадує Ян Пайонк.

Подекуди Комісаріати мали свої друковані органи. Так, Польський комісаріат Донецько-Криворізького басейну в березні 1918 р. почав видавати у Харкові газету «Відомості комісаріату». Активну участь у ній брав Теодор Дурач³³, згодом відомий прогресивний адвокат у буржуазно-поміщицькій Польщі.

На початку 1918 р. в ряді польських комісаріатів на Україні існували військові відділи, зокрема в Харкові, Києві, Одесі та Ровно³⁴. В зв'язку з тим, що групи польських соціал-демократів у нашій країні ще дотримувались помилкової точки зору щодо національних військових формувань, військові відділи комісаріатів виступали проти утворення польських революційних частин. Натомість вони провадили агітацію серед ще залишених з царських часів польських частин, подавали допомогу демобілізованим полякам-військовослужбовцям, трудовлаштовували їх, організовували серед них мітинги тощо. Один з таких мітингів, що відбувся в Харкові на початку березня 1918 р., об-

²⁹ Aleksander Zatorski. Dzieje pułku Białogrodzkiego — I polskiego pułku rewolucyjnego w Rosji, Warszawa, 1960, стор. 237; «Pamiętniki generała broni Leona Berbeckiego», Katowice, 1959, стор. 79; газ. «Донецкий пролетарий», 21, 23, 24 листопада (4, 6, 7 грудня) 1917 р.

³⁰ Газ. «Донецкий пролетарий», 2 (15), 8 (21) грудня 1917; 21 лютого 1918 р.

³¹ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, док. № 639. (Запис розмови з Я. К. Пайонком); Партархів Дніпропетровського обкому КП України, неінвентаризовані матеріали. (Спогади Я. К. Пайонка).

* Нині проспект Карла Маркса; на місці костьола споруджено спортивний зал.

³² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, неінвентаризовані матеріали. (Спогади Я. К. Пайонка).

³³ Andrzej Ślisz. Polska prasa komunistyczna w ZSRR w latach 1917—1927. cz. I, журн. «Kwartalnik prasoznawczy», 1958, № 1—2, стор. 106, Teodor Duracz. Mowa obrończe, Warszawa, 1959, стор. 15.

³⁴ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, стор. 345.

говорив питання про поточний момент, звіт військового відділу, а також провів вибори солдатської секції при комісаріаті та накреслив завдання культосвітньої роботи серед солдатів³⁵.

Плідну роботу польських комісаріатів на Україні перервала окупація нашої республіки німецько-австрійськими військами. Вони відновилися тільки наприкінці 1918 — на початку 1919 рр., коли з України було вигнано іноземних окупантів та петлюрівців. Першим розпочав діяльність після тривалої перерви Польський комісаріат у Харкові. Вже 28 січня 1919 р. губком КП(б)У затвердив його керівником комуніста Ю. Шефлета. Через кілька днів газета повідомила, що місцева Рада робітничих депутатів відкрила відновленій установі кредити на загальних основах³⁶. Харківський комісаріат, що знаходився в будинку № 21 по вул. Мироносицькій, складався з відділів соціального забезпечення, культурно-освітнього й еміграційно-статистичного³⁷. Останній 9 лютого закінчив реєстрацію поляків у місті, розпочату ще в січні польським консульством³⁸. З'ясувалося, що в місті проживало 14 108 поляків, у тому числі 12 998 біженців. Найбільше (3350 чоловік) — з Варшави. В цей період провадилася також реєстрація громадян, які бажали виїхати до Польщі³⁹.

Наприкінці лютого 1919 р. у Харкові був знову, як і рік тому, створений республіканський Комісаріат у польських справах. Уже на початку його діяльності Український Радянський уряд асигнував на культурно-освітню роботу серед трудящих-поляків 200 тис. крб.⁴⁰ Спеціальним декретом Раднаркому України від 6 березня 1919 р. у відання республіканського Комісаріату в польських справах були передані всі державні і громадські організації, евакуйовані свого часу з королівства. Цей же декрет покладав на Комісаріат обов'язок нагляду і контролю за названими установами, зобов'язував осіб, які мають у своєму розпорядженні архіви та інші документи евакуйованих польських установ, передати звіти про них до Комісаріату. Той, хто приховував вказані документи, підлягав революційному суду⁴¹.

Комісаріати в польських справах відроджувалися і в інших містах. 18 березня 1919 р. комітет польських комуністів у Києві заслухав інформацію про роботу Харківського комісаріату і рекомендував комісаром Сергіюша Конарського, його заступником — С. Вуйта, секретарем — Едварда [Ковальського]. Через кілька днів ці кандидатури затвердили загальні збори польської секції КП(б)У в Києві⁴². Перші після відновлення Радянської влади організаційні збори Одеського комісаріату в справах національностей відбулися 15 квітня. Вони вирі-

³⁵ Газ. «Донецкий пролетарий», 6, 7 березня 1918 р.

³⁶ Газ. «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 8 лютого 1919 р.

³⁷ Газ. «Коммунист» (орган Центрального і Київського міських комітетів КП(б)У), 22 березня 1919 р.

³⁸ Ця буржуазна установа почала реєстрацію польських громадян 13 січня 1919 р. (газ. «Известия Харьковского Совета рабочих депутатов», 11 січня 1919 р.; газ. «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 16 січня 1919 р.). 19 січня польського консула у Харкові А. Квятковського заарештували органи ЧК. Проте на прохання Ф. Кона його було звільнено з тюрми (ПА ІІП КП України, ф. І, оп. 4, од. зб. 69, арк. 3 зв.; газ. «Sztandar komunizmu» (орган Харківської групи КРПП), 16 квітня 1919 р.).

³⁹ Газ. «Sztandar komunizmu», 15 квітня, 4 травня 1919 р.

⁴⁰ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 1 березня 1919 р.

⁴¹ Газ. «Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Харьковского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 12 березня 1919 р.

⁴² Газ. «Коммунист» (Київ), 22 березня 1919 р.; газ. «Głos komunisty» (орган Київського комітету польської секції КП(б)У), 20 березня 1919 р.

шили створити національні секретаріати. В зведенні для бюлетенів секретаріату ЦК КП(б)У відзначалося, що Одеська група польських комуністів виявила велику енергію в організаційній роботі. Нею організовано польський секретаріат з секціями: 1) культосвітньою, 2) в справах полонених та біженців і 3) соціальної допомоги. Секретаріат очолював Антоні Соїко (Громницький), а секцію соціальної допомоги — друкарський робітник Вацлав Вармузінський (псевдонім — Говорек)⁴³.

На початку травня 1919 р. газета «Штандар комунізму» повідомляла про те, що в Катеринославі група Комуністичної робітничої партії Польщі призначила кількох комуністів виконувати функції Комісаріату в польських справах. Після затвердження їх виконкомом Ради робітничих депутатів вони ліквідували такі буржуазні установи, як Польське товариство допомоги жертвам війни і Центральний громадянський комітет, взяли під свою опіку і контроль школи та дитячі будинки. «Наші товариші, — продовжувала газета, — також зайнялись культосвітньою працею серед широких робітничих мас»⁴⁴.

Дещо інакше було в Миколаєві. Спочатку тут виник Революційний комітет польських і литовських робітників та селян, який взяв на себе захист інтересів громадян Польщі і Литви. А 19 травня виконком Миколаївської Ради робітничих, червоноармійських і червонофлотських депутатів затвердив Колегію в польських справах, яка була обрана на загальних зборах польської колонії ще 16 березня і яка взяла на себе роль представника та захисника польських громадян⁴⁵.

Характеризуючи діяльність комісаріатів у польських справах, слід сказати, що порівняно з попереднім періодом їхня роль у 1919 р. значно зменшилася. Вказуючи на цю обставину, ще III конференція груп СДКПіЛ у Росії відзначала кілька причин, що привели до цього: по-перше, національні, в тому числі й польські, комісаріати дублювали функції деяких інших наркоматів та установ (освіти, соціального забезпечення, колегії в справах полонених і біженців тощо); по-друге, деякі функції польських комісаріатів (демобілізація, піклування про полонених і біженців) були за самою своєю природою короткочасними⁴⁶.

Як у Російській Федерації, так і на Україні, лунали голоси за ліквідацію національних комісарів. Найбільш повно відображала подібні погляди стаття В. Алгасова «Про Комісаріати у національних справах», опублікована на початку квітня в Києві. В ній указувалось, що Комісаріати у національних справах по суті дублювали функції кількох наркоматів⁴⁷.

Серед польських комуністів єдиної точки зору щодо цього не було. Пристрасно відстоював даліше існування Польських комісаріатів Ф. Кон, який тоді був у Харкові губернським комісаром у національних справах. Виступаючи 21 березня в Харківському клубі ім. К. Лібкнехта, він доводив, що Комісаріати в національних справах мають

⁴³ Газ. «Котипа» (орган Одеської групи КРПП), 18 квітня, 4 травня 1919 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 186, арк. 244; од. зб. 187, арк. 23; ф. 29, оп. 1, од. зб. 135, арк. 1, зв.—2; од. зб. 137, арк. 62; газ. «Głos komunisty», 4 травня, 16 липня 1919 р. В. Вармузінський помер влітку 1920 р. від тифу.

⁴⁴ Газ. «Sztandar komunizmu», 8 травня 1919 р.

⁴⁵ Газ. «Известия Николаевского Совета рабочих, красноармейских и краснофлотских депутатов», 13 квітня і 24 травня 1919 р.

⁴⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. I, стор. 490—491.

⁴⁷ Газ. «Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и исполнительного комитета Киевского Совета рабочих депутатов», 1 квітня 1919 р.

працювати і далі⁴⁸. Зрештою наприкінці квітня 1919 р. газети повідомили, що згідно з одержаними даними національні комісаріати на Україні будуть ліквідовані. Однак протягом деякого часу вони ще існували. В Москві колегія Комісаріату в польських справах Наркомнацу 27 червня висловила за ліквідацію Польських комісаріатів протягом місяця⁴⁹.

Комісаріати в польських справах і в 1919 р. проводили значну роботу по поверненню біженців у Польщу. В квітні 1919 р. Польський комісаріат м. Харкова звернувся до Уряду Радянської України з проською дозволити виїзд на батьківщину тих біженців, які працювали на верстатобудівному заводі Герляха і Пульста, евакуйованому з Королівства Польського, а також тих, що жили у незадовільних умовах у так званих Балашовських і Салтовських бараках. Українському Радянському урядові вдалося розв'язати це питання⁵⁰, і 19 квітня перший ешелон з біженцями виїхав з Харкова. З цієї нагоди відбувся мітинг. Ф. Кон від імені виконкому Харківської губернської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Комісаріату в справах національностей і групи КРПП побажав від'їжджаючим щасливої дороги. В усіх промовах, зокрема голови колегії в справах полонених і біженців, польського комісара і представників тих, хто повертався додому, звучало спільне прагнення — розірвати кайдани капіталістичного рабства і боротися за мир. У резолюції мітингу зазначалося: «Ми, робітники заводу Герляха і Пульста, вважаємо своїм обов'язком висловити свою глибоку подяку Урядові Української Радянської Республіки за його працю і участь в полегшенні польським біженцям повернення на батьківщину»⁵¹.

Багато зробили органи Радянської влади (передусім Комісаріати в польських справах) і польські комуністи для успішного розвитку шкільної та позашкільної освіти трудящих та їхніх дітей. В цей час у ряді міст України продовжували працювати польські школи. Перебудова шкіл на радянський лад, що почалася наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., припинилася в зв'язку з приходом німецько-австрійських окупантів. Як відомо, за панування Центральної ради і Директорії протягом деякого часу існувало міністерство в польських справах з спеціальним шкільним відділом. Однак в силу своєї класової природи міністерство рбило все для того, щоб у школах і далі процвітав дух буржуазної ідеології. Щодо матеріального становища шкіл, то воно день у день погіршувалося. Ті 600 тис. крб., що Директорія обіцяла асигнувати на їх утримання, так і залишились обіцянкю⁵².

Потрібні були рішучі заходи для докорінного виправлення становища в школах. І польські комуністи, спираючись на допомогу Радянської влади, почали вживати ці заходи. Культосвітня комісія київського комітету польських комуністів, створена ще наприкінці лютого 1919 р., мала в своєму складі дитячу секцію. Подібна комісія існувала і в Катеринославській групі КРПП. В травні 1919 р. вона звернулася

⁴⁸ Газ. «Sztandar komunizmu», 16, 17 квітня 1919 р.; газ. «Коммунар» (орган Харківського губкому КП(б)У), 23 березня 1919 р.

⁴⁹ Газ. «Известия Харьковского Совета и губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 25 квітня 1919 р.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. II, ноябрь 1918 г.— апрель 1920 г., М., 1964, стор. 261—262.

⁵⁰ Газ. «Sztandar komunizmu», 16 квітня 1919 р.

⁵¹ Газ. «Sztandar komunizmu», 24 квітня 1919 р.

⁵² Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 14 березня 1919 р.

до Амур-Нижньодніпровського відділу народної освіти з проханням прийняти в своє відання польську школу⁵³.

Польські комуністи вважали, що їхні представники повинні бути в Наркоматі освіти та його місцевих відділах (звичайно, в тих містах, де було польське населення) для більш повної й успішної перебудови роботи шкіл. Саме про це писав Б. Скарбек на сторінках «Глосу комуністи» в статті, присвяченій організації шкільної справи. Виходячи з цього, група комуністів у Києві в липні 1919 р. виділила комісію з питань народної освіти, яка мала приступити до організації шкіл усіх ступенів, притулків і гуртожитків. До складу комісії ввійшли Б. Скарбек, Юзеф Чарлінський і Велеслава Целецька. Комісія поставила питання про затвердження Б. Скарбека інструктором-організатором по вищій школі при Наркомосі УРСР, Ю. Чарлінського — інструктором-організатором шкільної освіти і В. Целецької — інструктором-організатором позашкільної освіти в Київському губернському відділі народної освіти, а Марії Будняк — інструктором-організатором по притулках і гуртожитках в Київському губернському відділі соціального забезпечення⁵⁴.

Багато уваги приділяли комуністи польським школам в Одесі, де їх було вісім, у тому числі шість — першого ступеня і дві гімназії. Як писала Гелена Гжелякова, завідувача польською секцією губнар-освіти, там готувались видати підручники, розробляли програму літніх учительських курсів. Причому вся ця робота проводилася в контакті з польською секцією профспілки вчителів⁵⁵. Чимало енергії вимагало налагодження роботи дитячих садків, майданчиків, трудових колоній (таборів) тощо, які створювалися для дітей польських трудящих. Значна робота провадилася по ліквідації неписьменності серед дорослого населення. В Києві була відкрита вечірня школа ім. Болеслава Лімановського, а в Одесі — перша пролетарська школа ім. Людвика Варинського. В останній лекції відбувалися тричі на тиждень⁵⁶. Всі ці заходи не були втілені в життя до кінця в зв'язку з окупацією України денікінцями.

Значну роботу провадили в 1919 р. польські комуністи і в галузі задоволення духовних потреб дорослого польського населення. У великих містах на Україні, де жили поляки, були створені й активно працювали комуністичні клуби, а при них — бібліотеки, хоріві і драматичні гуртки. Найповніші матеріали збереглись про Польський комуністичний робітничий клуб в Одесі, на діяльності якого й зупинимось більш докладно. Незабаром після визволення міста газета «Комуна» повідомила, що приміщення Польського дому, заснованого ще в 1906 р., зайняли польські комуністи⁵⁷. Клуб здобув назву «Будинок польської комуні». 1 травня 1919 р. загальні збори ухвалили його статут. У цьому документі вказувалося, що клуб є центром політичного, духовного і художнього життя польських робітників в Одесі, що членом клубу може бути кожний чесний трудівник, за якого поручається два його члени і який завжди підтримував робітничу справу та ніколи не діяв їй на шкоду. Кожний член клубу мав сплачувати член-

⁵³ Газ. «Komunista Polski» (орган Київської групи польських комуністів), 2 беззья 1919 р.; газ. «Głos komunisty», 30 березня 1919 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 231, арк. 1.

⁵⁴ Газ. «Głos komunisty», 12 червня 1919 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 227, арк. 25 і 25 зв.

⁵⁵ Газ. «Komuna», 27 липня 1919 р.

⁵⁶ Газ. «Komunista Polski», 4 березня 1919 р.; газ. «Głos komunisty», 8 травня 1919 р.; газ. «Komuna», 27 липня 1919 р.

⁵⁷ Газ. «Komuna», 18 квітня 1919 р.

ські внески. Статут передбачав досягнення мети шляхом участі в політичному житті, створення політичних і загально-освітніх шкіл та гуртків самонавчання, організації бібліотек і читалень, театру, оркестру, хорів, драматичних і спортивних гуртків, влаштування колективних екскурсій і подорожей. Згідно з статутом загальні збори членів клубу, що відбулися 6 травня, обрали його правління. В травні 1919 р. правління клубу одержало від місцевого Секретаріату в польських справах допомогу в розмірі 50 тис. крб., що дозволило відремонтувати кінотеатр і перевести бібліотеку в краще приміщення. Слід зауважити, що в місті працювала ще одна польська бібліотека⁵⁸.

Театральна секція клубу (голова т. Беганський) влаштовувала концерти, організувала драматичний гурток, який часто виступав з спектаклями перед польським робітничим населенням Молдаванки і Пересипі. При клубі працював дитячий гурток. Господарська секція посилено готувалась до створення споживчого кооперативу. Ідучи назустріч побажанням робітників, було запроєктовано відкрити філіали Польського комуністичного клубу в цих районах м. Одеси⁵⁹.

23 березня 1919 р. мало відбутися відкриття Польського комуністичного клубу в Харкові. Однак оскільки того дня до клубу не з'явилися представники органів Радянської влади, офіційне відкриття його було перенесено на 12 квітня. З нагоди цієї події газета «Штандар комунізму» писала: «Хай клуб, що відкривається сьогодні, стане кузницею, в якій кожний пролетар викує зброю свідомості — ту найбільш несхибну зброю, яка запевнить йому перемогу над класовим ворогом»⁶⁰. Польський комуністичний клуб у Харкові влаштовував мітинги, лекції та доповіді, в ньому проводилися збори трудящих. Один з таких мітингів був присвячений темі: «Імперіалізм і сучасне становище Польщі», його організувала місцева секція польських комуністів 30 березня. Урочисті збори й концерти відбулися з нагоди Першого травня. Успішно працювала при клубі драматична секція, що за короткий час підготувала дві п'єси і різноманітну концертну програму. Існував у Харкові і польський робітничий драматичний гурток⁶¹.

У Києві також був польський робітничий клуб. Він містився в будинку по вул. Великій Житомирській, 28, до речі, там було розміщене й бюро групи польських комуністів. При клубі функціонували бібліотека і читальня, діяли драматичний і хоровий гуртки, в ньому проводилися мітинги й збори польських трудящих⁶².

Завдяки доброзичливому ставленню Радянської влади, в травні 1919 р. у складі Всеукраїнського театрального комітету було відкрито польську секцію. 24 липня 1919 р. у Києві відкрився Молодий польський театр, яким керувала відома актриса Станіслава Висоцька. Театр з великим успіхом поставив п'єсу «Визволення» Ст. Виспянського, готував «Нового Дон-Кіхота» А. Фредро, «Балладину» Ю. Словацького і «Лілії» Л. Морстіна⁶³.

⁵⁸ Газ. «Котуна», 7 травня, 1 червня, 27 липня, 17 серпня 1919 р.

⁵⁹ Газ. «Котуна», 22 червня, 17 серпня 1919 р.

⁶⁰ Газ. «Sztandar komunizmu», 12 квітня 1919 р.

⁶¹ Газ. «Известия Харьковского Совета и губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 30 березня 1919 р.; газ. «Sztandar komunizmu», 17, 24 квітня, 4 травня 1919 р.; газ. «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 1 березня 1919 р.

⁶² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 227, арк. 14; газ. «Głos komunisty», 20 березня, 13 червня 1919 р.

⁶³ Газ. «Głos komunisty», 17 травня, 26, 30 липня, 2, 6 серпня 1919 р.; J a r o s ł a w I w a s z k i e w i c z. Stanisława Wysocka i jej kijowski teatr «Studia», Wspomnienie, Warszawa, 1963, стор. 87—88.

Таким чином, Польські комісаріати на Україні, як і в інших районах Радянської держави, провели досить велику і плідну роботу. Вона була спрямована на подання матеріальної допомоги польським трудящим, які внаслідок ряду причин опинилися на території Країни Рад, краще задоволення їх духовних запитів, якомога швидше повернення їх у Польщу. Значну увагу приділяли комісаріати мобілізації найбільш свідомих польських громадян на боротьбу за збереження здобутків Великого Жовтня.

В діяльності Комісаріатів у польських справах на Україні — цих спеціальних органів Радянської влади — можна виразно бачити два періоди. Перший з них тривав протягом кількох місяців на початку 1918 р., а другий — протягом такого ж самого часу в першій половині 1919 р. Діяльність Польських комісаріатів у винятково тяжкий період громадянської війни є переконливим свідченням піклування Комуністичної партії нашої країни і Радянського уряду про польських трудящих, яскравою сторінкою дружби між народами і пролетарського інтернаціоналізму.

До 150-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Р. П. ІВАНОВА

М. І. КОСТОМАРОВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ХІХ ст.

Постать Миколи Івановича Костомарова виділяється на тлі суспільно-політичного руху ХІХ ст. передусім як видатного історика свого часу, вченого, що лишив помітний слід у буржуазно-ліберальній історіографії, відіграв певну роль у суспільно-політичному русі і як громадський діяч.

Народився М. Костомаров 4 травня 1817 р. в сім'ї поміщика в с. Юрасівці, Острогозького повіту, Воронежської губернії. Батько майбутнього історика з презирством ставився до тих, хто хизувався своїм походженням і званнями, хоч при нагоді любив «показати над підлеглими панську палицю або дати ляпаса, особливо в хвилину запальності»¹. Він не хотів ріднитися з дворянськими сім'ями і вже на схилі віку одружився з кріпачкою Тетяною Мильниковою.

В десятирічному віці з М. Костомаровим трапилась подія, що відкрила йому очі на жахливу дійсність кріпацького життя. Приїхавши на канікули додому з Московського пансіону, він став свідком того, як дворові люди вбили його батька. Нові господарі маєтку поміщики Ровневи вигнали з дому матір, і оголосили малолітнього хлопця кріпаком. Лише завдяки великим зусиллям матері вдалося добитися для Миколи відпускної та мізерної частки майна.

В 1833 р. М. Костомаров поступає в Харківський університет на історико-філологічний факультет. В той час, як і пізніше, Харківський університет був осередком українського руху. Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, В. Григорович, І. Срезневський, А. Метлинський захоплювались українською старовиною, видавали збірники народних пісень, оповідання з народного життя. Під їх впливом Костомаров збирає народні пісні, цікавиться життям народу, пише вірші українською мовою.

По закінченні університету М. Костомаров деякий час служить драгуном в Кінбурнському полку, що стояв в Острогозьку, а згодом повертається до Харкова, щоб продовжити свої наукові заняття. Тут він вступає до гуртка молоді, що вболівав за розвиток української письменності, бере участь у виданні поетичного збірника «Сніп», потім альманаху «Молодик», починає готувати свою магістерську дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Русі».

В ці роки М. Костомаров зближується з Г. Квіткою-Основ'яненком, І. Срезневським, А. Метлинським, відвідує лекції з історії прогресивного проф. М. Луніна. Саме тоді він замислюється над тим, що історія в основному розповідає про видатних державних діячів, інколи про закони й установи, але «ніби ігнорує життя народної маси. Бідний мужик землероб-трудівник ніби не існує для історії; чому історія не говорить нам нічого про його побут, духовне життя, про його почуття, засоби вияву його радощів і печалей? Скоро я прийшов до

¹ Автобіографія Н. І. Костомарова (далі — Автобіографія), Петроград, 1923, стор. 121.

висновку, що історію потрібно вивчати не лише по мертвих літописах і записках, а й в живому народі»². Такий погляд на історію привів М. Костомарова до нового підходу в її висвітленні.

Тимчасом дисертація була готова. Але проти неї повсталала клерикальна реакція в особі архієрея Інокентія, якому не сподобалося, що автор вказував на властолюбство ієрархів і патріархів, на аморальність і здирства духовенства в Західній Русі та оцінював унію негативно. Дисертацію надіслали до Петербурга. Вона потрапила до рук офіційного історика самодержавства М. Г. Устрялова, який дав їй нищівну оцінку. Міністр освіти С. С. Уваров заборонив захист дисертації і наказав спалити її.

М. Костомаров обирає іншу тему для нової дисертації — «Про історичне значення руської народної поезії», де проводить свою запобігальну думку — вивчення історії за пам'ятками народної творчості, і через рік успішно захищає її.

Певний час М. Костомаров працює вчителем гімназії в Ровно. Збирає з допомогою учнів народні пісні, вивчає історичні місця. А 1845 р. переїздить до Києва і згодом починає читати лекції з російської історії в університеті. В цей період він знайомиться з Т. Г. Шевченком, М. Гулаком, В. Білозерським, П. Маркевичем. В їх середовищі виникає ідея слов'янської взаємності, заснованій на засадах федеративності і рівноправності народів. М. Костомаров стає одним з ідейних натхненників Кирило-Мефодіївського товариства.

40-і роки минулого століття — доба, коли відчувався подих національного відродження в країнах Європи. Кирило-Мефодіївське товариство було відгуком цього на Україні. Шляхи розвитку українського народу товариство вбачало не в ізольованому самодостатньому розвитку українського народу, не в поверненні до минулого, а саме в союзі з іншими слов'янськими народами, в тому числі й з російським. Всі ці народності були б у «міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»³.

Подібні ідеї в ті часи мали велике значення для всіх слов'ян. В 30—40-х рр. минулого століття слов'янське питання було одним з найважливіших у міжнародному житті — по суті, національним питанням слов'янських націй, що утворювалися внаслідок розвитку капіталізму⁴. Лише росіяни мали тоді свою державу і могли незалежно розвивати свою культуру. Всі інші слов'яни терпіли гніт чужоземних держав, які утискували, а то й зовсім намагались знищити слов'янські народи та їх культуру. Через те вимога вільного розвитку всіх слов'ян мала величезне значення, особливо зважаючи на те, що в основу її були покладені ідеї розкріпачення — економічного й політичного, ідеї республіканізму.

Програму Кирило-Мефодіївського товариства найвиразніше видно з прокламації, писаної рукою М. Костомарова, «До братів українців»:

«1) Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою з'єднатися.

2) Але так, щоб кожен народ утворив особливу Річ Посполиту (тобто — республіку.— *Р. І.*) і управляв окремо від інших, так, щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і своє громадське впорядкування...

² Автобіографія, стор. 148.

³ Автобіографія, стор. 188.

⁴ М. І. Марченко. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 157.

3) Щоб був спільний Сейм або Рада Слов'янська, де б... порішали такі справи, котрі стосуються цілого Союзу Слов'янського.

4) Щоб в кожній республіці був свій правитель, обраний на час, і над цілим Союзом був би правитель, обраний на час». Далі йшли пункти про рівність усіх народів, про ліквідацію станів, про релігію, якій надавалась велика роль⁵. Ці ж ідеї відображав статут товариства і його програма, написана М. Костомаровим.

Програму кирило-мефодіївців проймали ідеї антицаризму, республіканізму, антикріпосництва і рівноправності. В глупу ніч Миколаєвської реакції, коли поліцейська палиця обернула Росію в казарму, коли здавалося, що з декабристами загинули будь-які думки про республіканські демократичні перетворення в Росії, від ідей Кирило-Мефодіївського товариства повіяло могутнім революційним подихом. Це були справді демократичні, братерські ідеї дружби між слов'янськими народами.

Кирило-мефодіївці, вірні своїм переконанням дружби, пишуть спеціальну відозву «До братів великоросіян і поляків» і закликають їх знищити в серцях своїх безглузду ненависть одного до іншого, взяти за мету життя «слов'янський союз, загальну рівність, братство, мир і любов...»⁶.

Згодом М. Костомаров писав до герценовського «Колокола», що ці ідеї спрямовувалися на те, щоб «кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі». Члени товариства, говорив М. Костомаров, були пройняті «омерзінням до кріпосного права, до релігійних і національних ненавистей, вболівали за темряву народу»⁷, ставили питання про його освіту. Все це мало велике значення для розвитку національно-визвольних ідей на Україні.

Кирило-мефодіївці, а з ними й М. Костомаров, не ставили питання про революційне повалення самодержавства. Однак уже сама тільки програма — визволити селян від кріпацтва, дати їм освіту, відродити самобутню культуру українців та інших слов'ян, об'єднати їх в рівноправний союз республік — передбачала усунення порядків самодержавства.

Федералістичні концепції М. Костомарова та їх демократизм були ніби тією ланкою, що поєднувала ідеї «Товариства Об'єднаних Слов'ян» вікопомної доби декабристів, з федералістичними ідеями революційної демократії 60-х років. О. Герцен і М. Огарьов, наприклад, вважали, що обмежити свавілля самодержавства може федералістичний устрій Росії, яка, за їх проектами, мала стати союзом кількох вільних областей, з своїми законодавчими думами⁸. О. Герцен в 1859 р. писав: «Я щиросердо бажаю не розриву слов'янського світу, а його вільної федералізації»⁹. Ідею слов'янської федерації підхопив в 70—80 роках М. Драгоманов, який закликав утворити «велику всенародну спілку (інтернаціональну федерацію)»¹⁰, до якої входитимуть не тільки слов'яни, а й усі інші народи Східної Європи.

В 1847 р. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене жандармами, а його учасників ув'язнено в Петропавлівську фортецю, а потім заслано. М. Костомаров 10 років перебував у Саратові під су-

⁵ Воззвание «К братьям украинцам», журн. «Былое», 1906, № 1, стор. 67—68.

⁶ Воззвание «К братьям великороссиянам и полякам», стор. 68.

⁷ Газ. «Колокол», 1860, № 61.

⁸ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, Петроград, 1919, т. X, стор. 300, 301; Н. П. Огарев. Избранные произведения, т. I, стор. 392.

⁹ А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. XIV, М., 1958, стор. 35.

¹⁰ Журн. «Громада», Женева, 1880, № 1.

ворим наглядом поліції. В ті роки він багато працював над собою, вивчив величезну кількість історичних документів періоду визвольних рухів Богдана Хмельницького і Степана Разіна, знайомився з місцями і свідками героїчної боротьби народів Поволжя, збирав і видав російські народні пісні. В Саратові М. Костомаров потоваришував з молодим М. Чернишевським, О. Пипіним, Д. Мордовцевим. Дружба з цими людьми залишилась на все життя.

1857 р. з дозволу уряду Костомаров після заслання переїхав до Петербурга, де зміг публічно виступити з своїми історичними працями. В журналі «Отечественные записки» він друкує одну з найкращих і найбільших своїх книг, що зразу ж висуває його в перші ряди істориків Росії. Це була багатотомна праця «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857), про яку М. Чернишевський писав у журналі «Современник», як про «блискучу, справді драматичну, і безумовно об'єктивну розповідь»¹¹. «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» відкриває ряд великих монографічних досліджень М. Костомарова з історії українського козацтва, з історії України, написаних на величезному архівно-документальному та етнографічному матеріалі. У цей період виходить у світ знаменита його монографія «Бунт Стеньки Разіна» (1858), що є оригінальним дослідженням з історії визвольної боротьби російського народу.

В основу вивчення історії М. Костомаров ставив не вождів і царів, а народ, його прагнення, дії і почуття. Такий підхід до викладу історичних подій потрапляв у такт з новим піднесенням демократичного руху, що спостерігався тоді в Росії.

Велику популярність мали лекції, прочитані Костомаровим у 1859—1862 рр. в Петербурзькому університеті. Лекції пропагували ідеї, що в своїй суті були протестом проти існуючої системи самодержавства і набридлої усім офіційної устряловщини. Їх відвідували і студенти інших учбових закладів, і літератори, і чиновники, і офіцери, і ліберальствующі дами. Щоб уникнути студентських заворушень, міністр освіти Є. П. Ковалевський заборонив одну з лекцій в лютому 1861 р. про К. С. Аксакова. І коли, однак, лекція відбулась, то, як розповідає в своїх спогадах А. М. Скабичевський, «слухачі, не обмежившись гучними оплесками, підняли його в кріслі високо над натовпом і врочисто винесли з залу»¹².

До цього ж періоду належать дискусії М. Костомарова з М. Погодіним — прихильником норманської теорії походження Русі. На дискусії, як писав М. Чернишевський, симпатії публіки були на боці М. Костомарова¹³.

Щоправда, популярність його серед радикально настроєного студентства скоро спала. Причиною послужив інцидент, коли М. Костомаров висловив незгоду з постановою студентського комітету про бойкот лекцій у зв'язку з арештом передового професора П. Павлова. Студенти освістали М. Костомарова, який вважав, що не слід влаштовувати демонстрації. Що ж до професора П. Павлова, то М. Костомаров власноручно писав адрес від імені професорів університету з проханням звільнити арештованого, їздив до міністра освіти з цим клопотанням. Але успіху це не мало. Більше того, міністерство, невдоволене М. Костомаровим, усунуло його з університету.

У літературі поширена думка, що М. Костомаров сам пішов у

¹¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. III, Спб., 1906, стор. 69.

¹² А. М. Скабичевский. Литературные воспоминания, М., 1928, стор. 146.

¹³ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. V, стор. 241.

відставку. Сучасники, в тому числі й М. Чернишевський, свідчать протилежне¹⁴. Це ж впливає і з листа М. Костомарова до М. Чернишевського, написаного в день відставки. М. Чернишевський в цей день відвідав М. Костомарова і умовляв його самому відмовитися від читання публічних лекцій в міській думі для студентів і публіки. (У зв'язку з студентськими заворушеннями в той час університет був закритий і лекції читались в приміщенні думи). М. Костомаров відмовлявся це зробити. Через годину він передумав, «...наважився й написав уже формулу... Раптом кур'єр від Деянова з повідомленням, що лекції мої припинені за розпорядженням міні[стра] н[ародно]ї освіти». Це було навесні 1862 р.

До речі, М. Костомаров у цьому листі пояснює причини, чому він йшов наперекір вимогам студентів. Ці публічні лекції, на його думку, привчили б «до серйозного, живого, вільного слова», потім вони утвердились би в столиці і в провінціях, «увійшли б у звичай, після увійшло б у звичай говорити публічно і слухати. Мені здається, це було б одним з прекрасних знарядь оновлення нашого суспільства... Дивлячись з такої точки зору, я прагнув, щоб то не стало, утримати від падіння заклад, що так недавно був воздвигнутий...»¹⁵.

Справжню причину усунення М. Костомарова з університету розкривають архівні документи. Саме в березні 1862 р. Олександр II була подана доповідна записка реакціонера Касторського — тоді професора і цензора. В своїй доповідній він спинився, зокрема, на публічних лекціях М. Костомарова. За його визначенням вчений насміхався над самодержавством, добрі справи царів пояснював випадковостю, але звеличував «Новгородську вольницю», «народний елемент». Олександр II на берегах доповідної іронічно зауважив: «Загальне спрямування страшне, бо воно прямо веде до революції. Після цього нічого дивуватися, якщо молодь у нас проймається такими думками. Найпильніший нагляд над цими професорами конче потрібний»¹⁶.

Була ще одна важлива причина для невдоволення петербурзьких властей М. Костомаровим. Це його активна і небезрезультатна діяльність в національно-визвольному русі, що розгорнувся на Україні наприкінці 50-х і на початку 60-х років. Рух цей охопив різні прошарки українського суспільства — від представників ліберальної буржуазії до різночинної демократичної інтелігенції. Різні напрями цього руху сходилися на одному — прагненні відродити українську літературу, вивчати і просвіщати народ. Якщо в 40-х роках ідеї М. Костомарова і всіх кирило-мефодіївців були глибоко республіканськими, то в 1860 р. він писав до «Колокола», що не від того, щоб федерація слов'ян була «навіть під скіпетром російського государя, коли цей государ стане государем вільних народів»¹⁷.

Незважаючи на ці хитання М. Костомарова, О. Герцен називав його кореспондентом до «Колокола» «прекрасною статтею про Україну». Великий російський демократ солідаризувався з його федералістично-демократичними думками. В четвертому листі «Росія і Польща» О. Герцен писав, що поставивши умовою майбутнього союзу Росії і Польщі «розторгнення насильницьких з'єднань» і визнавши «повні права на незалежність і самоврядування за Україною», Костомаров

¹⁴ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. I, М., 1939, стор. 763; Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания, М., 1958, стор. 267.

¹⁵ Мих. Лемке. Политические процессы в России 1860 г., М.-Пг., 1923, стор. 194, 195.

¹⁶ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Рукописний відділ. фонд Ф. А. Головніна, № 98, арк. 109.

¹⁷ Журн. «Колокол», 1860, № 61.

вірно висловив «народне почуття», як це видно з листа до «Колокола» з України.

Про велику симпатію до М. Костомарова з боку О. Герцена свідчать його численні статті і замітки в «Колоколі». Так, він відгукнувся на диспут М. Костомарова з М. Погодіним в статтях «Таємне явне», «Пошта в Росії»¹⁸, де виявив прихильність до теорії М. Костомарова про литовське походження варяг. О. Герцен поділяв думки М. Костомарова про видатного слов'янофіла Костянтина Аксакова.

Польська шляхта в боротьбі проти російського царизму висувала питання про відновлення союзу Польщі та Литви (з включенням до їх складу Правобережної України, не кажучи вже про Галичину) і свого панування від «моря до моря».

Природно, це породжувало зворотну реакцію серед української інтелігенції, яка починала вести культурну і громадську роботу, спрямовану на національне відродження. На початку 60-х років цей рух особливо посилювався, коли в нього включилася молодь Київського університету, за ініціативою якої у Києві та в інших містах виникають безплатні так звані «недільні школи» для народу. «Недільні школи» скоро завоювали популярність не лише на Україні, а й в інших містах, зокрема в Москві та Петербурзі. Правда, вони муляли око поліції, і вона взяла їх під свій нагляд. О. Герцен у «Колоколі» досить уїдлимо висміював за це царських сатрапів.

Українофільський рух, у якому важливу роль відігравав М. Костомаров, звертається до багатой народної історії, до козацтва. В «Основі», що її видавав у Петербурзі протягом 1861—1862 рр. В. Білозерський, так звані українофіли ведуть полеміку з шляхетськими ідеологами Польщі — Падалицею, Нарбутом, Грабовським та ін. М. Костомаров був одним з найдіяльніших учасників цієї полеміки. В публіцистичних і полемічних статтях ученого найбільше виявився його громадський світогляд.

М. Костомаров, з властивим йому глибоким обґрунтуванням, заперечує твердження Т. Падалиці, ніби український народ дорожив польськими державними закладами і шляхетством, і через те завжди відчував потяг до Польщі. Не народ, говорить М. Костомаров, відчував цей потяг, а ті, «для котрих було заманливе і вигідне утворення привілейованого стану, коли вони самі думали в ньому поміститись»¹⁹, що «маса південноруського народу не одержала благодіянь від Польщі, за котрі поляки вимагають від нас подяки за наших пращурів»²⁰.

Рішучу відсіч дає М. Костомаров в статтях «Відповідь на вибрики газети «Czas» і журналу «Revue Contemporaine» проголошенням польськими «патріотами» російського народу «фінським», а не слов'янським, ототожненню українського народу з польським. Він доводить, що приєднання Галичини і Волині до Речі Посполитої відбулося не мирно, а «з кровопролиттями»²¹. Такі ж думки він проводить і в статтях «Правда полякам про Русь», «Історична неправда і західноруський патріотизм», «Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький», «Український сепаратизм» (заборонена царською цензурою), «Відповідь малорусу-волинцю» та ін. Устами М. Костомарова українська інтелігенція відстоювала свій народ від зазіхань польських панів на українські землі.

¹⁸ А. И. Герцен, Назв. праця, т. XIV, стор. 458, 36, 265, 262.

¹⁹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 63.

²⁰ Там же, стор. 65.

²¹ Там же, стор. 82.

У публіцистичних статтях, вміщених в «Основі», «Вестнику Европы», «Современнике» та інших друкованих органах М. Костомаров багато написав про історичні взаємини між українським та російським народами, висловлювався за непорушну політичну й культурну єдність з Росією: «Ми бажаємо йти з великоруським народом однією дорогою, як йшли до цього часу; наші радощі і печалі нехай будуть спільними...»²².

Коли на українофілів посилалися звинувачення з боку російських реакціонерів, зокрема на сторінках «Московских Ведомостей» Каткова, М. Костомаров у ряді статей доводив, що український патріотизм не шкодить інтересам цілості російської держави, що любов до рідної мови, літератури, традицій народу не перешкоджає ставитись прихильно до російського народу. У відповідях «Московским ведомостям» М. Костомаров відкидає звинувачення в тому, що українофільство є породженням «польської інтриги»²³, відстоює потребу видання книжок для народу українською мовою, найбільш зрозумілою йому і доступною, доводить необхідність початкової освіти народу його рідною мовою.

Сам М. Костомаров видає на зібрані пожертвування українські підручники, популярні книжки для народу. Це був період найбільш бурхливої і плідної діяльності вченого-історика на ниві громадсько-політичного життя. Полемічні та публіцистичні виступи його знаходили широкий відгос на Україні. Недарма його називали провідником, ідеологом українофільства. Щоправда, інколи, як говорив М. Грушевський, полемічний запал заганяв його часом і на слизьке, «до висловів занадто різких, до аргументів доволі непевних, до заяв, під котрими він, може, й не підписався б у настрою більш спокійнім і розважнім»²⁴.

Звинувачення проти українофілів і М. Костомарова призвели до того, що уряд починає з підозрою ставитись до них, як до сепаратистів і революціонерів. Це викликало репресії: «Основу» було закрито, з'явився Валуєвський указ 1863 р. про заборону української мови.

Насправді ж звинувачення М. Костомарова і його однодумців з українофілів взагалі в «революційності» і «сепаратизмі» було безпідставним. Вони найрішучіше заявили про свою незгоду з будь-яким «нігілізмом» і «сепаратизмом». Про це свідчить такий яскравий документ того часу, як «Відзив з Києва», надрукований у «Современной летописи Русского Вестника». В головних пунктах його зазначалось, що українофіли обстоюють «релігію, сімейну моральність і приватну власність», які відповідають «народному духу і народній волі»²⁵. Далі заявлялось, що вони засуджують революційні засоби боротьби, до яких кличе «Молода Росія»,— програмний листок групи революційно-демократичної молоді, яка з'явилась у ті роки і викликала переполох в урядових колах. Українофіли підкреслювали своє позитивне ставлення до царизму і його політики в селянському питанні. Вони заперечували звинувачення їх у сепаратизмі на користь Польщі, бо це річ неможлива для українців. Свою головну мету вони визначали в просвітительстві народу²⁶. Українофіли, як бачимо, відхрещувались від політичного руху, навіть ліберального, що мав місце в Росії і на Україні, займалися лише культурно-освітньою роботою. Це їх відмежування від пекучих проблем сучасності призвело до того, що вони

²² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 154.

²³ Там же, стор. 159.

²⁴ Там же, стор. V.

²⁵ М. Драгоманов. Австро-руські спомини, Львів, 1889, стор. 304.

²⁶ Там же, стор. 104—105.

були осторонь бурхливих подій 1862—1863 рр. Це відштовхнуло від них молодь. І в цьому — велика частка вини й М. Костомарова, який спрямовував рух виключно на культурницьку роботу. В 1886 р. М. Драгоманов писав: «Весь прихильний українству рух в 60-х роках був на кредит стихів Шевченка, от таких як «Сон», «Кавказ» і т. ін. Як тільки показалось, що за цією політичною поезією політична проза темненька, а потім висунулась програма Костомарова «примирить з собою правительство», так од нас свіжі люде й одвернулись»²⁷.

Під час польського повстання М. Костомаров оголосив «анафему тому, хто задумає відділення України від Росії», тобто проголошував, що польське повстання ніякої підтримки від українофілів не одержить.

М. Костомаров, висловлюючись проти підтримки польського повстання, залишався вірним своїм федералістичним поглядам щодо України. Але це по суті в даному питанні відкинуло його в бік російського царизму, суперечило планам рішучої боротьби російської демократії проти самодержавства. В. І. Ленін оцінював підтримку польського повстання з боку російських демократів як єдино вірну позицію. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих краях не було самостійних масових демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»²⁸.

Після польського повстання і валуїщини М. Костомаров відступає вправо. У 70-х роках він заявляє в листі до М. Драгоманова, що тепер потрібна, мовляв, не політична публіцистика, а така література, яка була б «при повній згоді з владою, а не при якій би то не було опозиції»²⁹. В 70—80-х роках вчений зводить свою культурно-освітню платформу, висуває тільки вимогу початкової освіти рідною мовою.

М. Костомаров до самої своєї смерті (1885) захищав право на розвиток українського письменства, право народу на освіту рідною мовою. Він навіть намагався переконати самодержавний уряд, що це не завадить «зробити нашу російську мову літератури і освіченого громадянства єдиною мовою на всьому просторі імперії»³⁰, що існування української літератури «для домашнього вжитку» не завдасть збитку багатій російській літературі³¹, що українофілство зовсім не бажає сепаратизму від Росії³², що це природне прагнення і любов до рідної мови та народу.

М. Костомаров продовжував підтримувати тісні контакти з відомими діячами української культури: В. Антоновичем, П. Житецьким, А. Лазаревським, Ф. Лебединцевим. В Галичині з кінця 80-х років починають виходити його історичні монографії в українському перекладі.

Уважно стежив у ці роки визначний історик за літературно-науковим життям на Україні. Він активно співробітничав у «Киевской старине», популяризував цей журнал у пресі, відгукувався на нові українські літературні твори. 1882 р. у «Вестнику Європы» виступив

²⁷ Архів Михайла Драгоманова, Варшава, 1938, стор. 272.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

²⁹ М. Драгоманов. Микола Іванович Костомаров, Львів, 1901, стор. 30.

³⁰ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 270.

³¹ Там же, стор. 271.

³² Там же, стор. 283.

з літературним оглядом нового українського альманаху «Луна», де знову порушив важливе для української культури питання мови: «Малоросійське нарiччя (тобто українська мова.— Р. І.) має право на існування уже через те одне, що воно існує»³³. Цим самим М. Костомаров констатував правомірність існування й українського письменства. З великою симпатією відгукнувся він про нові твори І. Нечуя-Левицького, якого вважав «незаперечно найталановитішим із сучасних малоруських письменників»³⁴.

В різних російських виданнях 80-х років з'являються його статті, де він обороняє українське письменство від нападків реакційних публіцистів: «Малоруське слово», «З питання про малоруське слово — «Современным Известиям», «Ще з приводу малоруського слова «Московским Ведомостям», «З приводу статті п. де-Паулі про українофільство» та ін. М. Костомаров не поривав зв'язків з українськими діячами науки і культури, не один раз приїздив на Україну.

М. Костомаров написав понад 300 історичних, науково-публіцистичних і літературних творів. М. Драгоманов, його видатний сучасник, говорив, що за М. Костомаровим як ученим «лишається велика заслуга наукова, а через те й громадська і навіть політична, хоч і не так-то й безпосередня»³⁵. Особливо велике значення мали ідеї федералізму, що їх історик проводив у своїх дослідженнях. Вони вплинули на формування поглядів багатьох визначних громадських і наукових діячів України минулого століття. М. Драгоманов, наприклад, не раз публічно заявляв про себе як про спадкоємця федералізму Кирило-Мефодіївського братства на чолі з М. Костомаровим, називав його своїм ідейним учителем щодо федералізму³⁶, хоча не поділяв усі його погляди. М. Драгоманов писав, що, розробляючи історію України й Росії, М. Костомаров справляв великий вплив на російський суспільний рух³⁷.

Як свідчило багато сучасників, ідеї народності, що їх проводив М. Костомаров в своїх історичних працях, знаходили палкий відгук, зокрема серед революційних народників 70-х рр. Їх настільною книжкою була, наприклад, монографія М. Костомарова «Бунт Степана Разіна». Особливий інтерес у свій час викликали його «Північноруські народоправства в добу удільно-вічевого укладу» (1863), написані в період піднесення революційно-демократичного руху в Росії. Образи республіканських держав Новгород, Пскова, Вятки були співзвучні з прагненнями передової частини російського суспільства повалити самодержавство і встановити в країні демократичні, республіканські свободи. Автономія вільних міст-республік, що ґрунтувалася на народному представництві — вічі, яке юридично було «верхом законної влади і правління», правоусвідомленням народу, який вершить свої справи³⁸ — такі ідеї висуває тут М. Костомаров.

В своїх наукових працях «Думки про федеративні начала в стародавній Русі» (1861), «Початок єдинодержавності в стародавній Русі» (1872) Костомаров особливо яскраво показував, що самодержавство, деспотичне управління в Росії — не вічне, воно виросло на руїнах вільності і самоврядування. Він заперечує офіційним історикам, які виводили монархію ще з родового побуту східних слов'ян і весь

³³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 293.

³⁴ Там же, стор. 294.

³⁵ М. Драгоманов. Микола Іванович Костомаров, стор. 18.

³⁶ М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 29.

³⁷ М. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. I, стор. 83.

³⁸ Исторические монографии и исследования Николая Костомарова, т. VII—VIII, Спб., 1904, стор. 252—253.

смысл їх політичної історії вбачали в «поступовому побудуванні самодержавства»³⁹. Цим учений розхитував ідеологічні підвалини пануючого в Росії самодержавства.

«Куликовська битва», «Смутні часи», «Великоруські релігійні вільнодумці XVI ст.», «Історія розколу у розкольників», стригольники, духобори, молокани та інші теми приваблюють історика у його прагненні показати боротьбу російського народу, найнижчих його прошарків, за незалежність своєї землі, проти гноблення і утисків самодержавного, панського і церковного.

Величезний фактичний матеріал, використаний ученим, майстерність, образність викладу спричинилися до широкої популярності його історичних досліджень. Недарма К. Маркс, приступивши до вивчення історії Росії, спинив свій вибір саме на працях М. І. Костомарова.

М. Костомаров намагається досягнути взаємовідносини і впливу двох братніх — російського та українського — народів. В своїй статті «Дві руські народності» історик доводить, що кожен з них, в силу історичних умов, розвивався окремо, але майбутнє приведе їх до спільного союзу. Український і російський народи дістали в спадщину від доби Київської Русі зародки народоправства і федеративності. Новгород, Псков, Вятка розвивали ті традиції в російському народі, козаччина — в українському.

Українське козацтво вчений оцінює з точки зору його прагнень до рівноправності і свободи, пише, що воно було виразником інтересів українського народу. «Ми зовсім не стидаємось ні Павлюків, ні Наливайок, ні Кармалюків, ні Тараненок: навпаки, хоч ці люди з'являлись перед нами в дикій варварській формі — все-таки то були люди, які проявляли (хоч і невдало) те, що було затаєне в народнім серці...»⁴⁰. А «народні маси діють інстинктивно, хоч рідко коли помиляються, коли справа торкається їх долі»⁴¹. М. Костомаров не закривав очей і на ті соціальні процеси, що відбувалися в козацтві, хоч не зумів дати їм належної оцінки. Він бачить, що козацька старшина, яка сама стала переходити в шляхту, зрадила ідеали рівності і народоправства. Через те він негативно поставився до прагнень її верховодів, таких як гетьман І. Виговський та інші.

Своїми дослідженнями М. Костомаров руйнує традиції дворянсько-поміщицької історіографії, яка часто й охоче розповідала про боротьбу України проти шляхетської Польщі, про добровільне возз'єднання її з Російською державою в сподіванні знайти кращу долю, але зовсім замовчувала те, як жив український народ під «східним православним царем», або ж твердила, що живе щасливо. М. Костомаров дивився на входження України до складу Росії як на справу органічну, необхідну і рятівну для українського народу. Ця ідея пронизує його багатотомну працю про Богдана Хмельницького, її він не раз підкреслював і в своїх публіцистичних писаннях. Та поряд з цим історик почав з'ясовувати причини тих козацьких «зрад» і бунтів, показував, як царі «зневажали вольності козацькі, гнітили й обдирали народ, ділили Україну...»⁴². З іншого боку, М. Костомаров показував, як сама старшина перетворювалась у панство, подібне до польського й російського, як ненавидів її простий люд і козаки, яких вона прагнула поневолити.

³⁹ Исторические монографии и исследования, Спб., 1872, стор. 5.

⁴⁰ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 59—60.

⁴¹ Там же, стор. 61.

⁴² М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), К., 1918, стор. 153.

Навіть багатьом сучасникам М. Костомарова не були ясні деякі консервативні тенденції його історичних трактатів. Цей талановитий представник української і російської історіографії свого часу не користувався порівняльним і соціологічним методами, що входили тоді в практику багатьох передових учених. В його працях, як зауважує М. Грушевський, «переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях, вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача»⁴³.

М. Костомаров, не маючи змоги пояснити ті чи інші історичні процеси, винайшов «загальний, єдиний, незмінний характер народу»⁴⁴, «національний дух», яким і пояснював багато історичних явищ. Характерна риса українського народу за М. Костомаровим — це «український індивідуалізм», потяг до особистої свободи, до федерації, що нібито й стало причиною втрати ним самостійності. Для російського народу, говорив учений, характерний «дух обшинний», що привело до утворення великої і могутньої держави. Загибель Речі Посполитої він також пояснює особливими рисами польського народу, «народним характером», коли серце бере гору над розумом⁴⁵. Можна було б навести інші невірні, ненаукові концепції й твердження в працях М. Костомарова. Та історичні дослідження його, насичені величезним фактичним матеріалом, не втратили свого значення і досі.

Не кожному історикові минулого судилося посісти таке значне місце у вітчизняній історіографії. І тим більше — відігравати таку важливу роль у громадсько-політичному житті своєї країни, як Микола Івановичу Костомарову.

⁴³ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 283.

⁴⁴ Н. Костомаров. Об историческом значении русской народной поэзии. Етнографічні писання Костомарова, 1930, стор. 6.

⁴⁵ Собрание сочинений Н. И. Костомарова, кн. 7, т. VII—VIII, стор. 25.

С. М. ЗЛУПКО

ЗВ'ЯЗКИ М. І. КОСТОМАРОВА ІЗ ЗАХІДНОЮ УКРАЇНОЮ

Майже півстоліття тривали тісні ідейні, творчі та наукові зв'язки українського історика і письменника М. І. Костомарова з громадськістю Західної України. Аналіз цих зв'язків дозволяє, по-перше, повніше висвітлити духовну єдність українського народу, який був поділений у ХІХ ст. ганебним політичним кордоном; по-друге, глибше розкрити розвиток суспільно-політичної думки на західноукраїнських землях; по-третє, з'ясувати світогляд М. І. Костомарова та погляди тих західноукраїнських ідейно-політичних угруповань, що спілкувалися з ним.

Зв'язки М. І. Костомарова з Західною Україною сягають часу діяльності «Руської трійці» — М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького. Ім'я М. І. Костомарова стало відоме членам «Руської трійці», очевидно, завдяки видатному вченому І. І. Срезневському, який на початку 1842 р. у Відні познайомився з І. Головацьким і влітку того ж року приїхав до Львова¹. І. І. Срезневський не міг не розповісти про діяльність М. І. Костомарова, якого добре знав, своїм західноукраїнським знайомим. Відгукнувшись на спробу братів Головацьких видати «Вінок русинам на обжинки», І. І. Срезневський вивіслав їм у 1845 р. твори багатьох українських письменників, у тому числі й поезії М. І. Костомарова, який виступав під псевдонімом Ієремії Галки². Щоправда, це видання вдалося здійснити тільки частково, тому твори М. І. Костомарова тоді в Західній Україні не були опубліковані.

Про добру обізнаність з його творчістю члена «Руської трійці» Я. Головацького свідчить зокрема стаття «Пам'ять Маркіяну — Руслану Шашкевичу», надрукована в 1846 р. у «Вінку русинам на обжинки». В ній Я. Головацький зазначив, що «Короледвірський рукопис» з чеської мови на українську переклав М. І. Костомаров спільно з А. Л. Метлинським³. А в 1849 р. у статті «Іван Котляревський», опублікованій у щотижневнику «Пчола», Я. Головацький відзначив самотутній поетичний таланти М. І. Костомарова⁴. Того ж року І. Гушалевиц у журналі «Новина» (1849, № 19) вмістив костомаровський вірш під назвою «Пісня моя»⁵.

Однією з яскравих сторінок у зв'язках письменника з Західною Україною є його виступ проти шовіністичних випадів польської шляхти, яка в краківській газеті «Час» та інших виданнях заперечувала існування українського народу. У відповідь на це М. І. Костомаров надрукував у журналі «Основа» докладну критику шовіністичних поглядів редакторів реакційної газети. «Час» доводив, зокрема, що Західна Україна — не українська земля, а польська. Розбиваючи ці

¹ Г. Ю. Гербільський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ століття, Львів, 1964, стор. 201.

² Там же, стор. 202.

³ Письменники Західної України 30—50-х років ХІХ ст., К., 1965, стор. 584.

⁴ Там же, стор. 219.

⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862, Львів, 1905, стор. ІХ.

політичні концепції, М. І. Костомаров аргументував свої висновки історичними фактами, а також положеннями з вірша «Нема Русі», написаного у відповідь на плакати польських шовіністів, розвішані в 1860 р. у Львівському університеті. Як зазначив М. І. Костомаров, цього вірша він одержав з Галичини. Це ще раз свідчить про його особисті зв'язки з західноукраїнським суспільним рухом.

У статті-відповіді вчений доводив, що, по-перше, населення західноукраїнських земель досить ясно усвідомлює етнографічну й історичну єдність всього українського народу, незважаючи на спроби ворогів роз'єднати його⁶. По-друге, рецепти консервативних ідеологів рекомендують народам Росії цивілізацію XVI ст. «Бажати руху назад будь-якому народові,— писав М. І. Костомаров,— може тільки вузький, сліпий, хоч би й національний, егоїзм, чужий дійсній просвіті і тим більш нездатний влаштовувати щастя інших народів». Розглядаючи статтю П. Сент-Вінцент «Поезія України» в журналі «Revue contemporaine», М. І. Костомаров підкреслював, що йому доводилось читати чимало брехні про український народ та його культуру, але такого пасквіля й фальшивки він ще не зустрічав. Адже П. Сент-Вінцент без будь-яких застережень ототожнив мешканців України з поляками. «Дивно було б,— писав М. Костомаров,— тут доводити, що південноруський народ не поляки; що приєднання Червоної Русі і Волині до Польщі здійснювалось кровопролиттям; що народ південноруський завжди дотримувався однієї віри з великоруським і аж ніяк не прагнув добровільно до унії, а відбивався від неї вперто і відчайдушно...». М. І. Костомаров радив тверезо глянути на стан речей, не розпалювати ворожнечі між народами, не витягати на денне світло трагічні спогади про минуле, бо це перешкоджає братньому і духовному єднанню українців з поляками. «Історія,— робив він висновок,— очевидно веде до зближення, до свідомого братання і з'єднання всіх слов'янських племен, а зовсім не до розкладу. Хто проти історії, проти того — історія»⁷.

У цій статті М. І. Костомарова відбито його погляди на польсько-українські взаємини. Український історик акцентував увагу на потребі дружнього вирішування міжнаціональних питань, відстоював дружбу і взаємоповагу слов'янських народів. Виступи М. І. Костомарова проти шовіністичних претензій польських шляхтичів, на захист українського населення Галичини були значною підтримкою для західноукраїнського визвольного руху, який в той час перебував у початковій стадії свого розвитку і не мав чіткої ідейно-політичної визначеності.

В 60-х роках XIX ст. у Галичині було два основних політичних угруповання — «москвофіли» і «народовці». Обидва так чи інакше намагалися перетягнути М. І. Костомарова до свого табору, щоб піднести власний престиж в очах громадськості. В цьому напрямі чималу активність виявили галицькі «москвофіли». Ім письменник не відмовляв у допомозі, бо якби не так, то не заявляли б вони, що «Микола Іванович Костомаров обіцяв писати статті для «Золотої грамоти» і дати критику польського шляхетського шовінізму для надрукування в нашій газеті»⁸. Проте виявити згадані праці на сторінках видань галицьких «москвофілів» не вдалося.

⁶ Н. Костомаров. Ответ на выходку газеты (Краковской) «Czas» и журнала «Revue contemporaine», журн. «Основа». 1861; окрема відбитка, стор. 7.

⁷ Н. Костомаров. Назв. стаття, стор. 10, 12, 15.

⁸ «Золотая грамота» (додаток до газети «Страхопуд», Відень), 1865—1866, стор. 95.

Щоправда, в № 1 за 1867 р. «Славянской зари», яка була продовженням «Золотої грамоти», надруковано лист М. Костомарова з приводу програми, підписаної О. Ливчаком і К. Климковичем. У цій програмі проводилась ідея панславізму, орієнтації на царське самодержавство, висловлювалося бажання авторів бачити в Європі дві великі слов'янські держави з «однією російською мовою»⁹. Як відзначав Костомаров, автори програми правильно ставлять питання про те, що будь-яке поширення царизму на захід, підкорення ним народів, які мають високу культуру, затримувало б розвиток народів Росії.

Крім того, вчений погодився з О. Ливчаком і К. Климковичем в їх поглядах на дві слов'янські народності, які мали користуватися російською мовою. Але Костомаров вважав, що російська мова не може стати обов'язковою для всіх, хоч і повинна посісти важливе місце в міжслов'янському спілкуванні. Проте не можна ототожнювати ці погляди з політикою галицьких «москвофілів», які вперто не хотіли визнати існування самобутнього українського народу. Це, очевидно, перешкодило «москвофілам» налагодити тісніші й триваліші контакти з Костомаровим.

Вже в середині 60-х років XIX ст. особисті зв'язки з М. І. Костомаровим встановлюють західноукраїнські «народовці», які захоплюються його історичними працями й популяризують їх. У січні 1867 р. О. Терлецький, який тоді ще перебував у таборі «народовців», просив одного з лідерів цього угруповання М. Бучинського роздобути монографію М. Костомарова «Богдан Хмельницький»¹⁰. До речі, ця монографія мала чи не найбільше читачів на західноукраїнських землях. Тому незабаром її було перекладено українською мовою. Згодом Барвінські видали українською мовою майже всі історичні праці М. І. Костомарова.

Відомий буржуазний діяч Ол. Барвінський високо цінував видатного історика, зазначивши, що «ніхто не вглибився в душу нашого народу, як Костомаров»¹¹. Ол. Барвінський у 1868 р. радив молодому «народовцеві» Д. Танячкевичу брати приклад з М. І. Костомарова¹².

Окремі західноукраїнські діячі вже тоді листувалися з ученим. Як видно з листа В. Білозерського до О. Партицького за 2 вересня 1867 р., останній писав до М. І. Костомарова, очевидно, в справі висилки творів для галицьких народовських видань¹³. В. Білозерський радив галичанам звертатися до М. І. Костомарова через українців з Наддніпрянщини. Та О. Партицький й інші не завжди до цих порад прислухалися, намагаючись зав'язати з ним особисті контакти. Наприклад, М. Подолинський вислав М. Костомарову свої фотографії¹⁴.

Твори та ім'я дослідника стали ще більш відомі на західноукраїнських землях у 70-х роках XIX ст. Цьому сприяла зокрема народовська «Правда», яка публікувала його історичні праці. Тут була надрукована в перекладі Ол. Барвінського «Руська історія в життєписах еї найголовніших діятелів» М. І. Костомарова. 1875 року ця праця вийшла у Львові окремою книгою й була досить популярною в Західній Україні. І. Франко в листі до І. Белея в квітні 1882 р. писав: «Прийшла мені охота стрібувати колись зробити історичну драму... Тільки до сього треба б деяких студій, а особливо прочитати б

⁹ «Славянская заря», 1867, № 1, стор. 3.

¹⁰ К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр., т. I, Київ — Харків, 1931, стор. 325.

¹¹ Там же, стор. 46.

¹² Там же, стор. 87.

¹³ Там же, стор. 55.

¹⁴ Там же, стор. 524.

Костомарова перший том «Истории в жизнеописаниях та й літописну повість»¹⁵. З цього листа виходить, що письменник вже раніше читав названу працю М. І. Костомарова. Цікаво, що саме під час видання «Руської історії в життєписах її найголовніших діятелів» І. Франко захоплювався історичною тематикою. В 1875—1876 рр. він написав такі історичні твори, як «Мятеж Митуси», «Аскольд і Дир під Царгородом», «Данина», «Князь Олег», «Святослав», «Три князі на один престол» та ін. Ці факти дають підставу говорити про вплив Костомарова на творчість молодого Франка.

Твори М. І. Костомарова ще в кінці 60-х років були відомі О. Терлецькому, який в 1874 р. закупив у Києві його книги для віденського молодіжного товариства «Січ». Тоді ж читав історичні праці М. Костомарова М. Павлик. Він зараховував ученого до «славних русько-українських істориків та писателів»¹⁶. Можна навести чимало інших фактів, що підтверджують вплив М. І. Костомарова на формування історичних поглядів у прогресивних діячів на західноукраїнських землях.

Поки що не вдалося виявити особистих зв'язків І. Франка з М. Костомаровим, але про те, що видатний письменник високо цінував відомого історика, свідчить хоч би те, що великий Каменяр був одним з активних популяризаторів творчості Костомарова в Західній Україні. Задумавши випускати журнал «Світ», І. Франко написав в кінці 1880 р. до М. Драгоманова, що хоче «давати в кожному номері на початку портрети всяких учених та заслужених людей з короткими звітками про їх життя й роботу... на перший раз задумано подати портрет Костомарова і рішено просити Вас о короткий начерк його життя...»¹⁷. У першому і другому номерах журналу «Світ» за 1881 р. була надрукована стаття М. Драгоманова «Микола Іванович Костомаров» з портретом історика. Автор підкреслив значення історичних праць дослідника, де показано, «як бився народ український, щоб вдержати свою волю і єдність». На думку М. Драгоманова, там, де М. Костомаров має справу з українським матеріалом, як, наприклад, історія козацтва в піснях, праця його «справді найліпша з тих, які були досі на цім полі»¹⁸. Ця висока оцінка сприяла утвердженню авторитету М. І. Костомарова в Західній Україні.

Свої погляди на український культурно-визвольний рух М. І. Костомаров виклав у деяких статтях, зокрема в «Завданнях українофільства», надрукованих у лютневому номері «Вестника Европы» за 1882 р. Ця стаття скоро стала відома у Львові і була прокоментована в народовській газеті «Діло». У статті «Задачі руської інтелігенції на Україні», написаній, очевидно, редактором «Діла» В. Барвінським, докладно передано думку М. І. Костомарова щодо завдань української інтелігенції Наддніпрянщини. Йшлося про межі українського культурно-визвольного руху і про роль у ньому дворянства. Як Костомаров, так і редактори «Діла» твердили про відступництво українського дворянства від визвольного руху. Костомаров намагався виправдати це об'єктивними умовами, тоді як автор статті «Задачі руської інтелігенції на Україні» різко засуджував таку поведінку. М. І. Костомаров пояснював відхід українського дворянства від свого народу прагненням до вищої культури і «гуманних ідеалів». Редакція «Діла» з

¹⁵ І. Франко. Твори, т. 20, К., 1956, стор. 152.

¹⁶ М. Павлик. Про русько-українські народні читальні, Твори, К., 1959, стор. 476.

¹⁷ І. Франко. Твори, т. 20, стор. 118.

¹⁸ М. Драгоманов. Микола Іванович Костомаров, журн. «Світ», 1881, № 2, стор. 29, 30.

цим не погоджувалась і писала, що дворяни гналися за багатством, почестями, керувалися не гуманними ідеалами, а своїми кастовими інтересами¹⁹. Якщо М. І. Костомаров зводив роль дворянства до того, щоб воно не перешкоджало розвитку національної культури і залишалося на позиції «пасивної прихильності» до неї, то газета «Діло» заклала його представників до активної діяльності в галузі української культури, пропонувала перекладати на українську мову шедеври світової літератури. Крім того редактори «Діла» закидали М. І. Костомарову те, що він писав свої історичні праці російською мовою²⁰.

Гостра критика М. І. Костомарова в «Ділі» змусила його написати листа до редактора газети. Оскільки цей лист досі не опублікований і має неабияке значення для висвітлення зв'язків історика з західноукраїнським суспільно-політичним рухом, варто навести його повністю.

«Шановний господине редакторе. В вашій шановній газеті друкована була стаття: «Задачі української інтелігенції». Там з поводу того, що друкував я ще в лютім місяці в «Вестнику Европы», закидано дещо таке, проти чого я беру на себе осмілку просити дати мені слово і помістити отсей лист в Вашій газеті. Річ от яка. Я казав, що українське дворянство (а воно тогді єдина інтелігенція) перевернулось і стало однакове з великоруським, і се сталося задля вищої культури і винуватити его за се не можна.

На се перечуть мені в Вашій газеті, що культура малоруська була вище над великоруську і освіти в Україні було більше, як у Московщині. Може, і так, та коли се було? За царів Алексія Михайловича та Хведора Алексієвича; а перекидка малоруського дворянства почалась з половини XVIII століття за царицю Єкатерину, і йшла вона сильніше за царя Миколая, уже на нашій пам'яті, і досі не скінчилась, бо і тепер можна спізнати такі дворянські сім'ї, где не говорять іначе, як по-українськи; тільки се буває найчастіше там, где нічому сливе не вчились, ледви читати й писати уміють; от доказ на те, що заради вищої культури перекинулось наше дворянство. І як его в тім докоряти, чи не мусили родителі діток своїх до училищів віддавати, а в училищах науку викладано по-руськи. Не хвалебно ж було дворянам українським по своїх оселях батьківських сидіти та байдки бити; поступали вони на службу государственну за уряд з великоруськими дворянами, а там треба їм було і говорити і писати по-руськи, або, як Ви кажете, по-російськи.

Да ще треба доложити, що язик сей, що зоветься у нас руський, а у вас російський, не єсть нам, українцям, овсі чужий, як у Вас в Галичині німецький, а навіть хоч би і польський (се інтелігенції руської язик і хоч виростав він на великоруській підставі, одначе і малоруси прикладували туди не мало своєї праці). У нас тепер не об тім заходи, щоб яось на іншу стать дворянство наше і інтелігенцію переверчувать, а об тім, щоб мужик, котрого віки за віками держали трохи чи не в скотинячому биті, став на дорозі в розвитку і до освіти, а для сего заводне потрібно оспособити его з тим, до чого дійшла чоловіча культура, викладаючи природною его мовою, що він з материним молоком перейняв. Ми жадаєм від нашого дворянства і від усієї нашої інтелігенції, щоб нам не діляли посмішки і шкоди, а у Вас в газеті кажуть, що мало такого пасивного добродчинства; нехай би малоруське дворянство повернуло цілком до своєї колишньої народності.

¹⁹ Газ. «Діло», 1882, № 34.

²⁰ Газ. «Діло», 1882, № 39.

Вибачайте, і пишуть такі, що нашого бити не знають, тай річи сеї не дуже розуміють. Нема у нас такої моральної мочі, щоб двигнути на таку метаморфозу усього дворянства громаду, та і на світі нема такого, щоб усилило, без історичних обставин, зразу повести людську громаду туди, куди нам, людям немногим, хочеться. І преж були, як самі знаєте і показуєте, а тепер єсть і далі будуть з дворян наших такі, що успособлюють собі мужицьку українську мову і полюбляють її від широкого серця, а коли б навіть і не було (а се нестатечне), так і тогди б діло наше не пропало через се тільки.

Інтелігенція наша не з одних дворян, бо і дворянська верства з визволенням кріпаків втратила свою достойність; єсть немало теж інтелігенції з мужицької простої породи людей, ті хоч і освічені наукою, не дуже латво забудуть про те гніздо, з якого вилетіли, і все-таки повертатиметься їх серце до тих селянських стріх, где вони народились і маленькими дітками бігали. На них більше усього наша надія стоїть. А тих, що до нас пристануть, з якої б там верстви не прийшли вони, ми приймаємо з щирим серцем і ласкавим привітом, а іншим, хоч би навіть і не ворогам, скажем, як сказав Діоген Александру, коли остатній підходив до его кухви з своєї царської ласки обіцянками: одного добродійства я у тебе попрохаю, не заступай мені світу»²¹.

Оскільки багато в чому М. І. Костомаров не погоджувався з поглядами редакторів «Діла», то його лист не був надрукований. Проте редактор газети В. Барвінський відповів йому, про що можна довідатися з другого листа історика. Окремі думки листа Барвінського, який не вдалося виявити, можна зрозуміти з відповіді Костомарова від 7 липня 1882 р., де він писав:

«Щирокоханий, шановний пане редакторе, приязний лист Ваш прийшов до мене у саме погану для мене пору: я захворав так, що думав був, чи не покличе господь бог давати рахунок за все своє життя. Тим охотніше зібравшись якомога з силою поспішити дати Вам отповідь, щоб часом, коли мене не стане, не зосталось у Вас, в галичан, про мене такої згадки, якої я овсі не заслужив.

З чого се Ви, шановний добродію, здумали, будь-бим то я писав, що російський (як Ви его зовете і як він у нас не зоветься і не званься) мусить бути інтелігентним язиком в Галичині. Прошу Вас, укажіть, в якім се писанню моїм вичитали Ви таку дурницю! Як же може стати інтелігентним язиком нарічіє з іншої держави в краю, де хоч народ і говорить одною річчю з Україною, але історія зовсім інак повернула духовну долю того краю? Скільки пам'ятаю, таку нісенітницю несли Ваші святоюрці, котрі писали якоюсь тарабарщиною, думаючи, нібито вони пишуть по-російськи. Але мені до їх діла нема, бо то такі, що їх не сіють, не садять, а вони самі, як бур'ян, родяться.

Я писав у «Вестнику Европы» зовсім не те, і що писав, те відносилося тільки до нашого края, а не до Вашого. Я писав, що книжний руський язик став уже інтелігентним язиком спершу у маси руського дворянства, а що далі, то і в сих, котрі стали вище духовною освітою од простого народа. Так сеж правда, і теї правди нігде подіти. Коли б я написав інак, сказав би, як би може Вам хотілось, що нам за для історичних пам'яток треба відцуратись сього книжного язика і вишлять новий, то 1) се була б хвальш, 2) сего не допустили б мене надрукувати, а коли б воно і проскочило, то з'їлись би на мене зо всіх сторон, а що дальше би сталось, про те бог святий знає, тільки ділу народному я би не зробив жодної користі.

²¹ Львівська наукова бібліотека Міністерства культури УРСР. відділ рукописів, архів газети «Діло» (далі — Архів газети «Діло»), папка 315, № 4968.

А я не перечу тому, що єсть щира правда, що книжний руський язик став уже інтелігентним язиком вищої верстви общества в малоросіян. Задають з другого погляду, от з якого: а мужик малоруський чи не має людського права на освіту і на розвій? А він книжного інтелігентного язика руського не зрозуміє: для того не перече а ж ему вчитись і розвиватись з своєю праотцівською мовою і не боронить писать і друкувать для его книжки. Се ще досі виходить глас вопіючого в пустині, а все ж таки після того надруковано кілька дуже корисних народних книжок, от хоть би про комах, та про жучка хлібоїда, та про обкладку; хоть би таких більше виходило, і то було б добре; курка по зернятку клює та й сита стане. Коли б таким книжечкам виходить в світ не передшкоджували, то повагом одна книжечка за другою, от і література би зібралась, справжня народня, не так, як презь бувало, переложуть тобі і Байрона, і Міцкевича, і Шекспіра, і Андерсена, але так, що хто його зна, кому їх читати, ледве й той, хто перекладав, розуміє, бо дивна річ — до свого перекладу приложив ще словар, а туди таких слів понапишає, що кого не спитаєш: чи чули таке слово, так той тільки плечима здвигне. До справжніх народів корисних книжок все б горнулись другі, а за робітниками б діло не стояло, бо хоч наше дворянство уже усвоїло собі інтелігентний руський язик, а все-таки не забуло свого простонароднього, особливо із молоді багато стрічається душ щиро люблящих народ свій і радніших приложити на користь ему свою працю.

Майте на увазі, що ся путанина тільки для нас, а не для Вас. Ви живете в іншій державі під конституційним урядом (хоч не дуже люб'язно покаже себе Ваша конституція в Гниличанській справі); а Ви маєте уже свій інтелігентний язик, хоч ще не зовсім зложений, але на своерідній підставі зложений, у Вас щороку виходить більш двадцяти періодичних зданій, у Вас інше діло. Який же дурень або ворог стане Вам говорити: покиньте свій язик, пишть книжечки руським! І коли Ви мені задаєте, бутсім би в моїх писаннях знайшли таку нісенітницю, то я Вам скажу, що се на мене неправда: ніколи я так не мислив і не мислитиму.

Прощайте, шановний добродію. Коли бог слобонить мене ще від недуга, то одзовусь ще, коли дозволите, а коли позове бог до себе — добром пом'яніть щироприхильно і правдиво кохаючого свою народність Николая Костомарова»²².

Наведені листи яскраво ілюструють світогляд М. І. Костомарова в кінці його життя та зв'язки вченого із Західною Україною. З цих документів видно, що його погляди мали багато спільних рис з ідеологічною платформою «москвофілів» і «народовців». Разом з тим не можна не помітити того, що в деяких питаннях історик стояв на принципово інших позиціях, ніж реакційні галицькі «москвофіли» і буржуазно-ліберальні «народовці». Варто відзначити й те, що М. І. Костомаров і в похилому віці прагнув допомогти національно-визвольному рухові на західноукраїнських землях.

У 1885 р. М. І. Костомаров помер. Газета «Діло» вмістила некролог «М. І. Костомаров», в якому говорилося: «Телеграф приніс нам тяжко сумну звістку: нашого славного історика і щирого патріота України Миколи Івановича Костомарова не стало на світі»²³.

Смерть ученого не зменшила, а збільшила інтерес західноукраїнської громадськості до його наукової спадщини. Про це свідчить хоч би вихід у 1886 р. в Тернополі першого тома «Історичних моно-

²² Архів газети «Діло», папка 315, № 4968.

²³ Газ. «Діло», 1885, № 45.

графій» М. І. Костомарова, що було початком видання цілої серії його наукових праць українською мовою. В рецензії на перший том, що вишов під редакцією Ол. Барвінського, І. Франко підкреслив його значення для «підйому нашого народного почуття, для освідомлення в нашій минувшині і теперішності»²⁴. На думку І. Франка, монографії М. Костомарова мають «особливо в Галичині статися підвалиною нового ширшого, народного, наукового і літературного руху»²⁵.

У 80—90-ті роки і пізніше І. Франко не раз звертався до монографій М. Костомарова. В 1884 р. у передмові до весільних пісень, зібраних О. Рошкевич, письменник розвинув думки М. Костомарова про те, як впливали різні історичні та культурні фактори «на творення і наслоювання пісень весільних»²⁶. У 1893 р. І. Франко задумав створити драматичну трилогію про Богдана Хмельницького. Для написання цього твору Іван Якович студював історичні праці М. Костомарова, які радив польській письменниці Е. Ожешко прочитати для вивчення історії України²⁷. Характеризуючи брошури І. Левицького «Перші Київські князі», «Татари і Литва на Україні», «Унія і Петро Могила», І. Франко вважав, що головною їх заслугою була «популяризація історичних праць і поглядів Костомарова»²⁸.

Високо оцінюючи історичні дослідження М. І. Костомарова, популяризуючи їх в ряді статей, І. Я. Франко разом з тим підкреслював обмеженість світогляду історика. Він виступав проти спроб буржуазно-націоналістичних ідеологів перетворити ідеї й погляди Костомарова в платформу визвольного руху в Західній Україні. Письменник розумів, що важливим фактором популярності М. Костомарова була його участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства разом з геніальним Т. Шевченком. У статті про авторство вірша «Слов'янам» Франко простежив еволюцію поглядів Костомарова, на підставі чого зробив висновок, що від колишнього слов'янофільства історика дуже скоро залишилась тільки релігійна містика. І. Франко вказував на відмінність поглядів М. Костомарова від революційних ідей Т. Шевченка. В цих питаннях з ним солідаризувався М. Драгоманов.

Таким чином, М. І. Костомаров був тісно зв'язаний з західноукраїнським суспільним рухом. Художніми творами та історичними працями, листами й розмовами він впливав на розвиток історичної науки і суспільної думки в Західній Україні. Оцінюючи цей вплив, слід сказати, що загалом він мав позитивне значення. Тому І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші представники прогресивної західноукраїнської інтелігенції вели боротьбу за правильну інтерпретацію світогляду М. Костомарова, творчість якого відіграла значну роль у духовному єднанні Західної України з Наддніпрянщиною. В цьому одна з його важливих заслуг перед українським національно-визвольним рухом. І тому не випадково І. Франко говорив, що добре роблять «наші розумні та вчені люди», згадуючи видатних українських письменників і таких людей, які «розсвічували нам нашу старовину, показували добрі і злі діла наших предків нам, потомкам, на науку, як се чинив славний Микола Костомарів»²⁹.

²⁴ І. Франко. Перший том «Руської історичної бібліотеки», журн. «Зоря», 1886, № 2, стор. 36.

²⁵ І. Франко. Назв. стаття, стор. 36.

²⁶ І. Франко. Твори, т. 20, стор. 235.

²⁷ Там же, стор. 315.

²⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 192.

²⁹ І. Франко. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність, Твори, т. 16, К., 1955, стор. 413.

А. Г. БЕСПАЛОВА

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ М. І. КОСТОМАРОВА

Суспільно-наукова діяльність Миколи Івановича Костомарова (4.V.1817 — 7.IV.1885) була помітною сторінкою в культурному житті Росії та України дореформених і післяреформених років.

Студент Харківського університету М. І. Костомаров виховувався під впливом прогресивних професорів М. М. Луніна, І. І. Срезневського, а також українських істориків і етнографів Д. М. Бантиша-Каменського, М. А. Маркевича та ін. Інтерес до зовсім тоді не розробленої історії України, до боротьби українського народу проти національного гноблення визначив коло інтересів молодого вченого, обрання теми й написання магістерської дисертації (1841 р.) «Про значення унії в історії Західної Русі». За відхід від офіційної трактовки цього питання та позитивну оцінку народних повстань дисертація була не лише заборонена, але й спалена. Збереглися лише поодинокі примірники*.

В 1844 р. М. І. Костомаров захистив написану ним другу дисертацію «Про історичне значення російської народної поезії». На цей час молодий учений був уже відомий як письменник. Українською мовою ним під псевдонімом Ієремія Галка були написані й опубліковані: драма «Сава Голий», «Українські балади», збірка віршів «Гілка» та ін. Ці публікації, як і захищена дисертація, були певним наслідком етнографічних і фольклорних занять М. І. Костомарова, яких він не залишав до кінця своєї наукової діяльності.

З 1845 р. М. І. Костомаров — професор Київського університету. Він був одним з організаторів таємного Кирило-Мефодіївського товариства, одним з авторів його статуту й програми. У цих документах і ранніх творах Костомарова («Перші війни малоросійських козаків з поляками» та ін.) засуджувалось кріпосництво і яскраво визначилися опозиційні царизму настрої. Творам цього періоду, написаним М. І. Костомаровим, була властива ідеалізація минулого України.

В 1847 р. М. І. Костомаров у числі інших членів таємного товариства був заарештований і після річного ув'язнення засланий в Саратов. У засланні він служив у Саратовському статистичному комітеті і збирав відомості з історії та економіки губернії. У «Памятних книжках» і «Губернских ведомостях» він опублікував ряд статей.

В Саратові М. І. Костомаров познайомився з М. Г. Чернишевським. Це знайомство й дружба відіграли важливу роль в житті й діяльності М. І. Костомарова.

Наприкінці 50-х років XIX ст. в країні швидко назрівала революційна криза, створювалася революційна ситуація, дещо послаблявся поліцейський режим. У цих умовах Костомарову вдалось добитися зняття нагляду поліції, скасування заборони науково-педагогічної ді-

* Примірник з помітками П. П. Гулака-Артемовського, ректора Харківського університету, знаходиться в Інституті російської літератури в Ленінграді. Ця дисертація (примірник проф. М. І. Сухомлина, бібліотека Харківського університету) була передрукована в збірнику «Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова». Зібрані заходом Академічної комісії української історіографії, Харків, 1928. Сухомлинський примірник загинув під час німецько-фашистської окупації Харкова.

яльності. В 1857 р. він переїхав у Петербург, де розгорнув активну громадську й наукову діяльність зокрема в різних історико-наукових установах і громадсько-політичних та історичних журналах — «Современнике», «Отечественных записках», «Русском слове» (всього в 15 журналах). В деяких з них М. І. Костомаров вів відділи огляду історичної літератури. Він став одним з провідних працівників у журналі «Вестник Европы». І. С. Тургенев у своєму листуванні навіть називає «Вестник Европы» журналом Костомарова, маючи на увазі активне співробітництво і роль ученого в ньому.

У Петербурзі М. І. Костомаров встановлює широкі зв'язки з передовою інтелігенцією і, на певний період, з революційно-демократичними діячами: М. Г. Чернишевським, Т. Г. Шевченком, Г. З. Єлісеєвим.

У «Колоколе» (15 січня 1860 р.) був опублікований лист М. І. Костомарова у вигляді статті «Україна», де він навів біографічні дані про Т. Г. Шевченка, характеризував його як видатного майстра пера й пензля¹.

В журналі «Современник» була вміщена рецензія на збірку оповідань Марка Вовчка, із передмовою М. О. Добролюбова². У цьому журналі, редагованому М. Г. Чернишевським, М. І. Костомаров надрукував цікавий за тематикою «Нарис торгівлі Московської держави в XVI—XVII ст.», полемізував з С. М. Соловйовим, який називав козацтво «розбійним елементом». «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст. до Б. Хмельницького» (1856 р.), «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.), «Бунт Стеньки Разіна» (1858 р.) — перша і єдина на той час праця про цю селянську війну³ — теж були надруковані в «Современнике». Публікація великих праць у «Современнике» та в «Отечественных записках» і критика казенної історії зробили М. І. Костомарова широко популярним. Його лекції набули великого громадсько-політичного значення. Про це свідчать М. Г. Чернишевський⁴ та інші сучасники⁵.

Костомаров був одним з організаторів і співробітників українського журналу «Основа» (1861—1862 рр.). Тут він опублікував понад 20 статей: «Дві руські народності», «Гетьманство Виговського», «Думки про федеративний початок стародавньої Русі» та ін. У них М. І. Костомаров викладав загальну історичну концепцію і погляди на корінні питання історії України. Ці статті викликали гостру журнальну полеміку. Революціонери-демократи підтримували Костомарова у відстоюванні прав українського народу на розвиток своєї культури, в його боротьбі проти польських дворянсько-буржуазних шовіністів, у критиці концепції істориків «державної школи» і зокрема «норманської теорії». Революційні демократи вбачали в його суспільно-політичних та історичних поглядах риси опозиційності, помітно виражені, наприклад, у теорії «двох початків»: вечового й єдинодержавного. Проте, вони критикували його ліберальну обмеженість, наявність релігійного містицизму та інші недоліки.

В 1862 р. відмовлення М. І. Костомарова підтримати протест проти заслання професора П. В. Павлова припиненням читання лек-

¹ Це була перша згадка про Т. Г. Шевченка в «Колоколе». Герцен назвав цю статтю чудовою. А. И. Герцен. Собр. соч., т. XVII, М., 1959, стор. 206.

² Особисте знайомство їх почалося восени 1855 р. Журн. «Русская мысль», 1885, VI, стор. 30.

³ К. Маркс конспектував її. Журн. «Молодая гвардия», кн. I, 1926.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. XIV, стор. 389.

⁵ Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания, М., 1958, стор. 192—193; Ф. К. Неслуховский. Воспоминания о Н. И. Костомарове, журн. «Исторический вестник», т. 40, 1890.

цій у «Вільному університеті» викликало обурення студентів і він змушений був піти з університету. Царський уряд заборонив йому викладати в університетах. Незважаючи на те, що університети обирали його професором, присуджували йому докторський ступінь (Київський університет — в 1864 р.), Академія наук обрала його членом-кореспондентом, а Загребська Академія наук (Сербія) — дійсним членом, шлях до кафедри був М. І. Костомарову закритий. Щоправда, він інтенсивно продовжував читати публічні лекції, наприклад, у Географічному товаристві (тут була прочитана лекція «Про ставлення російської історії до географії та етнографії»), на користь «Літературного фонду» та ін.

Тепер діяльність М. І. Костомарова зосередилася в наукових товариствах, у роботі археологічних з'їздів; організатором і керівником деяких з них був він сам. Офіційною його службою була робота в Археологічній комісії Міністерства народної освіти. Ним було підготовлено 12 томів «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России». Як член Географічного товариства він підготував три томи праць з етнографії, розробив докладну програму історико-етнографічних експедицій по всій Європейській Росії.

Невдовзі після подій у «Вільному університеті», внаслідок позицій М. І. Костомарова щодо демократичного руху, стався розрив з М. Г. Чернишевським. Послаблюються й рвуться його зв'язки з іншими діячами революційно-демократичного табору. За думкою А. Н. Станіславської, він втрачає, хоча й не повністю, популярність у передових колах. Проте, не можна погодитися з її оцінкою ролі й значення М. І. Костомарова — «В 70—80-х рр. він став визнаним ідеологом української буржуазії»⁶.

Погляди М. І. Костомарова були суперечливі, це відбивалося на всій його діяльності, на всіх його зв'язках. Його характеристику неможливо звести до кількох коротких формулювань.

У тлумаченні найважливіших питань російської та української історії М. І. Костомаров залишався на методологічних позиціях буржуазної історіографії. Його теорія «двох початків» — висловлення поміркованої політичної опозиції була покладена ним в основу доказів особливості української народності, ідеалізації її минулого. Цьому певною мірою служило й звернення вченого до етнографічного матеріалу, який він вважав важливим історичним джерелом для розкриття історії народу. Без етнографії «історія ковзала лише по палацах і по арміях, нацією визнавалися тільки привілейовані класи і ніхто не вважав за потрібне знати як говорить, думає, живе народна маса», — писав М. І. Костомаров у своїй (забороненій цензором) статті «Український сепаратизм»⁷.

Високо цинив етнографію М. Г. Чернишевський, який вважав, що вона «повинна бути путівником при відновленні найдавніших періодів розвитку народів»⁸. Він надавав великого значення збиранню й вивченню історичних дум і пісень, спонукав до цього М. І. Костомарова. Про важливість вивчення народної творчості, за свідченням В. Д. Бонч-Бруевича, говорив і В. І. Ленін⁹.

⁶ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 131.

⁷ Н. И. Костомаров. «Украинский сепаратизм» (Неизвестные запрещенные страницы). Ред. К. Г. Оксман, Одеса, 1921. Стаття була написана в січні 1864 р. для газети «Голос» як відповідь на нападки катковських «Московских ведомостей».

⁸ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. II, стор. 619.

⁹ В. Д. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин об устном народном творчестве. Журн. «Советская этнография», 1954, № 4, стор. 119—120.

Звичайно, М. І. Костомаров не зміг правильно визначити місце етнографії в історичному дослідженні. Але використання такого матеріалу при вивченні історії народу — велика заслуга вченого. Історію народу М. І. Костомаров вважав головним предметом історичної науки і критикував офіціальну історіографію за вузьке тлумачення цієї науки як політичної історії. В одній із своїх найкращих праць «Останні роки Речі Посполитої» (1869 р.) він, навівши народну пісню про тяжку панщину, зауважував: «ось де справжня історія народного життя, що котилася непомітно для професорів, академіків, членів історичних товариств, історія зовсім не згодна з тим, що ми чули від наших поетів, риторів, педагогів»¹⁰.

Спроба дати історію народу викликала симпатії прогресивної громадськості до М. І. Костомарова. Один з слухачів його лекцій згадував: учений читав історію народу, а не держави; ці лекції сприймалися як протест проти казенної історії¹¹.

Джерелом нового напрямку називає М. І. Костомарова М. Я. Арістов: «він один з перших спустився в низьку, за тим часом, сферу народного життя, взявся за вивчення історії «нижчих класів»¹². Тому твори Костомарова були цікаві не лише для спеціалістів, а й для широких кіл читачів, відзначав М. Я. Арістов¹³.

На відміну від багатьох праць навіть відомих істориків (С. М. Соловйова та ін.) монографії М. І. Костомарова містили багатющий матеріал, що розкривав життя суспільства, народну психологію. Чимало з його творів присвячено народним рухам і таким періодам історії Росії, коли ці рухи виступали на перший план. Як талановитий художник М. І. Костомаров відтворює картини драматичних подій початку XVII ст. Це високо цінували в ньому, наприклад, В. В. Стасов, О. К. Толстой, близький друг ученого художник М. М. Ге*. В. В. Стасов запрошував історика прослухати оперу М. П. Мусоргського «Борис Годунов», щоб знати оцінку опери великим спеціалістом, який «так талановито й уважно вивчав смутну епоху міжцарів'я»¹⁴.

З особливим задоволенням відзначав В. В. Стасов захоплення М. І. Костомарова цією оперою. О. К. Толстой, перевіряючи вірність відображення епохи й особи царя, читав ученому сторінки свого твору про Івана Грозного. З істориком радяться щодо проекту пам'ятника Богдану Хмельницькому, створеного талановитим російським художником-монументалістом академіком М. Й. Микешиним, ілюстратором творів Т. Г. Шевченка.

Цей бік діяльності М. І. Костомарова зовсім не висвітлений в історичній літературі. Проте ця діяльність відіграла чималу роль в його творчому усвідомлюванні історичних подій, вона мала певне значення й в культурному житті тодішньої Росії.

Настав час розширити тему досліджень творчості М. І. Костомарова, які обмежувалися питаннями його історичних поглядів, етнографічних і фольклорних занять і, певною мірою, літературної творчості. Слід дослідити всю різнобічну діяльність цього талановитого вченого, популярного в середовищі прогресивної інтелігенції Росії.

¹⁰ Н. И. Костомаров. Собр. соч., СПб., 1905 г., кн. 7, стор. 673.

¹¹ В. И. Модестов. Воспоминания о В. Т. Василевском. «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1902, № 1.

¹² Журн. «Библиотека для чтения», 1863, № 1, стор. 28.

¹³ Н. Я. Аристов. Разработка русской истории за последние 25 лет. Журн. «Исторический вестник», 1880, № 4, стор. 665—680.

* Про картину М. М. Ге «Петро і Олексій» М. І. Костомаров написав велику статтю «Царевич Олексій Петрович».

¹⁴ Е. Гордеева. «Могучая кучка», М., 1966, стор. 253.

Навіть творчість М. І. Костомарова як історика досліджена далеко не повністю. Тривалий час зусилля багатьох авторів, які писали про нього, зосереджувалися виключно на характеристиці його історичних і суспільно-політичних поглядів, яка давалася, переважно в різко критичному плані, без аналізу оцінок, даних ученому М. Г. Чернишевським та іншими діячами демократичного табору й народниками. У кращому випадку наводилися лише відзиви М. Г. Чернишевського про монографії М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разіна». Щоправда в 1962 р. була опублікована стаття Л. В. Домановського «До саратовських взаємовідносин М. Г. Чернишевського й М. І. Костомарова»¹⁵, автор якої простежує вплив на вченого великого революціонера-демократа.

Оцінок історика М. Г. Чернишевським торкнувся А. Ф. Мартинов у статті «Корінні зміни М. Г. Чернишевським «Російської історії» М. І. Костомарова»¹⁶. Не применшуючи позитивних якостей статті, не можна погодитись із трактовкою автором загальної оцінки М. І. Костомарова М. Г. Чернишевським. А. Ф. Мартинов вважає, що М. Г. Чернишевський дав високу оцінку М. І. Костомарову в передмові до перекладу XI тому «Загальної історії» Вебера з конспіративною метою, щоб обійти цензуру й видавців*. «Чернишевський не скупився на похвали ідеологу українського націоналізму»,— пише Мартинов. Але не міг великий революціонер-демократ Чернишевський хвалити таких ідеологів і тим більше рекомендувати їх праці молоді. Йшлося про М. І. Костомарова як історика, що вніс певний вклад у науку. М. Г. Чернишевський радив молодим історикам звернутися до цього вкладу. При цьому він указував, що поняття М. І. Костомарова про діячів і події російської історії не є безумовною істиною.

Слід зазначити, що А. Ф. Мартинов, пояснюючи, чому Чернишевський використав саме «Російську історію» Костомарова, навів позитивні відзиви, дані історика революціонером в інших його працях.

На жаль, подібні суперечності є й в інших дослідженнях, де згадується М. І. Костомаров, опублікованих останніми роками.

Так, наприклад, поглядів М. І. Костомарова неодноразово торкається в своїй книзі Ю. Д. Марголіс. Співставляючи й порівнюючи висвітлення народних рухів, особливо повстання під керівництвом Разіна, Т. Г. Шевченком і М. І. Костомаровим, автор книги не лише протиставляє їх, але й, намагаючись якнайрізкіше засудити Костомарова, применшує значення монографії «Бунт Стеньки Разіна»: «...наслідки досліджень Костомарова кінець кінцем звелися до фрази про «епоху Степана Разіна — криваву, чужу, блискучу... й безплідну, як метеор»¹⁷. І це — все, що побачив автор в одній з найкращих праць Костомарова (законспектованій, до речі, К. Марксом), в якій відтворюється образ народного вождя, його безприкладна мужність. А книга ця була написана в роки, коли ім'я Разіна передавали в церквах анафемі.

Особливою провиною М. І. Костомарова Ю. Д. Марголіс вважає заключні рядки монографії: «Не приведи боже будь-кому дожити до того часу, коли знову прийде Стенька», так, за словами Марголіса,

¹⁵ Н. Г. Чернышевский. Статьи, исследования и материалы. Вып. 3. Издание Саратовского госуниверситета, 1962.

¹⁶ Ученые записки Липецкого государственного педагогического института, т. I, в. I, 1956.

* Переклад був виданий під псевдонімом Андреева. Видавець К. Т. Солдатенков знав чий це переклад. Знала це й цензура, яка поставила умову видання Вебера під псевдонімом.

¹⁷ Ю. Д. Марголис. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко, Ленинград, 1964, стор. 275.

казав вкрай переляканий призраком селянської революції М. І. Костомаров¹⁸.

Ці заключні рядки — слова старика, що пам'ятає часи Пугачова. У своїй розповіді старик висловлює глибоку переконаність у тому, що Разін живий і «неодмінно прийде... Він прийде... Йому не можна не прийти»¹⁹. Ці рядки передують заключним у праці Костомарова, у них — вся суть, проте Марголіс чомусь випустив їх. І таких невиправдано різких оцінок Костомарова чимало. Марголіс ставить М. Костомарова поруч з П. Корсаковим з реакційного «Маяка» і Ф. Кітченком з виразника офіційної «народності» «Москвитянина». Навіть історичний етнографізм Костомарова Марголіс прирівнює за значенням до концепцій Чичеріна, Соловйова, Аксакова і приписує йому роль служити «завданням боротьби проти загрози селянської революції». Таке визначення було дане в книзі «Очерки общественной мысли России в конце 50 — начале 60 гг. XIX в.»²⁰ і його цитує згодний з ним Марголіс.

«Переляканий» історик Костомаров пише цілу серію статей і монографій про козацькі повстання, збирає матеріали про народні заворушення XVII—XVIII ст., відтворює яскраву картину народних виступів в одній з найбільших і важливих праць «Останні роки Речі Посполитої», малює прекрасний образ Костюшка, окремі обставини особистого життя якого дуже подібні до фактів біографії Костомарова. Але все це Марголіс згадує або побіжно, або взагалі тлумачить невірно.

У поглядах і діяльності М. І. Костомарова було чимало суперечностей, вони визначалися його класовою позицією, властивою ліберальним діячам. Проте ці суперечності, що не дають вичерпної характеристики вченого, подекуди стають головними, якщо не виключними об'єктами деяких досліджень. Ось чому й оцінки Костомарова в таких працях мають переважно викривальний характер. Це особливо помітно, наприклад, у книзі Л. К. Полухіна²¹.

В ряді історичних праць останніх років²² відсутні вже тенденції огульних обвинувачень Костомарова. Слід сподіватися, що об'єктивний неупереджений підхід до висвітлення його діяльності дасть змогу створити нове, узагальнююче дослідження, в якому будуть відображені всі найважливіші сторони життя вченого. Талановитий дослідник, який відіграв велику роль у популяризації історичних знань, у ствердженні нового підходу до вивчення історії, як історії народу, збагатив науку про суспільство новими джерелами заслуговує на це. Тепер на зріла необхідність створення історіографічного нариса, в якому була б, нарешті, дана наукова оцінка літератури, присвяченої М. І. Костомарову.

¹⁸ Ю. Д. Марголіс. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко, Ленинград, 1964, стор. 275.

¹⁹ Н. И. Костомаров. Собр. соч., СПб., 1903, кн. I, стор. 505.

²⁰ Н. Г. Сладкевич. Очерки общественной мысли России в конце 50 — начале 60 гг., XIX в., М., 1960, стор. 197.

²¹ Л. К. Полухин. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова, К., 1959.

²² В. Е. Иллерицкий. «Исторические взгляды Н. И. Костомарова», у книзі Историография истории СССР, М., 1961; А. М. Станиславская. «Исторические взгляды Н. И. Костомарова», у книзі: Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960.

М. І. КОСТОМАРОВ і М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

У вироку в справі Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.) зазначалося, що «ад'юнкт-професор М. І. Костомаров мав намір спільно з іншими особами, з метою об'єднання слов'ян в одну державу, утворити Україно-слов'янське товариство, дав хід злочинному рукопису «Закон божий», а тому пропонувалося «позбавити його кафедри, ув'язнити у фортецю на один рік, а по скінченні строку надіслати на службу в одну з віддалених великоросійських губерній, але аж ніяк не по вченій частині, з призначенням над ним особливого найсуворішого нагляду». Збоку олівцем рукою імператора Миколи I було написано: «У В'ятку».

Після року ув'язнення в Олексіївському равеліні Петропавловської фортеці (травень 1847 — червень 1848) вченого, через незадовільний стан здоров'я, було відправлено не у В'ятку, а в Саратов.

24 червня 1848 р. М. Костомаров прибув на місце заслання, де на нього чекали вкрай тяжкі умови: місцеві чиновники ставилися до нього з презирством і уникали знайомства; поліцейські без упину нищпорили скрізь, де бував опальний учений; працювати вчений мусив в губернській канцелярії статистиком.

На початку квітня 1851 р. в Саратов на посаду вчителя словесності (в гімназії) приїхав М. Г. Чернишевський. І вже незабаром двоє визначних людей познайомилися й зблизились. Вони щодня зустрічаються й довго розмовляють; М. Г. Чернишевський виявляє до М. І. Костомарова дружню увагу, щире співчуття. Обоє єднає спільний інтерес до питань філософії, історії, літератури, до подій громадського й політичного життя.

У листі до І. І. Срезневського Микола Гаврилович писав: «Ви, Ізмаїле Івановичу, з таким запалом говорили мені про розум і характер Миколи Івановича (Костомарова.— Є. Ш.), що я, шойно приїхавши в Саратов, заспішив бути у нього; я знайшов у ньому людину, до якої не міг не проїнятися прихильністю... Я буваю у нього часто»... Далі Чернишевський відзначав, що знайомство його з Костомаровим «було знайомство людини, яка любить говорити про вчені і про подібні не особисті, а загальні питання, з людиною вченою, що має чесний спосіб мислення. Мій спосіб мислення (зазначає Чернишевський) на початку мого знайомства з ним був уже досить давно усталеним. І його спосіб мислення я знайшов також уже твердим. Тому, якщо ми думали про якесь питання неоднаково, то спір міг тривати безконечно, не приводячи до згоди».

Основне, що вже тоді їх розділяло, було ставлення до селянського руху, до революційних подій, що назрівали тоді у Росії. Так, М. Г. Чернишевський занотував у щоденнику: «Якщо спалахне обурення народу, я, незважаючи на своє боягузство, не матиму змоги утриматися. Я візьму участь». — «Разом з Костомаровим?» (питає його наречена — Є. Ш.) — «Навряд чи... — він надто благородний, поетичний. Його залякає бруд, різня. Мене не залякає ні бруд, ні п'яні мужики з дубинами, ні різня». Доброзичливий тон наведених рядків дає нам підставу твердити, що, незважаючи на розходження принципів, Костомаров для Чер-

нишевського був людиною далеко не ворожою. Не випадково Чернишевський писав пізніше, згадуючи саратовський період: «На той час у Росії було поміж ученими мало людей, у способі мислення яких малися б симпатичні мені елементи. А в способі мислення Костомарова вони були. На цьому ґрунтувалася моя схильність до нього»¹.

М. І. Костомаров був одним з перших учених Росії, який відстоював ідею народної історії, історії мас, один з перших прагнув осмислити історію шляхом вивчення духовного життя народу. Це імпонувало М. Г. Чернишевському, який неодноразово наголошував демократичні основи наукових поглядів Костомарова.

О. І. Розанов, товариш Миколи Гавриловича по семінарії, згадував, що оскільки М. І. Костомаров відомий був у Саратові як людина «крайніх політичних переконань», то дружба з ним компрометувала М. Г. Чернишевського в очах місцевого начальства. О. М. Пипін, вказуючи на те, що «Чернишевський у Саратові особливо зблизився з Костомаровим», пояснює це тим, що вони — «люди однакового наукового рівня... Чернишевський дуже високо підносить праці Костомарова і порівнював їх з творами славнозвісного Тьєрі», якого Чернишевський вважав «одним з найчудовіших істориків».

Уже в перші місяці знайомства М. Г. Чернишевський прагне допомогти Костомарову в його наукових студіях, звертається до І. І. Срезневського та інших учених з проханням надіслати книги, необхідні для історичних досліджень засланого вченого. Слід зазначити, що в Саратові М. І. Костомаров читав герценовський «Колокол»², входив до гуртка Чернишевського, який відзначався за характеристикою П. Юдіна, «вільнолюбним спрямуванням». «Все цікаве в галузі літератури, мистецтва, філософії, педагогіки та інших наук, а також пекучі сучасні питання всебічно тут висвітлювалися і дебатовалися,— зазначає П. Юдін,— в числі найбільш цікавих і завязятих промовців були Костомаров і Чернишевський»³.

Тут, у Саратові, у безпосередній близькості до М. Г. Чернишевського, М. І. Костомаров завершує монографію про Богдана Хмельницького, готує до друку дослідження про Степана Разіна, працює над іншими історичними працями; збирає архівний матеріал про Пугачова. Перебуваючи на засланні, Костомаров готує до друку історико-белетристичні твори: «Син», «Холоп», драматичну поему «На руїнах Пантикапея», виступає з віршами та фольклористичними публікаціями в «Малорусском литературном сборнике» Д. Л. Мордовцева. То була велика, напружена робота.

Ознайомившись з рукописом капітальної праці Костомарова про Богдана Хмельницького, Чернишевський з боєм писав І. І. Срезневському, що цензура спотворила її до безглуздя; коли ж книжка все-таки побачила світ (1857), дав їй високу оцінку: «...Це великий історичний твір, що повинен утвердити за вченим автором одне з перших місць серед наших істориків... Він (Костомаров.— Є. Ш.) очистив історію часів Богдана Хмельницького від безлічі помилкових поглядів і неправдивих розповідей. Уважно й повно вивчив він джерела, багато з яких вперше відкрито його невтомними пошуками, перевірів кожний факт, кожне слово, виявив справжні відносини осіб, станів і племен, про які ми досі мали найсуперечливіші поняття, і, нарешті, втілив результати свого дослідження в блискучій, справді драматичній розповіді, абсолютно об'ек-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. I, стор. 419, 776.

² Д. Мордовець. Твори, т. I, К., 1958, стор. 581.

³ Журн. «Русская старина», 1905, № 12, стор. 498.

тивній. Учені оцінять у його творі ерудицію, безсторонність, проникливість й вірність поглядів; більшість публіки прочитає його історію з жадобю, бо за захопленістю викладу п. Костомаров навряд чи має собі суперників»⁴.

У той же, саратовський, період М. І. Костомаров створив видатну працю «Бунт Стеньки Разіна»,— перший варіант якої було опубліковано у «Саратовских губернских ведомостях» за 1853 рік під назвою «Стенька Разин и удалые молодцы XVII века». У цьому творі учений рішуче розходиться з представниками тодішньої офіційної дворянсько-поміщицької історіографії. Він намагається обґрунтувати народну точку зору, посилається на авторитет народної пісні: «Мы не воры, не разбойнички, мы удалые добрые молодцы»... Рух, очолений Степаном Разіном, за характеристикою Костомарова, був реальним проявом життєвих прагнень поневолених мас. Народ співчував «славним молодцям»; найпоетичніші пісні російські ті, що прославляють подвиги завзятих повстанців; «славний молодець» різновських загонів в уявленні народному є носієм «народної правди», суворим, але справедливим месником за «народні кривди». Безперечно, що Костомаров, працюючи над повстанням Степана Разіна, виробляючи наукову концепцію цього питання, мав дружню підтримку й допомогу з боку М. Г. Чернышевського. На цю обставину звернув увагу дослідник Л. В. Домановський⁵.

У повісті «Сын» Костомаров показує селянську війну під проводом Степана Разіна, її масовість і народність, наголошує на соціальній спрямованості. На цьому фоні виступає колоритна постать Осипа Нехорошева — сина привольського кріпосника-поміщика, молодого офіцера, який пориває з ненависним йому «боярським родом» і йде до Разіна, стає його сподвижником. «Голота», повстанці, проймаються щирою повагою до Осипа. В страшних муках гине цей відважний різновський отаман (його посадили на кіл), але до кінця він залишився вірним справі «батюшки Степана Тимофеевича», справі народу.

У Саратові Микола Іванович мав намір написати дослідження про Омеляна Пугачова, зібрав великий архівний матеріал. Однак задум цей не було здійснено; вчений змушений був всі матеріали передати Д. Л. Мордовцеву⁶.

Про цікавий факт розповідає у своїх спогадах О. М. Пипін. У 50-х роках в Саратові робили «очистку» місцевих архівів, тобто масове знищення «старих справ». М. І. Костомаров і Д. Л. Мордовцев, залучені до цієї роботи, зібрали чимало матеріалу для книги «Напередодні волі»; однак, це видання не побачило світу — за рішенням уряду рукопис було заборонено, оскільки тут були наведені численні матеріали про селянські бунти⁷.

1852 р. Костомаров написав драматичну поему «На руїнах Пантикапея», де в алегоричній формі розповів про Кирило-Мефодіївський процес 1847 р.; він осуджує тиранію і безправ'я, характерні для епохи Миколи І. Образ царя накреслено тут нещадними штрихами: «Деспот суровий, з похмурою, смердючою душею». Під п'ятою самодержця все розчавлене, придушене, приречене на загибель; скрізь викорчується

⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений..., т. IV, стор. 701—702.

⁵ Л. В. Домановский. К саратовским взаимоотношениям Н. Г. Чернышевского и Н. И. Костомарова. Сб. «Н. Г. Чернышевский. Статьи, исследования, материалы», т. 3, Саратов, 1962, стор. 231.

⁶ Журн. «Русская мысль», 1885, кн. IV, стор. 32.

⁷ Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников, т. I, 1958, Саратов, стор. 60. Пізніше Д. Л. Мордовцев опублікував лише частину матеріалів.

людяність. Поема закінчується апофеозом на честь свободи, яка, в розумінні автора, є «сйавом розуму і серця», «вогнем животворним». Тільки у боротьбі з деспотизмом і тиранією людина, на думку Костомарова, стане справжнім творцем світлого життя на землі.

* * *

Восени 1856 р. М. І. Костомарова було звільнено від дальшого перебування в засланні. Але це не була реабілітація вченого. Його «покликали до канцелярії губернатора й повідомили, що з нього знято «поліцейський нагляд», однак попереднє розпорядження (Миколи І.—Є. Ш.) про заборону служити «по ученій часті» і надалі повністю лишилося в силі»⁸.

Розпочалася нова смуга в житті й діяльності Костомарова. Вчений оселяється в Петербурзі, поринає в наукову й громадську роботу. Однак незабаром Микола Іванович переконується, що ставлення урядових кіл до нього, як і раніше, лишається настороженим й недоброчливим. «У верхах», відзначає Костомаров, вважали необачністю навіть те, що вченого «допустили до кафедри».

Підтримкою стали друзі, зокрема М. Г. Чернишевський. Ще до остаточного переїзду в столицю, вчений, буваючи тут не раз, відвідував петербурзьку квартиру Миколи Гавриловича, про що згадував: «У Петербурзі я знайшов своїх старих знайомих: Срезневського, Білозерського, Чернишевського. У останнього познайомився з Добролюбовим». І далі: «В цей час я взагалі мало де бував, крім Чернишевського (який мешкав тоді у Петербурзі без сім'ї, яка перебувала у Петергофі) й Білозерського, проте останній більше сам заходив до мене». Близькими людьми для Миколи Івановича в Петербурзі стають М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, М. О. Некрасов, Сігізмунд Сераковський, І. І. Панаєв, П. І. Якушкін, пізніше — М. Я. Свириденко, брати Жемчужникови, Л. Ф. Пантелеєв та ін.

М. І. Костомаров, М. Г. Чернишевський та Т. Г. Шевченко часто зустрічаються на «вівторках» у Костомарова, на «четвергах» у Чернишевського, в редакції «Современника», пізніше — в редакції «Основи».

Згадуючи 1858—1859 роки, М. І. Костомаров писав, що у нього були тоді «вівторки», на яких незмінно бували Чернишевський, Кавелін, Калиновський, Желіговський, Сераковський, Білозерський, Шевченко та інші. «Вечори ці,— зауважує Костомаров,— проходили дуже жваво. Це почасти можна пояснити тим напруженим станом, що в ньому перебувала петербурзька громадськість; зустрічалися люди й наговоритися не могли. Все ввижалося новим, все захоплювало. Яких тільки питань не торкалися, сперечалися, гарячилися»⁹. Сказане тут Костомаровим підтверджує М. І. Семевський, учасник «вівторків», який, зокрема, згадує, що на цих щиросердих зустрічах «наш славнозвісний економіст і публіцист М. Г. Чернишевський жартівливо говорив (маючи на увазі Костомарова.—Є. Ш.) про появу «нової зірки» на небі, над трактором Балабаївкою, поблизу Публічної бібліотеки, де мешкав тоді М. І. Костомаров»¹⁰. Є. Я. Колбасин згадував, що в числі частих відвідувачів Балабаївських номерів (тобто квартири історика) були старі знайомі Костомарова — М. Г. Чернишевський та М. О. Добролюбов¹¹. Про

⁸ Журн. «Русская мысль», 1885, кн. VI, стор. 30.

⁹ Там же, стор. 33.

¹⁰ В. И. Семевский. Николай Иванович Костомаров, Спб., 1885, стор. 195.

¹¹ Газ. «Одесский вестник», 19 квітня 1885 р.

дружні зустрічі Шевченка, Костомарова, Чернишевського докладно розповідає у своїх спогадах Д. Л. Мордовцев.

Отже, за спогадами сучасників, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко і Костомаров зустрічаються як близькі приятелі й друзі. Про те, що ці люди бачилися часто й охоче, говорять і інші факти. Так, двоюрідна сестра Чернишевського Поліна Пипіна, яка проживала тоді в сім'ї Миколи Гавриловича в Петербурзі, писала 22 вересня 1859 р. батькам у Саратов: «Не дають закінчити листа, уже дванадцять година, проспали ми сьогодні... Нині, може, будемо у Костомарова, знову побачу Шевченка, один раз уже бачила у нас»¹². Ці прості й безпосередні слова розкривають деякі деталі — М. І. Костомаров, як і Т. Г. Шевченко, відвідує Чернишевських, а сім'я Миколи Гавриловича запросто буває у Костомарова. М. Д. Новицький розповідає про те, що розмови Костомарова з Чернишевським точилися головним чином навколо науково-суспільних питань¹³.

Особливо цінував М. Г. Чернишевський у особі Костомарова видатного вченого-дослідника, в центрі уваги якого — інтереси народу, його життя й прагнення. В журналі «Современник» (1857) Чернишевський писав: «Працьовитих і старанних дослідників є у нас чимало, однак мало ще людей, які, говорячи широко, заслужили б ім'я найвидатніших учених, оскільки для цього замало працьовитості й ученості,— потрібна, крім того, особлива сила розуму, потрібна широта й проникливість погляду, потрібне поєднання надто великих і надто рідкісних якостей. М. І. Костомаров довів, що належить до подібних людей»¹⁴.

Костомаров стає активним співробітником «Современника», друкує тут ряд публіцистичних, історичних та літературних праць, в тому числі свої відомі дослідження про козацтво, про його боротьбу проти польських магнатів. В період революційної ситуації 1859—61 рр. суперечки про козацтво мали широке суспільне звучання. Виступаючи проти панівних тоді концепцій (зокрема проти оцінок С. М. Соловйова), Костомаров зазначав, що вбачати в козаках «хижаків», «розбишаків» несправедливо, бо це були «люди більшості, люди маси, що не терпіли насилля з боку меншості і тому тікали в степ для того, щоб знайти там точку опори для дії, а зміцнившись, розлитися в народній масі, підняти її на справу визволення». Костомаровські оцінки козацтва, що наголошували передусім соціальну його значущість, історіографи панівних класів зустріли з обуренням й осудом.

На захист Костомарова виступив М. Г. Чернишевський. Віддаючи належне таланту вченого, його проникливості, російський критик-революціонер відзначив у концепції Костомарова передусім відсутність будь-якої упередженості проти польської нації. Він наголошував на тому, що «досі такої безсторонності ще не було в російських творах про козацькі війни». Костомаров, на думку Чернишевського, розкрив надзвичайно важливий факт, що зовсім змінює наш погляд на характер козацьких воєн. Вчений довів, що козацькі війни не були боротьбою однієї національності проти іншої; в основі тут були соціальні причини. «Козаки не хотіли,— підкреслює Чернишевський,— щоб польські пани користувалися в Малоросії тими ж громадянськими правами, які вони встигли закріпити за собою в самій Польщі... Повне торжество козаків принесло б полегшення Польщі, оскільки козаки хотіли і в самій Польщі викоренити ті громадянські лиха, проти поширення яких на Україну вони боролися. Отже, якщо дивитися на козацькі війни з сучасної

¹² М. Шагинян. Тарас Шевченко, М., 1941, стор. 256.

¹³ «Литературное наследство», М., 1959, т. 67, стор. 104.

¹⁴ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. IV, стор. 702.

(наукової) точки зору, то вони не були боротьбою національностей; на боці польських панів були й деякі українці, а козакам співчувало населення корінних польських провінцій»¹⁵.

У статтях з питань літератури (надрукованих у «Современнике»), Костомаров віддавав перевагу тим художнім творам, що відображали життя й сподівання народу в його боротьбі з кріпосництвом. Так, аналізуючи «Народні оповідання» Марка Вовчка, він так визначав завдання художньої літератури: відображати передові прагнення й задушевні помисли сучасного суспільства, збуджувати плодоносні думи, громадянські почуття й «жадобу діяльності на добро ближнім»¹⁶.

М. О. Добролюбов дав високу оцінку літературних виступів М. І. Костомарова, зокрема його відгуку на «Народні оповідання» Марка Вовчка, підкресливши, що рецензент є «одним з кращих знавців малоросійської мови й писемності». Іншим разом російський критик з задоволенням відзначив, що праці Костомарова «завдають удару по старих реакційних концепціях», що вони «розхитують всю історичну будову, зведену Погодіним за допомогою слов'яно-руського містицизму»¹⁷.

Запрошуючи М. І. Костомарова співробітничати в «Современнике», М. Г. Чернишевський віддавав належне, насамперед, науковій сумлінності й новизні його досліджень. «Пора нам,— писав Чернишевський,— діяльніше, ніж колись, взятися за перетрушування мотлоху багатьох учених та інших наших знаменитостей, щоб усім стало видно, що це саме мотлох, нічого не вартий, ні на що не придатний, і щоб не заважав цей мотлох діяльності тих небагатьох справжніх вчених, яких, на щастя, ми вже маємо»¹⁸. Серед цих «небагатьох справжніх вчених» був безперечно і М. І. Костомаров. У особі Костомарова М. Г. Чернишевський розраховував мати союзника. Залучаючи Костомарова до роботи в «Современнике» Микола Гаврилович мав намір переконати його в тих питаннях, які історик не досить глибоко розумів або ж тлумачив невірною. Невипадково О. М. Пипін натякав, що іще в Саратові «доводилося йому чути (від М. Г. Чернишевського) про великі сподівання на майбутні історичні праці М. І. Костомарова»¹⁹. У період назрівання революційної ситуації 1859—1861 рр. учений-історик більшою чи меншою мірою виправдував ці сподівання.

Цікаво, що політичні противники «Современника», зокрема слов'янофіли, свою злість на цей журнал поширювали і на М. І. Костомарова, що видно, наприклад, з листа від 21 листопада 1861 р. І. С. Аксакова П. О. Лавровському²⁰. Кращі свої праці кінця 50-х — початку 60-х років Костомаров опублікував в «Современнике».

* * *

На кінець 50-х років суспільно-політична ситуація в Росії дедалі більше загострювалася. Хвиля селянських «бунтів», що наростала, наганяла жах на панівні класи. У суспільстві визначилися дві основні течії. Одну з них представляли поміщики-кріпосники й ліберали, яких примусили «взятися за реформу», з одного боку, «сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму»²¹, з другого — страх

¹⁵ М. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. IV, стор. 821.

¹⁶ Журн. «Современник», 1859, травень, стор. 104.

¹⁷ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений в шести томах, М., 1941, т. V, стор. 262—263.

¹⁸ М. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. VII, стор. 299.

¹⁹ А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. III, Спб., 1891, стор. 154.

²⁰ Архив АН СРСР, ф. 764, оп. 4, № 145, арк. 7.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

перед селянською революцією. Звичайно, не можна ігнорувати певн розходження між кріпосниками й лібералами, але не слід й перебільшувати їх. Кріпосникам і лібералам протистояли революційні демократи, очолені М. Г. Чернишевським, який, за визначенням В. І. Леніна був «революційним демократом, він умів впливати на всі політичні дії його епохи в революційному дусі, проводячи — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей»²².

Чернишевський, Шевченко, Добролюбов, Сераковський, Некрасов Михайлов, брати Курочкини виступили з нищівною критикою кріпосницьких порядків, з вимогою повного знищення дворянсько-поміщицького ладу, закликали до повалення царизму. Керівне ядро «Современника» послідовно проводило революційно-демократичну програму. Значно пізніше, уже на каторзі М. Г. Чернишевський згадував про літературно-громадські вечори у Петербурзі. «Якось він (Чернишевський.— Є. Ш.),— пише Стахевич,— згадав про багатолюдні збори інтелігентної публіки більш або менш ліберального способу мислення, що відбувались у Кавеліна, і додав: «Я також бував не один раз. Я та ще кілька чоловік — ми там любили нагадувати про сокири, нічого гріха таїти: частенько таки нагадували»²³. В числі тих «кількох» були, безперечно, Шевченко, Добролюбов, Сераковський, Михайлов, можливо й Некрасов. На вечорах (зокрема у К. Д. Кавеліна) бував, звичайно, й Костомаров. Але він не стояв у ряду тих, хто закликав «до сокири», до революційних методів розплати. Це безперечно. Революційним демократом Костомаров ніколи не був.

Однак суспільно-політичні погляди М. І. Костомарова кінця 50-х — початку 60-х років не можна, на наш погляд, беззастережно ототожнювати з позицією тодішніх лібералів, які в основних, кардинальних питаннях були заодно з кріпосниками. В історичній концепції М. І. Костомарова, в його наукових і публіцистичних виступах того часу більше або менше виявлялися демократичні тенденції, що певною мірою наближували його до гуртка «Современника», робили його в певному розумінні «попутником» Чернишевського.

Щодо цього досить показовим є лист М. І. Костомарова до В. І. Ламанського від 21 січня 1858 р., де вчений писав: «Признаюся, я не поділяю захоплення, яке оволоділо благородними серцями, стомленими довгим чеканням і через те схильним задовольнитися наймізернішим здійсненням давно бажаного. Ближче розглянемо справу... На бідного селянина накидають садибу, яку оцінять — хто? дворяни... Зрозуміло, вони зроблять так, щоб було найвигідніше для дворян і найневигідніше для селян, оскільки у цих двох станів інтереси протилежні (підкреслення наше.— Є. Ш.). І далі: «Чи знаєте, що кажуть селяни? Це, батенько, така воля, що гірше за неволю... Ці комітети, що їх збиратиме шляхетне дворянство, нагадують байку Крилова, де вовки збираються обговорювати питання про добробут овець»... Вчений тут же нагадує про статтю М. Г. Чернишевського з питань «селянської реформи» і додає, що поміщики, навіть ліберальні («гуманні, освічені»), обурюються позицією Чернишевського («лають Миколу Гавриловича на всі заставки»). Костомаров же навпаки, солідаризується з Чернишевським: «Мені ж самому прийшлися до вподоби докази Чернишевського (хоча й не подобався тон)»²⁴.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 92.

²³ Н. Г. Чернишевський. 1828—1928. Збірник, М., 1928, стор. 101.

²⁴ Из переписки Н. И. Костомарова с В. И. Ламанским, журн. «Голос минувшего», 1917, № 1, стор. 264—266.

В ряді висловлювань Костомарова того часу криється думка, що чекати справедливого рішення селянського питання від дворянсько-поміщицької зграї було б безглуздя. У соціально-історичній повісті «Холоп» він підкреслює, що для кріпосного раба — «куда ни кинь, всё клин... Ты от них (панів.— Є. Ш.) милости искал, а они с тебя всю шкуру слупили»... У «Воспоминани о двух малярах» (1861 р.) Костомаров з обуренням показує, як дворянсько-кріпосницький гніт вбиває все талановите, все творче в народі.

Основною тезою наукових і публіцистичних праць М. І. Костомарова 50—60 років є положення про провідну роль народу, мас в історії, в розвитку суспільства. У своїх кращих творах він давав науковий, історичний матеріал для далекосяжних висновків. Вчений писав: «Приступаючи до «Смутного часу» я був вірний собі й своєму завданню працювати над історією народу. Я працював над епохою Хмельницького й Виговського, де головним чином виявлялася діяльність народної маси. Мене захоплювала історія Новгороду й Пскова, де також провідне місце належало народній масі; мене захопила епоха дикої самодіяльності народу, що вилилася у бурхливе повстання Степана Разіна. Спонукований тими ж причинами — вивчати і відтворювати історію народного життя, я взявся за Смутну добу Московської держави на початку XVII століття»²⁵.

Сутність російського історичного процесу Костомаров вбачав у боротьбі стародавнього федеративно-вічового начала з монархічним, з насильницькою централізацією, з самодержавством. Дослідження історичної долі Новгороду й Пскова («Севернорусские народоправства»), що розкривали «демократичну сутність» федеративно-вічового укладу і протиставляли йому колоніально-загарбницьку діяльність самодержавства з його закабаленням мас, за словами вченого, «були зустрінуті з докором... Бачили у мене виняткову пристрасть до Новгороду, схиляння перед його свободою»²⁶.

Якщо представники казенної (монархічної) історіографії вбачали у працях М. І. Костомарова пропаганду антимонархізму й сепаратизму, то демократичні кола поставились до кращих досліджень ученого співчутливо, роблячи висновки, що йшли набагато далі від намірів автора. Тема Новгороду була, наприклад, важливим засобом легальної політичної агітації за республіку. Федералістичні погляди Костомарова, одним з проявів яких було оспівування «новгородської свободи», при всій їх односторонності й ідеалістичності, за умов царського самодержавства були прогресивними і служили демократичному табору.

Не менш актуальною за умов революційної ситуації в Росії була праця Костомарова «Бунт Стеньки Разіна». Оповідаючи про минуле, книга ця дихала сучасністю. Монументальний образ народного вождя Степана Разіна, створений ученим на основі історичних документів, викликав величезну симпатію в демократичних колах, знайшов живий відгук серед революційних демократів.

У ряді статей періоду 1859—1861 рр. (надрукованих у «Современнике») М. І. Костомаров бере під захист тих, кого офіційна громадськість вважала «відщепенцями», «розбійниками», «головорізами», які нібито порушували «громадський спокій і благополуччя». Вчений доводив, що нема чого «соромитися ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків. Навпаки, якщо ці люди з'являлися в дикій, варварській формі, то все ж таки це були люди, які виявляли (хай і невдало) те, що приховувало народне серце»... За словами Костомарова

²⁵ Н. И. Костомаров. Литературное наследие, Спб., 1890, стор. 153.

²⁶ Н. И. Костомаров. Литературное наследие, Спб., 1890, стор. 154.

«найчастіше ті, які тікають з суспільства і стають його ворогами, або обмежуються лише діяльністю у негативній сфері,— не тільки не гірші за тих, проти яких оголосили війну, а кращі за них»... У напруженій атмосфері революційної кризи кінця 50-х — початку 60-х років такі висловлювання Костомарова звучали як виклик офіційній громадськості.

Панівні кола, цензура з обуренням реагували на «злочинні твердження» популярного професора. У записці Костомарова з приводу «цензурних перешкод» при друкуванні праці про Богдана Хмельницького (в «Отечественных записках») наводиться твердження цензора, що «рукопис (Костомарова) не можна допустити до друкування, оскільки в ньому зображені криваві сцени повстання простого народу». П. Куліш осуджував історика за те, що він козацтво висвітлює «в душі Чернишевського»²⁷.

Історія, на думку Костомарова, мусить дивитися уперед і рішуче боротися з будь-якою косністю й рутинною. Він застерігав істориків од надмірного захоплення старовиною, оскільки, «тримаючись надто міцно обома руками за своїх предків XVI—XVII ст., можна відійти з ними далеко назад і зовсім розійтися з рухом історії всього освіченого людства. А ця історія безупинно рухається вперед і, хоч озирається на предків, однак не зупиняється ні на хвилину, щоб у блаженному спокої милуватися ними»²⁸.

1862 р. в Петербурзі вийшла злободенна, політично актуальна драма Костомарова «Кремущий Корд», всім своїм змістом спрямована проти деспотизму, самодержавного безправ'я. Представники революційно-демократичного табору одразу ж узяли цей твір на озброєння, підкреслюючи «співзвучність» між деспотизмом епохи Тіберія та російським самодержавством. М. Салтиков-Шедрін виступив у «Современнике» (1863, кн. 1—2) з рецензією на цю п'єсу. Він процитував великі уривки, наголошуючи на тих місцях, де осуджується рабське плазування перед тираном. Акцентуючи на урядовій розправі над чесними людьми й патріотами, М. Салтиков-Шедрін натякав на ту широку систему репресій, що її запроваджував уряд Олександра II. «Важко повірити, щоб могли бути такі часи,— іронічно зазначає рецензент, і тут же додає:— А тим часом вони були»... М. Салтиков-Шедрін повністю схвалив твір Костомарова: «Праця, що за неї взявся п. Костомаров, виконана ним вельми сумлінно».

Особливо сильно й дохідливо звучало в період революційної ситуації (1859—1861 рр.) живе слово історика. Це підтверджує багато сучасників Костомарова. Ось перші кроки професорської діяльності вченого в Петербурзі, після повернення з заслання: «Захоплений натовп у кілька сот чоловік університетського юнацтва ніс на руках професора Костомарова після вступної його лекції. Це було наприкінці листопада 1859 р.»²⁹.

Публічні лекції Миколи Івановича привертали увагу найширшої аудиторії. В залі Пасажу, де він часто виступав, слухачі ловили кожне слово улюбленого професора. Розповіді вченого завжди були просякнуті любов'ю й повагою до народу, до його минулого і майбутнього. За спогадами К. Ф. Юнге, «цілі картини далекої давнини наче оживали; він говорив про людей, які жили кілька століть назад, але говорив, як про своїх близьких; він ставав на точку зору їхнього часу, говорив їхньою мовою, встановлював зв'язок між ними й слухачами... Молодь на

²⁷ Сочинения и письма П. А. Кулиша, т. 3, К., 1909, стор. 74, 186.

²⁸ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 74.

²⁹ Г. В а ш к е в и ч. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове, журн. «Киевская старина», 1895, кн. IV, стор. 35.

лекціях Костомарова запалювалася любов'ю до людей, до добра, до істини»³⁰. «Він (Костомаров) має тут, у Петербурзі, таку славу, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету»,— писав М. Г. Чернишевський у Саратов навесні 1860 р.³¹

Л. Ф. Пантелеев пояснює причину такого виняткового авторитету Костомарова (наприкінці 50-х — початку 60-х років) новизною його історичних концепцій, демократизмом його історичних поглядів. «У його працях і лекціях уперше пролунав голос живого народу. І цей народ виступив не лише в ролі підлеглого матеріалу, але й як фактор, що прагнув самостійно спрямовувати історичний процес, й виявляв своє ставлення до тих або інших його сторін»³².

За умов назрівання революційної ситуації в Росії така концепція була безперечно прогресивною; вона допомагала демократичному табору в його боротьбі проти царизму й кріпосництва. Ось чому молодь, студентство так гаряче солідаризувалося з М. І. Костомаровим. Кожний публічний виступ ученого був справжньою подією для юнацтва, для демократичних кіл. Не випадково М. Барсуков (автор книги «Жизнь и труды М. П. Погодина»), відзначаючи у своїх спогадах величезний резонанс «натхненних виступів» Костомарова наприкінці 50-х років, говорив, що «декого (з студентів) його лекції тягли на площу». Про популярність Костомарова серед студентів говорить у своїх спогадах Олена Штакенштейдер, натякаючи на те, що професор у Петербурзькому університеті мав свою «партію». Про це ж розповідає й відомий демократичний діяч Н. М. Ядринцев³³.

Квартиру М. І. Костомарова відвідувала молодь різних національностей. Так, Акакій Церетелі, тоді (1859) молодий студент, зустрічався з ученим, розмовляв з ним на актуальні суспільно-політичні теми³⁴. Цікаво, що зустрічі з молодими людьми, із студентством часто відбувалися в присутності й за участю Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова. Так, М. Подорожний згадував, що наприкінці 1859 р. він зустрівся й познайомився з Костомаровим на квартирі Чернишевського у Петербурзі³⁵. К. Ф. Юнге зазначає, що М. І. Костомаров своєю діяльністю в Петербурзі становив «щось органічно пов'язане з прагненнями того часу, був осередком, навколо якого згуртовувалася молодь»³⁶.

Відомо, що підготовка польського повстання 1862—1863 рр. була одним з проявів революційної ситуації в Росії. Яким же було ставлення М. І. Костомарова до тих польських кіл, що тією чи іншою мірою були причетні до підготовки «польського заколоту»? Ще засланим він в один з приїздів до Петербурга познайомився у Білозерського з видавцями польської газети «Слово» — «людьми освіченими й порядними» (за виразом Костомарова), особливо сподобався вченому Едуард Желіговський³⁷. Відомо, що серед близьких знайомих Костомарова кінця 50-х років були С. Сераковський, І. Огризко, Е. Желіговський, В. Хорошевський, В. Калиновський та інші.

Цікавий і такий факт. 1 березня 1861 р. в католицькій церкві в Петербурзі відбувся реквієм в пам'ять розстріляних у Варшаві 13 і 15

³⁰ Е. Ф. Юнге (Толстая). Воспоминания. 1843—1860 гг., стор. 217—218.

³¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. XIV, стор. 389.

³² Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания, М., 1958, стор. 192—193.

³³ А. И. Шапов в Иркутске. Нензанные материалы, Збірник, 1937, стор. 73.

³⁴ А. Церетели. Мои воспоминания о Шевченко, газ. «Закавказье», 24 лютого 1911 р.

³⁵ Журн. «Киевская старина», 1895, квітень, стор. 20.

³⁶ Е. Ф. Юнге (Толстая). Назв. книга, стор. 215.

³⁷ Журн. «Русская мысль», 1885, кн. IV, стор. 35.

лютого (1861). Герценовський «Колокол» (від 1 липня 1861 р.) сповіщав про участь М. І. Костомарова у цій польській антиурядовій демонстрації, зокрема про те, що на траурній церемонії були присутні Костомаров, Спасович та інші професори. По закінченні служби студенти-поляки проспівали свій національний гімн, росіяни їм підспівували. Коли уряд дізнався про цей реквієм, багато учасників було заарештовано. Про цей факт згадує також і Л. Ф. Пантелеєв³⁸.

Передова польська громадськість з повагою і довірям ставилась до М. І. Костомарова. В слідчих матеріалах в справі «польського заклону» 1862—1863 рр. говориться про літературні (антиурядові) гуртки до одного з них (як стверджували заарештовані) входили: Огризко Спасович, Пршибельський, Костомаров, Горжимський, Сераковський та Падлевський³⁹. У зізнаннях члена Петербурзької польської революційної організації Владислава Коссовського ім'я Костомарова згадується в такому контексті: «Гурток, до якого належав Падлевський до виїзду за кордон (тобто з 1858 р. по 1861 р.— Є. Ш.), складався з Огризки Спасовича, Костомарова, Сераковського, Римовича, Шевченка, Станевича (старшого), Рихневського, Нажимського». Далі Коссовський говорить про зв'язки цього гуртка (через Падлевського) з російськими революційними діячами, з гуртками Лаврова, Енгельгардта, Шишкова, про їхні стосунки з О. І. Герценом. Учасники цих гуртків, як зазначає Коссовський, «були тісно згуртовані між собою узамі товарищескої й однодумства, спогадами й сподіваннями»⁴⁰.

За спогадами Н. О. Білозерської, Костомаров «щиро вболівав за трагічну долю, що спіткала багатьох учасників повстання. Він аж ніяк не поділяв ті своєрідні овації, що їх робили з цього приводу М. М. Муравйову («вішателю».— Є. Ш.) деякі росіяни і вважав це ознакою глибокого морального падіння»⁴¹. На основі ряду мемуарних даних можна вважати, що в зближенні Костомарова з польськими прогресивними колами значну роль відіграли М. Г. Чернишевський і Т. Г. Шевченко.

Заслужують на увагу публіцистичні виступи М. І. Костомарова проти слов'янофілів у зв'язку з їх шовіністичними випадками проти поляків. Вчений висміював псевдонаукові «обґрунтування» слов'янофілів своєї ненависті до польського народу. За характеристикою Костомарова, слов'янофіли «хочуть виховати у своєму (російському.— Є. Ш.) народі неприязнь проти іншого слов'янського народу (поляків.— Є. Ш.), який і менш численний, і слабший за той народ, що до нього вони самі належать»⁴². Характерно, що полонофобські вигадки слов'янофілів Костомаров розглядав як діяльність, що всіляко заохочується урядом, царизмом. Слов'янофіли ремствували за це на вченого. Так, 30 березня 1861 р. І. С. Аксаков писав Костомарову: «Ви твердите, що моя газета («День».— Є. Ш.) переслідує дві споріднені народності— південно-руську й польську,— і нападає на лежачого, беззахисного... Ви погрожуєте мені тим, що уряд гладитиме по голівці за статті проти поляків»...⁴³ Костомаров був переконаний, що російський народ не має жод-

³⁸ Л. Ф. Пантелеєв. Назв. книга, стор. 173.

³⁹ Н. В. Гогель. Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа, Вильно, 1867, стор. 55.

⁴⁰ Петр Жур. Петербургское подполье, журн. «Огонек», 1964, № 11, стор. 12.

⁴¹ Журн. «Русская старина», 1886, № 3, стор. 623.

⁴² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, стор. 107—108.

⁴³ Жизнь и труды М. П. Погодина, Николая Барсукова, кн. 18, Спб., 1904, стор. 119. В листі до графині Блудової І. С. Аксаков писав, що отримав досить зухвалого листа від Костомарова, який сердиться на статтю Ламанського, називає її доносом, обурюється «Словом до поляків» Аксакова, яке, на думку Костомарова, «б'є лежачих».

них підстав ставитися вороже до польського народу; передова громадська думка прийнята симпатією і співчуттям до поляків.

Найважливішим положенням, що його всіляко відстоював М. І. Костомаров як учений і громадський діяч, є утвердження історичної дружби та єдності народів. Відповідаючи на націоналістичні випадки краківської газети «Czas» та журналу «Revue Contemporaine», вчений писав, що «історія веде до зближення, до усвідомленої спорідненості та єднання всіх слов'янських племен, а не до їх розбрату. Хто проти історії, проти того — історія»⁴⁴. Особливо настійно відстоював учений історичну близькість українського й російського народів. За його словами, «доля з'єднала малоруський народ з великоруським нерозривними узами. Між цими народами лежить кровний, глибокий, нерозривний зв'язок, який ніколи не допустить їх до порушення політичної й суспільної єдності»⁴⁵.

1861 р. М. І. Костомаров опублікував статтю «Две русские народности», в якій намагався визначити національний характер українського народу, риси його самобутності. Полемізуючи з тими, хто заперечував самобутність українського народу, вчений вправ у іншу крайність і висунув хибні положення, за які вхопилися буржуазні націоналісти: в ряді питань він протиставив українцям росіян. Проте суб'єктивно Костомаров був переконаний, що його думки (про самобутність українського народу) не розходяться із засадами, проголошеними «Современником»⁴⁶. Обурюючись тим, що статтю «Две русские народности» дехто хоче використати для звинувачення автора у «сепаратизмі», в намаганні протиставити українську націю нації російській, М. І. Костомаров писав 4 листопада 1861 р. І. С. Аксакову: «Моя стаття анітрохи не суперечить «Национальной бестактности» (Чернишевського.— Є. Ш.) в «Современнике». Під останньою я готовий поставити своє ім'я»⁴⁷.

Відстоюючи національну самобутність народу, його культуру, мову, вчений гостро полемізує з редакцією слов'янофільської газети «День», що проповідувала великодержавні, шовіністичні погляди. «Будьте ж, врешті, послідовні,— писав учений.— Або станьте на точку зору державної премудрості і чиніть заодне з III відділенням (царської канцелярії), або поважайте права південноруського (українського.— Є. Ш.) народу і не наказуйте йому мовчати на своїй мові... Нехай сам народ вирішує свою долю. Не закидайте йому на шию мотузку, щоб вести його!... «Современник» набагато послідовніший й справедливіший за вас».

Українські симпатії Костомарова не слід неправильно ототожнювати з націоналізмом. Це заперечували вже передові люди його часу. Зокрема Л. Ф. Пантелеев відзначав, що Костомаров «палко любив свій рідний народ, вболівав за його минуле, не вдовольнявся його сучасним; проте він зовсім не був сепаратистом у тому значенні, як це в певних колах намагаються тлумачити»⁴⁸.

Характеризуючи позиції М. І. Костомарова в період першої революційної ситуації, дуже важливо з'ясувати ставлення вченого до царизму, до самодержавства. Слід підкреслити, що наукова й публіцистична діяльність ученого сприяла розхитуванню підвалин самодержавства. Вчений рішуче виступив проти насильницької, самодержавної цен-

⁴⁴ Журн. «Основа», 1861, лютий, стор. 135.

⁴⁵ Там же, квітень, стор. 53.

⁴⁶ Н. І. Костомаров. Литературное наследие, СПб., 1890, стор. 122.

⁴⁷ Архів Інституту російської літератури АН СРСР, ф. 3, оп. 4, № 294.

⁴⁸ Л. Ф. Пантелеев. Назв. книга, стор. 193.

тралізації, яка «вбиває будь-яку людську свободу і будь-який духовний саморозвиток мислячої істоти». У ряді статей та публіцистичних виступів Костомаров засуджував національну політику російського самодержавства, висміював «захисників державної єдності», які гадають, ніби «для спокою держави необхідно силою підвести до одного знаменника всі народні звичаї і засоби життя».

У листі до І. С. Аксакова (жовтень 1861 р.) Костомаров писав, що фальшивий урядовий лібералізм органічно сполучається з нехтуванням елементарних громадянських прав, з паплюженням людської гідності: «Хочете державної цілісності й проповідуєте свободу... Якщо підтримуєте уряд,— тоді визнайте необхідність цензури, III-го відділення, Петропавлівської фортеці й цілковитого поневолення індивідуальної думки й переконань волі уряду... Самодержавство неможливе при свободі думки й слова»⁴⁹.

На думку М. І. Костомарова, самодержавство — інституція, цілком чужа і ворожа народові; прообразом російського самодержавства є рабовласницька деспотія монголо-татарських часів. Учений викриває псевдонаукове уявлення про самодержавство як про «корінне начало» російської історії. Тільки після татарської навали, після зруйнування феодально-республіканських форм древньої Русі, після пограбування народу, після того, як у народі було викорчуване почуття свободи, усвідомлення особистої гідності, після того, як приниження і плазування глибоко всмокталися в суспільну свідомість, після нещадної, запеклої боротьби з усім волелюбним, що лишилося ще в народі, тільки коли цей народ був примушений «до безмовної й безглуздої покори», — тільки тоді «утворилася держава з єдиноподданним главою», держава, що «складається з холопів, сиріт і богомольців»⁵⁰. Все краще, вільнолюбні тікало від цього нового ладу (самодержавства) і боролоса з ним.

Костомаров вважає, що самодержавство вже за самою своєю природою деспотичне, що воно здатне «підтримувати косність і неучтвю. Якщо ж самодержавство й проводить якісь соціальні реформи, то робить це всупереч своїй природі, за примусом зовнішніх сил — «не через любов до людства, а задля самозбереження»⁵¹. Офіційна тодішня концепція, відповідно до якої самодержавство виконує «національну місію російського народу», на думку Костомарова, не витримує жодної критики. Вчений розвінчує «оберігачів народної слави» — всілякі «квасних патріотів», що ідеалізують мерзенність царизму, освячують кров'яні загарбання.

М. І. Касторський, реакційний професор і цензор, доносив на Костомарова, що той, мовляв, дотримувався таких засад у своїх лекціях: а) змальовує жорстокість та розпусту монархів, знаходячи їх зокрема у Івана Грозного, Петра, Катерини II, і твердячи, що ось, мовляв, дивиться, що робить государ-імператор, цар, і цим нагадує про характер цілої держави, царства; б) принижує й висміює атрибути монархічної влади, глузує із священних діянь монархів; в) головне ж — в усьому відшукує перевагу народоправства, вихвалює народний елемент

Популярність М. І. Костомарова серед молоді, студентства, серед демократичних кіл була не до вподоби урядовим колам, «високим чином», вона викликала підозріння уряду. К. Ф. Юнге згадує, що «

⁴⁹ Жизнь и труды М. И. Погодина..., кн. 18, стор. 121.

⁵⁰ Н. И. Костомаров. Начало единоподданья в древней Руси, .т. XI стор. 46—47.

⁵¹ Н. И. Костомаров. Исторические монографии и исследования, кн. т. XVIII, Спб., 1905, стор. 668.

⁵² Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна, фонд А. В. Головіна, № 98, арк. 115—118.

Костомарова було зроблено донос, де його звинувачували за те, нібито він... богохульствує, виводить «святих отців» на посміх»⁵³. В агентурних відомостях підкреслювалася «шкідлива спрямованість» лекцій М. І. Костомарова. Так, у «відзивах» на лекції історика в 1862 р. агенура III-го відділення зазначала: «Професор дав дорогоцінному для всіх росіян слову *государ* значення, його недостойне, нищівне... Глузуючи з монархів минулих часів, професор начеб запитує слухачів: «А ви тепер все ще лишаєтеся підданими необмеженого царя?» ...Недобросовісність історика саме в тому й полягає, що він нишком переносить обстановку давніх часів на наш час». Невипадково М. І. Костомаров, за агентурними даними III-го відділення, «потрапив» до числа осіб, які «співчували крамольним студентам» і «надихали їх»⁵⁴.

Напружена наукова, публіцистична й літературна діяльність М. І. Костомарова кінця 50-х — початку 60-х років була цілком «неблагонадійною» в очах уряду, викликала незадоволення Олександра II. Лекції вченого, його публічні виступи дедалі більше потрапляли в поле зору уряду, III відділення. Характерний щодо цього запис міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва у щоденнику від 11 січня 1862 р.: «Рада міністрів: перед тим — особлива нарада у государя щодо справ преси й лекцій Костомарова»⁵⁵.

У березні 1862 р. статс-секретар А. В. Головнін «всеподданіше» доповідав Олександру II про публічні лекції петербурзької професури і спеціально зупинився на лекціях М. І. Костомарова. На основі даних «доповідної записки» М. І. Касторського, Костомаров був охарактеризований як учений, що «протиставить» народ самодержавству, а своєю «федералістичною теорією» прагне розхитати підвалини «єдиної, неподільної Росії». Свій «височайший» висновок Олександр II сформулював так: «Загальне спрямування — страшне, бо воно веде до революції. Після цього нічого дивуватися, якщо вся молодь у нас пройметься подібними думками. Найпильніший нагляд за цими професорами вкрай необхідний»⁵⁶.

Для прогресивних вчених, зокрема для Костомарова, створився виятково тяжкий стан. 13 грудня 1861 р. Костомаров писав К. Ф. Юнге: «Університет став для мене нестерпним. Арешти повторюються, шпигуни нишпорять між студентами і кожне необережне слово переказують у III відділення. Студенти ховаються, бояться з'являтися в університеті. На нас всіх, хто має відношення до університету, дивляться як на злочинців. Усі відзначають, що я дуже постарів протягом вересня і жовтня. І було од чого, коли мало не щодня з різних боків прилітали до мене лиховісні чутки про те, що мене хочуть заарештувати — за що? Біс їх знає!.. З'являлись до мене підозрілі люди, заводили дво-значні розмови: я замікався на замок або, нічого не роблячи, вештався вулицями... Мені так гидко, що й сказати важко»⁵⁷.

1862 р. М. І. Костомаров пішов у відставку. На наш погляд, невірною було б вважати основною причиною цього відомий конфлікт ученого з студентами Петербурзького університету (8 березня 1862 р.). Конфлікт цей, звичайно, був, і був досить прикрий. Він свідчить про дуже суперечливу, іноді антигромадянську позицію М. І. Костомарова у складній ситуації початку 60-х років. Багато чого вчений не зрозумів, тлумачив хибно; з'явилася надмірна нервовість, зухвала самовпевне-

⁵³ Е. Ф. Юнге (Толстая). Назв. книга, стор. 218.

⁵⁴ Журн. «Красный архив», 1928, т. 4 (29), стор. 189.

⁵⁵ Дневник П. А. Валуева, т. I, М., 1961, стор. 139.

⁵⁶ Державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна, фонд А. В. Головіна, № 98, арк. 109.

⁵⁷ Е. Ф. Юнге (Толстая). Назв. книга, стор. 397—398.

ність. «Він мав упертість хворої людини», — писав з цього приводу М. Г. Чернишевський⁵⁸. Проте основна причина того, що Костомаров назавжди пішов у відставку, була *політичною*. Урядовим колам потрібно було позбавитися Костомарова-професора, роз'єднати його з громадськістю, а для цього, можливо, навіть й спровокувати, загострити конфлікт.

Свідок цих подій Л. Ф. Пантелєєв згадує, що не охолодження молоді стало причиною того, що в 1863 році Костомаров не повернувся в університет, з чим змиритися вчений не міг до кінця життя. «Прикра думська історія в березні 1862 р. була випадковим і тимчасовим непорозумінням; про усе обидві сторони скоро забули. Адже зустрічалися ж потім за одним столом Микола Іванович і Євген Утін, — той, хто найтяжче образив Миколу Івановича, чим викликав запальні слова (Миколи Івановича) про Репетилєвих, які завтра перетворяться у Расплюєвих. Справжні причини того, що так рано скінчилася професорська кар'єра Костомарова, потрібно шукати на Страсному бульварі (у Москві, де мистилася редакція «Русского вестника» й «Московских ведомостей» М. Н. Каткова. — Є. Ш.) — в тій агітації, що її було піднято звідти проти Костомарова як представника «сепаратизму»⁵⁹.

Залишення Костомаровим петербурзького університету прогресивна громадськість Росії розцінювала як результат здійснення реакційного курсу Олександра II, спрямованого на «очищення» університетів від «неблагонадійної» професури. С. М. Степняк-Кравчинський, згадуючи про залишення університету М. І. Костомаровим, І. М. Сеченовим, О. М. Пипінім, М. І. Арсенєвим та іншими вченими, мотивує це так: «Вони прагнули зберегти свою особисту гідність і гідність своєї науки, тому й відмовилися схилитися рабськи перед деспотизмом. Один за одним усі справжні вчені залишають свої кафедри, і уряд, користуючись своїм правом, заповнює ці кафедри своїми ставлениками... Цвіт російської інтелігенції виключається з університетів»⁶⁰. В. І. Семєвський зазначає, що «Костомарову заявили «у верхах», що він не може більше лишатися професором, що його не затвердять у цьому званні. Так закінчилася, на цей раз уже назавжди, професорська діяльність Миколи Івановича, і він змушений був перейти до кабінетної роботи»⁶¹.

У своїх історичних працях учений, як і доти, лишився критиком самодержавства, прибічником демократичного федералізму. В окремих своїх дослідженнях він піднісся до нищівного викриття абсолютизму й «колоніального узурпаторства». Проте це не був вже той Костомаров, який мав таку популярність серед демократичних кіл наприкінці 50-х років. Намагаючись «одвести» уряд від підозри діячів українського руху в «сепаратизмі», у «мазепінстві», прагнучи відвернути докори великодержавників у «спорідненості» цього руху з «польською інтригою», Микола Іванович брав на себе невдячну роль викривача «польського лукавства». Він намагався «схилити» уряд до українофільства, довести «благонадійність» українофільства. Прагнучи врятувати «українофільство» від урядового терору, вчений закликав до опортуністичної тактики, перекреслював те, що відстоював раніше.

Якщо 1858—1861 рр. були періодом найбільшого зближення М. І. Костомарова з демократичною громадськістю, то тепер учений демонстративно відходить від неї. «Прощайте, Миколо Гаврилови-

⁵⁸ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. I, стор. 757—777.

⁵⁹ Л. Ф. Пантелеев. Назв. книга, стор. 193.

⁶⁰ С. Степняк-Кравчинский. Россия под властью царей, М., 1965, стор. 263.

⁶¹ Журн. «Русская старина», 1886, січень, стор. 198.

чу,— писав він Чернишевському після згаданого інциденту в Петербурзькому університеті,— ми справді були колись друзями... Що розвело нас? Не знаю. Але знаю, що більше ніколи не будемо»⁶².

Ідейні розходження між Костомаровим і Чернишевським дедалі заглиблювалися. Це позначилося і на їхніх особистих відносинах. «Він цурався, ніяковий, коли бачив мене»,— говорив Микола Гаврилович, згадуючи свої останні зустрічі з «ученим диваком»⁶³. Костомаров в «Автобіографії» неодноразово зазначав, що з Чернишевським він «не тільки не сходився, але був у постійних суперечностях і суперечках». Проте до кінця життя Костомаров висловлював повагу до Миколи Гавриловича. М. І. Костомаров щиро вболівав, коли довідався про нестерпно тяжкі умови, в яких М. Г. Чернишевський перебував на засланні. В січні 1881 р. вчений клопотався перед урядом про Чернишевського, 29 травня 1883 р. звернувся до О. М. Пипіна, закликаючи «відшукати будь-які засоби, щоб полегшити долю нашого нещасного, доброго Миколи Гавриловича». Учений пропонував написати з цього приводу листа, за підписом видатних вчених і літераторів Росії»⁶⁴.

Зі свого боку, М. Г. Чернишевський на все життя зберіг високу повагу до М. І. Костомарова, і це він неодноразово висловлював. Навіть перебуваючи в Сибіру, на каторзі, і пізніше — у засланні, Микола Гаврилович цікавився роботою Костомарова, рекомендував його праці молоді. 1885 року у листі до О. М. Пипіна Чернишевський писав: «Спирних питань, що їх піднімав Костомаров, було багато... Але багато про що він судив, на мою думку, або зовсім вірно, або незрівняно вірніше, ніж більшість тодішніх російських учених». Вже будучи тяжко хворим, Чернишевський, перечитуючи праці Костомарова, з захопленням відзначав, що «цей історик за сучасного стану цензури сказав усе, що можна було сказати»⁶⁵.

Микола Гаврилович з повагою говорив про наукові заслуги М. І. Костомарова. Це видно, зокрема, з його високої оцінки історичних праць ученого в передмові до XI тома російського перекладу «Всеобщей истории» Г. Вебера: «Німецькі вчені,— писав Чернишевський,— вважають Костомарова найвизначнішим серед сучасних російських істориків; їхня думка справедлива. Костомаров був людиною такої широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високу наукову вартість. Його поняття про діячів і події російської історії майже завжди або збігаються з істиною, або близькі до неї... Слід побажати, щоб молоді люди, які готуються розробляти російську історію, уважно вивчали судження Костомарова».

Такі оцінки М. Г. Чернишевського не можна забувати. Вони показують, як кращі люди Росії вміли оцінити в працях Костомарова провідне, визначальне, хоч добре знали і про слабкі сторони цього вченого. Невірно було б намагатися «обілити» Костомарова там, де він помилявся, де посідав неправильну, хибну позицію. Але треба бачити й те цінне, справді прогресивне, що є в його працях, те, на чому так наголошував М. Г. Чернишевський.

⁶² Н. Г. Чернышевский. Литературное наследие, т. II, 1928, стор. 403.

⁶³ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. I, стор. 762.

⁶⁴ Из переписки деятелей Академии наук, Л., 1925, стор. 86—87, а також И. Жигецкий. К поминкам по Н. И. Костомарову, газ. «Речь», № 96, 1910 р.

⁶⁵ Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников, т. II, Саратов, стор. 286.

В. Г. САРБЕИ

ЗНАЙОМСТВО В. І. ЛЕНІНА З ТВОРАМИ М. І. КОСТОМАРОВА

Україна, історичні шляхи її героїчного народу, тісно пов'язані з життям російського та інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини, завжди привертала увагу В. І. Леніна. Україна, з її соціально-економічною історією стала для нього величезною дослідницькою лабораторією.

Прагнення до глибокого і всебічного вивчення соціально-економічної та політичної історії боротьби трудящих мас України за своє соціальне і національне визволення привело Володимира Ілліча до ознайомлення з кращими на той час працями з історії українського народу, зокрема з дослідженнями М. І. Костомарова з їх яскраво вираженою демократичною спрямованістю та ґрунтовною джерельною базою. Про те, що вже в юнацькі роки В. І. Ленін був знайомий з цими дослідженнями є чимало достовірних як прямих, так і посередніх свідчень. Володимир Ілліч, як відомо, дуже захоплювався творчістю великих російських революціонерів-демократів М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, які підтримували дружні відносини з М. Костомаровим, поділяли окремі його погляди і активно популяризували його твори на сторінках передової демократичної преси.

Перечитуючи в період свого першого заслання в с. Кокушкіно (1887—1888 рр.) журнали 50-х—80-х років «Современник», «Отечественные записки», «Вестник Европы», Володимир Ілліч мав змогу познайомитись не лише з друкованими відгуками про творчість М. І. Костомарова, але й прочитати його твори («Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разіна» та ін.), опубліковані на сторінках названих періодичних видань.

Можна з певністю припустити, що Володимир Ілліч ще учнем старших класів гімназії прочитав історико-біографічну синтетичну працю М. І. Костомарова «Русская история в жизнеописании ее главнейших деятелей». Серед інших книг її привіз, приїхавши на канікули додому з Петербурга, брат Олександр Ілліч — тоді студент Петербурзького університету.

Земляки-сучасники Володимира Ілліча згадували, як любив він у гімназичні роки слухати розповіді про Степана Разіна, разом з товаришами збирав про нього та Омеляна Пугачова фольклорні твори¹. І напевно ж повз увагу В. І. Леніна не міг пройти історико-біографічний нарис про Степана Разіна, коли до рук потрапила книга «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей».

В період перебування в Самарі Володимир Ілліч входив до нелегального революційного гуртка О. П. Складенка, члени якого поряд з інтенсивною розробкою соціально-економічних проблем сільського господарства і становища селянства вивчали вітчизняну й всесвітню історію, серйозно займалися самосвітою на основі спеціально розробленої програми, яка, за характеристикою самих учасників гуртка, відзначалася великою повнотою і логічною стрункістю: «від дисциплін нормативних через історію культури, історію та економіку вона

¹ Д. М. Андреев. В гимназические годы, журн. «Звезда», 1941, № 6, стор. 5—6.

вела до соціалістичної теорії»². В усних диспутах з прихильниками народницьких поглядів на розвиток історичного процесу В. І. Ленін незмінно виходив переможцем, завдяки блискучому знанню історичного минулого і глибокому розумінню поточних соціально-економічних процесів, а також геніальному вмінню робити на основі цього безпомилкові висновки. З питань, що його цікавили, В. І. Ленін прочитав безліч різної літератури, зокрема — з бібліотеки гуртка О. П. Складенка, де серед досить багатого зібрання історичної літератури були й твори М. І. Костомарова.

У передмові до одинадцятого тома російського перекладу праці німецького історика Г. Вебера «Загальна історія» М. Г. Чернишевський писав: «можна бажати, щоб молоді люди, які готуються розробляти російську історію, уважно вивчали погляди Костомарова»³. Для В. І. Леніна ця рекомендація була авторитетною, і він постарався максимально ознайомитися з історіографічною спадщиною М. І. Костомарова. Не задовольнившись зібранням книг гуртка О. П. Складенка, Володимир Ілліч звернувся до книжкових фондів Самарської публічної бібліотеки. Анна Іллінічна Ульянова, яка мала абонемент цієї бібліотеки, регулярно постачала Володимира Ілліча всіма потрібними йому книгами. У знайденому архівістами вже за Радянської влади бібліотечному абонементі Анни Іллінічної за 1893 р. був і такий запис: «(Н. И.) Костомаров. Очерки истории Московского государства»⁴. Оскільки з точно такої назви твору М. І. Костомарова немає, то, очевидно, йшлося про його дослідження «Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях»^{*} — вперше опубліковане 1857—1858 рр. у «Современнике»; і В. І. Ленін міг ознайомитися з ним, коли перечитував комплекти журналу за багато років. До того ж ця історико-економічна монографія М. І. Костомарова вийшла в світ двома окремими виданнями (1862 і 1889 рр.).

Відомо, що в «Очерке торговли...» М. І. Костомаров проаналізував і синтезував величезний архівно-документальний матеріал, що розкриває значний якісний стрибок у промисловому і торговельному розвитку країни, особливо в XVII ст. Праця висвітлює чимало фактів, що характеризують централізацію економіки, властиву тому часові: піднесення Москви як торгового центру; інтенсивний розвиток Новгородського зростання торгового значення Нижнього Новгородського; інтенсивне використання річкових шляхів, особливо басейну Волги для перевезення предметів торгівлі; піднесення в XVII ст. нових торговельних пунктів, що відігравали велику роль як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі (Нерчинськ у Сибіру, Путивль у Сіверській області та ін.)⁵.

Цікавий фактичний матеріал монографії розповідає про розвиток ярмарків і ринків у різних місцевостях країни, де й як виготовляли промислові вироби, якими продуктами сільськогосподарського виробництва торгували тощо. М. І. Костомаров навіть звернув увагу на те, що уряд змушений був з деякого часу виступати проти «повсюдного

² М. И. Семенов (М. Блаи). Революционная Самара 80—90-х годов (Воспоминания), Куйбышев, 1940.

³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. X, М., 1951, стор. 928—929.

⁴ А. Кухарский. В. И. Ленин — читатель Самарской центральной библиотеки, журн. «Книгоноша», 1924, № 13, стор. 5.

^{*} Іншої назви, де б фігурували терміни «очерк» і «Московское государство», серед творів М. І. Костомарова немає.

⁵ Н. Костомаров. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях, Спб., 1889, стор. 94, 104, 114, 118, 134, 138.

заняття торгівлею, оскільки воно завдавало шкоди землеробству, як росіяни нерідко кидали, віддаючи перевагу торговим промислам»⁶

Не володіючи науковим знанням об'єктивних закономірностей історичного процесу, М. І. Костомаров не міг визначити справжнє місце в історії Росії наведених ним же історичних фактів. Не знав він і закону, сформульованого марксистською політекономією, згідно з яким «розвиток товарного господарства означає відокремлення все більшої частини населення від землеробства, тобто ріст промислового населення за рахунок землеробського»⁷.

Зате молодий В. І. Ленін, який досконало володів марксистським науковим методом, зумів проникнути в глибину величезного фактичного матеріалу з історичного минулого нашої країни (в тому числі безперечно, й того матеріалу, який наведено в монографії М. І. Костомарова, що її брала, як уже згадувалося, із самарської публічної бібліотеки в 1893 р. Анна Іллінічна).

Узагальнюючи цей матеріал у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін сформулював такий висновок: приблизно з XVII ст. починається новий період російської історії, який характеризується справді фактичним злиттям окремих областей, земель і князівств в одне ціле, що викликалось дедалі більш посиленням обміном між областями, поступово зростаючим товарним обігом, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. А далі можна бачити вищий синтез історичного мислення В. І. Леніна: «Через те, що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних»⁸.

В час, коли було написано «Що таке «друзі народу»..», В. І. Ленін жив у Петербурзі і вів пропаганду марксизму серед петербурзького пролетаріату. В зв'язку з цим можна пригадати, що перші соціал-демократичні гуртки, які діяли в Петербурзі та інших містах, з кінця 80-х років у пропагандистській роботі керувалися спеціально розробленою навчальною програмою, що передбачала ознайомлення робітників також і з творами М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна», «Начало единогодержавия на Руси», «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» та іншими⁹, з яких чувся живий голос народу. Щодо цього варті уваги свідчення першого більшовицького історика-професіонала М. М. Покровського: «Головна його (М. І. Костомарова.— В. С.) заслуга — увага до народних мас, які були зовсім приховані в тіні величної «державності» у більш академічних істориків. Завдяки цьому, з життям вічевих республік стародавньої Русі, із Смутним часом, повстанням Разіна і т. п. російська молодь знайомилась головним чином за писаннями Костомарова. І за ними ж і, тут уже виключно, знайомилась вона з історією України, яку «державники» не вміли вмістити в свою схему російської історії»¹⁰. І далі, підкреслюючи великий суспільно-політичний розголос праць М. І. Костомарова, Покровський зазначає: «Для наших батьків і частково і ще для нас самих в дні нашої молодості це була єдина віддушнина, крізь яку до нас ішов свіжий струм, незалежний від «дер-

⁶ Н. Костомаров. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях, Спб., 1889, стор. 172.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 20.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

⁹ Н. А. Бухбіндер. К истории социал-демократического движения в Киевской губернии, журн. «Красная летопись», 1923, № 7, стор. 277, 282, 283.

¹⁰ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов (Историкографические очерки, критические статьи и заметки). Выпуск I, М.—Л., 1933, стор. 114.

жавного» розуміння російського історичного процесу. Що в стародавній Русі були не тільки князі і бояри, але була й народна маса, було щось подібне до республік, що «російську історію» робили не тільки великороси, але й українці — це ми вперше дізналися від Костомарова»¹¹.

Знаменно, що, коли в 1895 р. В. І. Ленін був заарештований, він попрохав з тюрми рідних добути йому різні книжки і серед них — працю М. І. Костомарова «Герои смутного времени». Щоправда, меуаристи, згадуючи цей факт у біографії В. І. Леніна, наполягали на тому, що, мовляв, назву згаданої праці М. І. Костомарова слід розуміти лише як умовний шифр, який означав запитання, чи не заарештовані члени ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» А. О. Ванєєв і М. О. Сільвін, які мали партійні прізвиська «Мінін» і «Пожарський». Згадують, що В. І. Леніну нібито була дана така відповідь: «В бібліотеці є лише 1 т. твору», тобто заарештовано Ванєєва, а не Сільвіна»¹². Однак не зрозуміло, як можна було довідатись, хто саме з двох названих заарештований. До того ж працю М. І. Костомарова (тритомну, а не двотомну) «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604—1614 pp.» не можна вважати зовсім чужою до історіографічних інтересів В. І. Леніна.

Пізніше, під час свого багаторічного перебування в еміграції, В. І. Ленін, опрацьовуючи різноманітну історичну літературу, безперечно, не раз натрапляв на ім'я Костомарова, а можливо й знову звертався до його творів. Зокрема, центральна бібліотека більшовицької партії в дожовтневий період — бібліотека ім. Г. А. Кукліна, де часто працював Володимир Ілліч і яка поповнювалась великою мірою за його особистою ініціативою, мала в своїх фондах і твори Костомарова¹³. Засновник цієї бібліотеки, особисто знайомий з Володимиром Іллічем, Г. А. Куклін був автором і видавцем цілого ряду праць з історії революційного руху, в тому числі великої за обсягом книги — «Материалы к изучению истории революционного движения в России (1800—1854 гг.)», що побачила світ 1905 р. в Женеві. В основу одного з розділів цієї праці, присвяченої історії Кирило-Мефодіївського товариства, Куклін поклав праці М. І. Костомарова¹⁴.

В той же період першої російської революції в Петербурзі виїшла книга, кілька сторінок якої було присвячено Костомарову, характеристики його суспільно-політичної діяльності. Йдеться про нарис «Николай Иванович Гулак», вміщений у збірнику «Галлерей Шлиссельбургских узников». Автор нарису і член редколегії збірника В. І. Семевський розповів історію створення Кирило-Мефодіївського товариства, показав його антикріпосницьку спрямованість, розкрив визначну роль у ньому ряду активних учасників і серед них Костомарова, відзначивши, зокрема, його нестійкість на слідстві, а також охарактеризував написані ним найголовніші статутні і пропагандистські документи — «Книга битія українського народу» та ін.¹⁵ В тому ж

¹¹ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов (Историкографические очерки, критические статьи и заметки). Выпуск 1, М.—Л., 1933, стор. 131.

¹² Воспоминания родных о В. И. Ленине, М., 1955, стор. 53.

¹³ К. Абрамов. Ленин — читатель библиотеки Куклина, журн. «Библиотекарь», 1960, № 3, стор. 6—9; Центральний Партійний Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 33, «Бібліотека (РСДРП) ім. Г. А. Кукліна», оп. 1, од. зб. 184, «Предметный каталог библиотеки ім. Г. А. Кукліна».

¹⁴ Г. А. Куклин. Материалы к изучению истории революционного движения в России, том I (1800—1854 г.). (С приложением 12 портретов), Женева, Издание Г. А. Куклина, 1905, стор. 284—289.

¹⁵ Галлерей Шлиссельбургских узников. Под ред. Н. Ф. Анненского, В. Я. Бугучарского, В. И. Семевского и П. Ф. Якубовича, ч. I, Спб., 1907, стор. 40—41.

збірнику «Галлерей Шлиссельбургских узников», де вміщено нарис Семевського про Гулака з численними згадками про Костомарова, було опубліковано також біографічний нарис про Олександра Ілліча Ульянова, а автором нарису виступила Анна Іллінічна Ульянова¹⁶. Отже, можна припускати, що вже тоді зі змістом названого збірника познайомився й Володимир Ілліч. В усякому разі в Кремлівську бібліотеку В. І. Леніна вже після Великої Жовтневої соціалістичної революції книга «Галлерей Шлиссельбургских узников» потрапила невинпадково¹⁷.

Невинпадково також при конспектуванні в 1912 р. книги С. Щоголева «Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма» Володимир Ілліч звернув увагу на висвітлення історії Кирило-Мефодієвського товариства, провідним учасником якого був Костомаров. З цього приводу в ленінському конспекті записано: «1846. «Кирило-Мефодиевское братство» за федерацию автономных славянских штатов и республику (34) (Шевченко, Кулиш, Костомаров)»¹⁸. Далі Володимир Ілліч робить нотатку щодо провідної ролі Костомарова і Куліша в журналі «Основа» (1861—1862 рр.), фіксує свою увагу на їх друкованій продукції. В. І. Леніна глибоко обурили реакційні засади книги Щоголева. Він затаврував автора прізвиськом скаженого чорносотенця, що лає українців паскудними словами, і, як приклад, відзначив його нападки на Костомарова¹⁹.

За свідченням бібліотекаря В. І. Леніна, у себе Володимир Ілліч залишав лише найнеобхідніші для праці і довідок книги²⁰. Отже, наявність у Кремлівській бібліотеці трьох праць Костомарова видання 1922 р. його «Автобіографії» і збірників «Герои смутного времени» та «Из нашего прошлого» є важливим свідченням того, що Володимир Ілліч знав чимало про участь Костомарова в суспільно-політичному русі, цікавився його творами.

А матеріал названих історичних праць М. І. Костомарова, цілком можливо, В. І. Ленін мав намір використати для проведення певних історичних паралелей, бо тодішня зарубіжна білогвардійська історіографія намагалася тлумачити Велику Жовтневу соціалістичну революцію як період нової «смути» в російській історії. Зокрема, такої думки дотримувався білогвардійський генерал Денікін, автор виданої в Парижі в 1921—1922 рр. двотомної праці «Очерки Русской смуты». І те, що примірник цієї праці, який належав Володимирі Іллічу, вкритий численними ленінськими підкресленнями і відкресленнями, помітками, зауваженнями, оцінками й висновками²¹, є однією з підстав для твердження, що В. І. Ленін збирався зробити критичний аналіз денікінської інтерпретації історії Великого Жовтня.

Відкриваючи в 1919 р. в Москві пам'ятник Степану Разіну і називаючи його в своїй промові представником бунтівливого селянства, який поклав голову в боротьбі за свободу²², Володимир Ілліч напевно згадав і фольклорні твори про «разінщину», і історико-документальний опис її видатним істориком М. І. Костомаровим, 150-річчя з дня народження якого нині вшановує весь світ²³.

¹⁶ Галлерей Шлиссельбургских узников, стор. 200—213.

¹⁷ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, М., 1961, стор. 203.

¹⁸ Ленинский сборник XXX, стор. 16.

¹⁹ Там же, стор. 10.

²⁰ Ленин и книга, М., 1964, стор. 375, 377.

²¹ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, стор. 234—235, 236

²² В. И. Ленин и п. Твори, т. 29, стор. 291.

²³ Газ. «Радянська Україна», 19 лютого 1967 р.

Товідошлення

П. Ф. АВТОМОНОВ

ВЗАЄМОДІЯ ПАРТИЗАНІВ З ДЕСАНТНИМИ І ПЕРЕДОВИМИ ЧАСТИНАМИ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ В СЕРЕДНЬОМУ ПРИДНІПРОВ'І

Минуть десятиріччя й віки, а подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні завжди хвилюватиме уяву й серця людства, повертатиме до себе увагу істориків та письменників. Нашадки з вдячністю згадуватимуть покоління радянських людей, яке в двобої з фашизмом розтрощило гітлерівську воєнну машину.

Ф. Енгельс у статті «Шанси війни» зазначає, що в історії людства на певному ступені його розвитку існують ще й такі війни, «в яких бере участь сам народ». Це справжні війни. Справжні війни,— підкреслює Ф. Енгельс,— відмінні від воєн, які «були тільки війнами урядів, що укладали мир, як тільки руйнувалася, або спрацьовувалася військова машина»¹. Справжньою, всенародною була і Велика Вітчизняна війна. Всі сили народу, всі форми пролетарської боротьби, в тому числі і партизанська війна, в роки фашистської агресії були, висловлюючись словами В. І. Леніна, «підпорядковані» й «узгоджені» з «головним засобом боротьби»². Цим головним засобом були Збройні сили Союзу РСР — саме вони вирішували майбутнє соціалістичної революції і всього людства.

Одною з героїчних сторінок у літописі Великої Вітчизняної війни є битва на Дніпрі у вересні — грудні 1943 р. В цій битві велику допомогу Радянській Армії подали українські партизанські загони, бойові групи, що діяли в смузі середньої течії Дніпра від білоруського міста Лоева до запорізьких плавнів. Взаємодія партизанських загонів України з частинами регулярної армії в 1943 р., зокрема в Дніпровській операції, як проблема вже ставилася в ряді наукових праць. Дії партизанських загонів, які дислокувались в міжріччі Десни й Дніпра, а також між Дніпром і Прип'яттю, до деякої міри висвітлені істориками. Зовсім же «білою плямою» є допомога і взаємодія партизанів з бійцями десантних бригад та іншими частинами Радянської Армії в трикутнику Черкаси — Сміла — Канів, якому належало особливе місце в фашистських планах оборони «Дніпровського валу».

Одразу ж після захвату Букринського плацдарму командування радянських військ, починаючи з 25 вересня 1943 р., почало засилати групами в тил ворога бійців 3-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад, які приземлялися на території Канівського, Миронівського, Ржищівського та Смілянського районів. Проте парашутисти були недостатньо обізнані з місцевістю, не могли швидко орієнтуватися у ворожому тилу. Складність полягала ще й у тому, що десантники дуже часто потрапля-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 195.

² В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 187.

ли в райони, де було скупчення військових частин ворога, що стояли як на березі Дніпра, так і в глибині оборони. Нерідко радянські солдати опинялися у відкритому полі і ворог негайно вживав заходів до знищення десантів. 26 вересня, наприклад, у с. Туленцях Ржищівського району 15 десантників було вбито. Бійці не встигли навіть звільнитися від парашутів. Іншій групі з 17 чоловік, що приземлилася біля с. Македони, пощастило сховатися в ярузі. Командир цієї групи Бокучава, не врячи в те, що десантники можуть зібратися в одне місце, вирішив створити партизанський загін із місцевого населення. Таке рішення було підказане умовами, в яких опинилися воїни. Щоправда, Бокучава, як й інші командири десантних груп, як уже згадувалося, був погано обізнаний з обстановкою і не мав ніякої інформації про існування там партизанських загонів, які могли допомогти у скрутну годину.

На допомогу прийшли жителі с. Македони Ганна Пикулик і Ольга Семещенко. Вони сховали червоноармійців від очей ворога в льосі, а вночі одвели їх у партизанський загін М. М. Попова. Загін входив до з'єднання ім. Чапаєва (командир І. К. Примака, комісар О. Д. Ломака). Після об'єднання десантників з партизанами загін налічував понад 100 бійців. Партизани іншого загону, яким командував А. С. Янцелевич, підбрали і дали притулок у печері неподалік с. Колосище 27 бійцям. Сім'я Тодося і Ганни Григоренків з с. Кердани Таращанського району взяли до себе радистку парашутної групи В. І. Соколову. Лісник С. Є. Мірошниченко під Смілою врятував від карателів півсотні парашутистів з роти гвардії старшого лейтенанта Зюзюна³.

Група партизанів Черкаського загону (командир Г. К. Іващенко, комісар С. Н. Пальоха — секретар Черкаського райкому партії) зустріла 35 парашутистів. Вже 29 вересня Черкаський партизанський загін об'єднався з десантниками і обрав спільне командування, до складу якого від парашутистів увійшов старший лейтенант Ткачов. В надзвичайно складну обстановку потрапила група парашутистів на чолі з старшим лейтенантом Самойловим. Фашисти шукали цю групу з собаками. На щастя, її зустріли жителі с. Свидівок і привели бійців у Черкаський партизанський загін⁴. Створений у серпні 1943 р. організаторською групою під командуванням Д. П. Гарячого і комісара І. А. Жиліна загін ім. Пожарського зібрав близько 100 солдатів-десантників⁵. Партизани цього ж загону врятували від голоду велику групу десантників, оточених фашистами на Мошнянських горбах. Пожарці розгромили великий продовольчий склад городищенського гебітскомісаріату в Млієві, а також забрали півсотню корів на німецькій фермі у с. Старосіллі і болотними стежками з боєм доставили оточеним десантникам кілька підвід борошна, цукру, сушених фруктів і м'яса⁶.

Неоціненну допомогу роздрібненим повітряно-десантним частинам подали партизани Канівського району (командир К. К. Солодченко), які до середини жовтня в Таганчанському лісі збрали понад 1 тис. парашутистів на чолі з командиром повітряно-десантної бригади підполковником П. М. Сидорчуком. Партизани забезпечили воїнів продовольством, а бійці-парашутисти посилили Канівський загін зброєю. Бойові операції тепер проводилися спільно⁷. Подібні факти можна наводити й далі.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 29, арк. 129; ф. 166, оп. 2, од. зб. 156, арк. 6; газ. «Прапор комунізму» (орган Таращанського РК КП України Київської області), 6 квітня 1965 р. П. Автомонов. Так народжувались зорі, К., 1963, стор. 347—348.

⁴ Черкаський обласний партійний архів (далі — ЧОПА), ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 1—2.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 26, арк. 77—80.

⁶ Т. Стр о к а ч. Наш позивний — свобода, К., 1966, стор. 485.

⁷ ЧОПА, ф. 753, оп. 1, од. зб. 9, арк. 83—84.

Вони свідчать про сміливу й щиросердну допомогу місцевого населення і партизанів воїнам-десантникам, про всенародний характер війни роти німецько-фашистських загарбників на Україні, про величезні резерви й можливості партизанської боротьби в її безпосередній допомозі їйськам Радянської Армії.

На жаль, окремі представники командування радянських військ не зяли до уваги розвитку партизанської боротьби, зокрема в Смілянському, Черкаському і Канівському районах, куди були скинуті десанти. Їльки недооцінкою партизанського руху можна пояснити той факт, що Український штаб партизанського руху не був вчасно попереджений про десантну операцію, і тому партизанські загони дізналися про приземлення радянських бійців лише тоді, коли чимало з них уже потрапили в скрутне становище. Це тим більше прикро, що в трикутнику Канів — Сміла — Черкаси діяли досить міцні партизанські загони, які мали двоторонній зв'язок з УШПР. Це загін ім. Пожарського, загони під командуванням Т. Ф. Прокіна, Д. О. Коршикова, які виростили з організаторських груп, посланих влітку 1943 р. УШПР.

Далі на захід у районі Фастова діяла група загонів під командуванням Я. І. Сиворонова, досвідченого організатора партизанської боротьби в Донбасі й на Правобережжі України⁸. Вони мали зв'язок з багатьма місцевими партизанськими загонами і підпільними групами, які з разі сигналу з Великої землі вчасно прийшли б на допомогу парашутистам Радянської Армії й допомогли б групам десантників уникнути нерівних боїв з фашистськими карателями. Все ж факти свідчать, що незважаючи на всі перешкоди і труднощі, пов'язані з десантуванням, партизанські загони названих районів, підпільні групи й місцеві жителі зробили все можливе для врятування десантників від розгрому їх переважачими силами противника.

Посилаючи десанти на західний берег Дніпра, радянське командування, зокрема командування 52-ої армії Степового фронту, мало намір створити в тилу двох німецьких піхотних і одної танкової дивізії СС «Вікінг» ударну групу, яка б атакувала противника на правому березі Дніпра з заходу. Безперечно, що коли б партизани були вчасно проінформовані про місце та час приземлення десантників, то строк взяття плацдарму на правому березі Дніпра між Черкасами і Каневом, скоротився б на півмісяця. Виходячи з конкретної обстановки, УШПР скерував зусилля партизанських загонів і окремих груп на всебічну допомогу парашутистам, на перетворення розפורохених десантних груп у боездатну військову одиницю. Для цього їх спершу треба було зібрати в одному районі.

Вже 27 вересня УШПР послав невеликий загін «Винищувач» під командуванням В. С. Канунникова з завданням установити зв'язок з десантниками. З таким же завданням була відряджена і група Б. К. Бабенка, яка зустріла армійських парашутистів в районі Таращі⁹. Починаючи з 10 жовтня начальник УШПР Т. А. Строкач передавав радіограми у партизанські загони, вимагаючи максимальної бойової і матеріальної допомоги десантникам. Чимало радіограм було адресовано представникам УШПР на Південно-Західному, Південному та Воронезькому фронтах. Ось одна з них від 9.10.43 р. «Асмолову, Метельову, Погребенку. До цього часу вам не добуто відомостей про десантований 25.9.43 р. десант в районі Канева. Ще раз дайте завдання загонам і блискавично передавайте для доповіді, де точно десант, його чисель-

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 26, арк. 77; ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 61, арк. 96, 210.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 55, арк. 41.

ність і стан. Строкач». З цього документа видно, що Український штаб партизанського руху фактично брав на себе тимчасове керівництво бійцями-десантниками та забезпечення їх продовольством. Цю думку підтверджує і телеграма від 10 жовтня, з якою Т. А. Строкач звернувся до представника УШПР на Південному фронті П. А. Метельова: «...Терміново уточніть місце перебування Коршикова і сигнали для скидання вантажів. Вказівку про використання десанта одержите додатково. Повторіть радіограму Коршикова про запаси продовольства, боеприпасів».

Начальник УШПР повідомив також по радіо в район Сміли — Черкас — Мошнів командирів загонів П. А. Дубового, Д. П. Гарячого, Д. О. Коршикова, що групи десантників, які перебувають у них, підпорядковуються партизанському командуванню. Ця вказівка була викликана обстановкою, в якій опинилися бійці авіадесантних бригад у першій половині жовтня. Як уже відомо, в ці дні партизани ще розшукували парашутистів, і доля десантних груп повністю залежала від оперативності, боездатності і винахідливості партизанів. Потрібно було майже три тижні, щоб зібрати подрібнені групи парашутистів на партизанські бази, з'ясувати їх кількість і боездатність. З цим завданням партизани впорались до двадцатого жовтня, і начальник УШПР Т. А. Строкач почав надсилати радіограми іншого змісту представникам партизанського штабу на фронтах і безпосередньо командирам партизанських загонів: «19.10.43 р. Метельову. Дайте негайно вказівку Коршикову відрядити 400 чоловік десантників в районі Поташні, 44 км. на південний захід від Канева, до Сидорчука. Якщо їх більше, то всіх. Коршикову забезпечити десантників надійними провідниками, які добре знають місцевість».

✓ Аналогічні телеграми були передані всім загонам і групам, у яких перебували десантники. Район Таганчанського лісу на південний захід від Канева було обрано місцем зустрічі. Протягом трьох тижнів, що минули від часу приземлення перших десантних груп, не дрімав і противник. Вороже командування розуміло, що в його тилу згуртовується грізна сила, яка може підтримати наступ радянських військ ударом із заходу, з глибини німецької оборони й здобути плацдарм на правому березі.

Вихід на правий берег, а потім взяття Сміли і Шевченківського залізничного вузла завдало б непоправного удару по обороні фашистів у цьому районі й відкривало шлях радянським військам на Умань, Вінницю на заході і Кривий Ріг на півдні. Ось чому фашистське командування організувало одну за одною каральні експедиції проти партизанів і десантників, кидаючи регулярні частини 72-ої піхотної дивізії, окремі моторизовані частини¹⁰.

Загін ім. Пожарського, який на той час налічував понад 700 партизанів, фактично прикривав тепер уже зібраних до купи десантників з найнебезпечніших напрямків — від Сміли і Городища. Черкаський загін (700 бійців) був надійним заслоном для десантників під час їхнього переформування в одну бригаду з півдня і південного сходу, тобто від Черкас, Дахнівки і Свидівка. Цим загонам, особливо загону ім. Пожарського, в жовтні довелося відбити кілька каральних експедицій і двічі виходити з оточення. Не уникли жорстоких сутичок і десантники, що взаємодіяли в ті дні з партизанами Канівського загону. Такий бій стався поблизу Поташні у Таганчанському лісі. Ворог п'ять разів атакував оборонні рубежі партизанів і десантників, і п'ять разів відкочувався на вихідні позиції, залишаючи на полі бою сотні вбитих

¹⁰ Газ. «Правда». 10 грудня 1943 р.

В цій каральній операції фашисти втратили вбитими й пораненими понад 1000 солдатів і офіцерів¹¹. Ці цифри дають повну уяву про розмах каральної експедиції, в якій брало участь кілька тисяч солдатів противника, а також власівців та інших покидьків з поліцейських команд.

Бої в районі Таганчанського лісу — справжній успіх об'єднаних сил партизанів і десантників Радянської Армії, приклад їх бойової взаємодії. Цей бій був кульмінаційним моментом першого періоду спільної діяльності партизанів і десантників, він розвіяв усі сподівання гітлерівців на розгром партизанських сил. Про силу ударів народних месників свідчать записи в щоденнику Вернера Баумтгарца, солдата 105-го полку 72-ої піхотної дивізії ворога. Наведемо уривки з цього щоденника: «3.IX. Щодня повітряні нальоти. Вночі партизани. Це, мабуть, ще гірше... 28.IX. Навкруги дуже багато партизанів... 22.X. Поїзд пущено під укіс партизанами. 30.X. Знову підірвано колію на Миронівку. Все заражено партизанами... 28.X. Рота розбита. Вбиті мої останні друзі Бремк і Фріц. Божевільне становище. 30.X. Частина зовсім розбита. В роті десять чоловік і жодного офіцера...»¹².

Всі ці нотатки Вернер Баумтгарц зробив в той час, коли в районі Сміли — Миронівки ще не було регулярних частин Радянської Армії. Отже, 72-а піхотна дивізія, в якій служив автор щоденника, знекровлювалася в боях з смілянськими та черкаськими партизанами і десантниками Радянської Армії. Тільки за вересень і жовтень підричники партизанського загону ім. Пожарського на ділянках Сміла—Черкаси, Сміла — Миронівка, Сміла — Помошна пустили під укіс 14 гітлерівських ешелонів. Систематичні диверсії на залізниці Фастів — Сміла та на шосейних дорогах Сміла — Черкаси, Сміла — Орловець — Городище чинили мінери загонів, якими командували Я. І. Сиворонов і Т. Ф. Прокін, висаджуючи в повітря поїзди, автомашини і мости на шосейних дорогах¹³.

Після бою 24 жовтня бригада десантників, а також партизанськ. загони, серед яких найбільшим був Канівський, згідно з наказом командування 52-ої армії передислокувалися ближче до Дніпра у Черкаський ліс. Похід цей супроводжувався боями з гарнізонами й заставами ворога у Мошнах і Байзухах¹⁴.

Таким чином, внаслідок допомоги партизанів і місцевого населення, на кінець жовтня десантна бригада стала цілком боездатним підрозділом. Про це свідчить повідомлення представника УШПР при 2-му Українському фронті підполковника В. І. Бондарева (з 20 жовтня 1943 р. фронти були переіменовані: Воронежський у I Український, Степовий — у II Український, Південно-Західний — у III Український, Південний — у IV Український): «30.10.43 р. Строкачу. Повідомляю об становку десантників... Бригада передислокувалася з району Поташні і Черкаський ліси. 1-й батальйон перебуває в Білозір'ї, 2-й батальйон — у Єлизаветівці, 3-й, 4-й батальйони — в Руській Полянї. Посадочний майданчик літаків У-2 — висота 173,9, на південний захід від Мошни місце скидання — висота 185,2 на півд. сх. Байзухи. На цьому майданчику відбувалося скидання вантажів. Десантники мають діяти диверсійними групами на комунікаціях противника... Вважаю, що десантники діючи у взаємодії з партизанами, можуть подати величезну допомогу військам 2-го Українського фронту. Бондарев».

¹¹ ЧОПА, ф. 753, оп. 1, од. зб. 9, арк. 83.

¹² Газ. «Правда», 10 грудня 1943 р.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 26, арк. 77—80; ф. 62, оп. 62—1 од. зб. 61, арк. 210.

¹⁴ ЧОПА, ф. 753, оп. 1, од. зб. 9, арк. 85.

Аналіз архівних джерел, а також інших матеріалів приводить до висновку, що скидати повітряні десанти армійських частин у райони, де діяли боездатні партизанські загони, було не доцільно. Такий висновок підкріплюється успішно проведеними бойовими операціями партизанських з'єднань і загонів на Десні, Дніпрі і Прип'яті, під час яких народні месники здобули понад 20 переправ, а також захопили й утримували на Дніпрі плацдарми до приходу радянських військ¹⁵. З вніятковою мужністю вели боротьбу за здобуті плацдарми в районі Теремців і Домантова партизани 1-го і 2-го полків чернігівського з'єднання «За Батьківщину», якими командували Герої Радянського Союзу О. І. Шеверьов і М. Д. Симоненко. У вересні 1943 р. група загонів Київської області під загальним командуванням В. С. Ушакова і Г. Ф. Покровського оволоділа райцентром Новошепелічі і переправою на Прип'яті¹⁶. В цих операціях партизани виконували по суті роль десантних частин, завдаючи удару з тилу й утримуючи переправи і захоплені плацдарми. Але для того, щоб партизани впоралися з такими завданнями, їх необхідно було забезпечити надійним радіозв'язком і необхідним озброєнням.

Партизанські загони мали певні переваги перед десантними частинами, вони добре орієнтувалися на місцевості, мали постійний зв'язок з населенням, набули вже досвід боротьби у тилу ворога. Начальник партизанського штабу Південно-Західного фронту (III-го Українського) полковник О. М. Асмолов у звіті за вересень 1943 р. висловив начальнику УШПР Т. А. Строкачу свою думку з приводу використання десантів у певних районах, навіть радив де шукати кошти для доозброєння партизанів, для зміцнення їх підготовленими військовими кадрами. Він писав: «Невичерпні можливості розмаху партизанської боротьби в нинішній Вітчизняній війні повною мірою можуть усунути потреби повітряних десантів з частин Червоної Армії, які так дорого обходяться. Їх завдання більш легко і навіть більш ефективно можуть виконати добре озброєні партизанські загони. Чи не краще було б там, де діють партизани, відмовитися від десантних операцій, а засоби, призначені для них, передати партизанам у формі допомоги. Це безперечно виправдало б себе, і цьому вчить досвід». І далі: «При інженерних управліннях фронтів існують так звані окремі гвардійські батальйони мінерів, призначені для підричних дій у тилу противника... Якби кадри, засоби і сили, що витрачаються на ці батальйони, переключити в систему партизанського руху, ефективність бойових результатів була б збільшена в багато разів, бо дії в тилу ворога можуть бути успішно виконаними тільки лиш методами партизанської боротьби»¹⁷.

В цих словах одного з партизанських керівників відчувається віра в сили народу. Ці сили по-справжньому виявилися в битві за Дніпро. Це ж підкреслювала і газета «Правда» 13 жовтня 1943 р.: «Червоної Армії допомагав народ. Партизани, жителі навколишніх сіл, рибалки показували місця, зручні для переправ, вели до бродів через притоки». Участь партизанів і населення в подіях, що відбулися з часу приземлення перших десантних груп радянських підрозділів з 25 вересня й до кінця жовтня 1943 р. у Канівському, Ржищівському, Миронівському, Таращанському, Смілянському і Черкаському районах, є яскравою ілюстрацією до тези Ф. Енгельса про справжні війни, «в яких бере участь сам народ».

Та повернемося до ходу бойових операцій. Щоб закріпити перемогу під Києвом, радянським військам був вкрай необхідний плацдарм у

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 2, арк. 92, 151, 163.

¹⁶ Там же, ф. 72, оп. 72—1, од. зб. 1, арк. 74.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 58, арк. 133—134.

районі Черкас. Саме звідси пролягли шляхи вглиб Правобережної України. Наступальні бої в цьому районі сковували сили противника, які німецько-фашистське командування будь-коли могло перекинути для контрнаступу в район Києва.

Черкаси і Сміла з ст. ім. Тараса Шевченка були вузлом залізничних і шосейних доріг. Зважаючи на велике стратегічне значення цього району в системі оборони, гітлерівці ще з літа посилено будували на правому березі Дніпра укріплення, особливо по лінії Рось — Сміла. Ця смуга була складовою частиною «Дніпровського валу» й найбільш укріпленою його ділянкою. Наявність густої мережі доріг дозволяла противникові в разі необхідності маневрувати військовими частинами. Все це створювало чималі труднощі для радянських військ. Перша спроба здобути плацдарм поблизу Черкас була в с. Хрещатик. В ніч на 7 жовтня 300 автоматників під командуванням офіцера Калагайди з 254-ої стрілецької дивізії форсували Дніпро й захопили частину села. Сонні танкісти з дивізії СС «Вікінг» відступили. За цей час радянські бійці встигли переправити дві гармати. Але ворог, отямившись, одрізав тих, що переправилися, від головних сил. Протягом місяця триста радянських автоматників мужньо утримували невеликий клаптик землі на правому березі Дніпра. Але 7 листопада плацдарм довелося залишити і повернутися на лівий берег¹⁸.

Форсувавши ріку без попередньої розвідки, бійці під командуванням О. М. Луценка потрапили в місце скупченості військ 57-ої піхотної дивізії противника й підрозділів танкової дивізії СС «Вікінг». Здавалось, противник тут тільки й чекав десанту з лівого берега. Захопити плацдарм в цьому районі було можливо тільки одночасними ударами з фронту й тилу. Саме такий комбінований удар і передбачав план командування 52-ої армії у здобутті плацдарму поблизу с. Свидівок (25 км на північний захід від Черкас). Силами, які мали завдати удару з ворожого тилу, були десантна бригада під командуванням підполковника П. М. Сидорчука, а також кілька партизанських загонів. Найбільший серед них (командир Г. К. Івашенко, комісар С. Н. Пальоха), починаючи з жовтня 1943 р., діяв спільно з десантною бригадою. С. Н. Пальоха вів щоденник бойових дій у ті дні, і ми скористаємося з деяких тогочасних записів секретаря Черкаського підпільного райкому партії і комісара партизанського з'єднання.

«...25 жовтня 1943 р. підризна група розбила легкову машину з фашистським полковником і його ад'ютантом. Шофер виявився живим. Його доставили в штаб. Серед документів був план укріплень «Східного валу». Рось — Черкаси — село Леськи.

2 листопада був налагоджений безпосередній зв'язок з командуючим 52-ої Армії генерал-лейтенантом Коротеевим. Надійшла радіограма: «Побудувати посадочний майданчик». На цю роботу пішло населення острова Чайкине і 5 листопада «аеродром» було збудовано. Про це передали по радіо наступного дня.

7 листопада вночі прилетів офіцер зв'язку Дергачов для вироблення оперативного плану. Вирішено: «Треба нанести удар з тилу по передових лініях гітлерівської оборони біля Дніпра. Про день атаки домовимося згодом». Наступної ночі ми проводили майора Дергачова на Велику землю.

Дбали про оборону. Нам допомагало місцеве населення. Зробили завали з лісу, на флангах оборонної смуги в районі Смолокурки і на околиці села Будищі. В окремих місцях копали протитанкові рови...

¹⁸ Газ. «Черкаська правда», 4 грудня 1963 р.

11 листопада. 6 год. 00 хв. З штабу армії одержали наказ: «Захопити села Лозівок, Єлизаветівку, Сокирне і Свидівок»¹⁹.

Того ж дня у хаті Федора Дмитровича і Катерини Тихонівни Заболотних, що стояла під самим лісом у Свидівку, командири партизанських загонів і десантників домовилися про спільні дії, зокрема визначили завдання кожному з загонів, якими командували І. К. Іващенко, К. К. Солодченко, Т. Ф. Прокін, а також чотирьом батальйонам десантної бригади. М. П. Сидорчука.

12 листопада 1943 р. розпочалася битва за плацдарм. Частини 254-ої стрілецької дивізії почали форсувати ріку навпроти с. Свидівок і біля с. Сокирне. Бійці переправлялися на рибальських човнах, на плотах з колод і діжок, на тинах, змонтованих у плоту, на гумових човнах. Штурм почався без артилерійської підготовки. Однак ворог виявив переправу й відкрив по ній артилерійський вогонь. Все ж на березі неподалік Сокирного закріпилася 1-а рота 929-го стрілецького полку (командир полку О. М. Луценко) під командуванням капітана М. В. Пилипенка. Поки рота капітана Пилипенка билася з ворогом за кожний крок землі, підрозділи 933-го стрілецького полку (командир Симакін) висадилися на північ від Свидівка²⁰.

Для підтримки десанту командування переправило легкі танки «Т-70». Сапери побудували пліт і доставили на ньому танки на правий берег. Командири — танкісти Левченко, Смирнов і Ларін сміливо діяли на правому березі. Вони здійняли вночі такий гуркіт, що ворог перебільшив моторизовані сили радянських військових частин і став уникати бою²¹.

Тим часом десантники 3-го батальйону разом з партизанами Капівського загону атакували с. Лозівок. 1-й батальйон десантників вів наступ на Свидівок з півдня, 4-й батальйон і партизани Черкаського загону, перерізавши дорогу Дахнівка — Свидівок, спрямували удар зі сходу, захоплюючи хату за хатою. Особливо щільний вогонь гітлерівці відкрили поблизу школи і церкви. Проте партизани штурмом оволоділи цими опорними точками і очистили від фашистських військ центр Свидівка. В розпалі битви героїчно загинув П. М. Гребенюк, житель с. Мошни, партизанський розвідник, який не раз водив загін і десантників на бойові операції. Гребенюк вступив у двобій з ворожим танком, що мчав на стик партизанських підрозділів. Кинута П. М. Гребенюком граната не зупинила танк. Тоді партизан поповз до нього ближче і останньою гранатою таки підірвав ворожу машину. Але фашисти встигли дати по герою кулеметну чергу²².

3-й батальйон десантників і партизанська група перерізували дорогу з Свидівка на Сокирне і вели наступ на село з північного заходу. Проти них фашисти кинули 9 танків, з яких чотири було підпалено. Північну околицю Свидівка було теж визволено, і батальйони десантників які вели наступ з різних напрямків, зустрілися.

14 і 15 листопада черкаські партизани разом з бригадою підполковника П. М. Сидорчука продовжували відбивати контратаки противника з с. Дахнівки і знищили 34 ворожих солдатів і офіцерів. В ніч на 17 листопада партизани одержали наказ вийти на східну околицю Свидівка, прочесати ліс у напрямку Будище та зайняти оборону на шляху Будище — Єлизаветівка²³.

¹⁹ ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 16—17.

²⁰ Газ. «Черкаська правда», 4 грудня 1963 р.

²¹ Газ. «Черкаська правда», 17 жовтня 1964 р.

²² ЧОПА, ф. 753, оп. 1, од. зб. 9, арк. 85; ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 7 ф. 1577, оп. 1, од. зб. 6, арк. 57.

²³ ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 8.

Тим часом було введено в дію 30-тонний пором і переправлено на правий берег танки типу «Т-34» 259-го окремого танкового полку під командуванням О. В. Лук'янова. Перший підрозділ «тридцятичетвірок» під командуванням майора Чепіля закріпив успіх стрілецьких рот, десантників і партизанів на плацдармі в районі Свидівка. Екіпаж танкіста Угрюмова на території сільгоспартілі «Прогрес» пересів на один із захоплених німецьких танків і кинувся на позиції ворожих солдатів. Ті гадали, що це надійшла підмога, але «фашистський» танк давив гусеницями ворожих солдатів²⁴.

За три дні боїв на Черкаському напрямку в жорстоких боях було здобуто в районі Свидівок плацдарм довжиною 7 км по фронту і 5 км у глибину. В боях за Свидівок партизани й десантники знищили й захопили: 17 танків, 7 бронемашин, 6 танкеток, 20 автомашин, 6 тягачів, 4 рації, 2 гармати, 18 ручних кулеметів, 4 похідні кухні, 8 возів, 1 артсклад, 1 продовольчий склад, 30 гвинтівок, 15 автоматів. Противник втратив убитими 150 солдатів і офіцерів, пораненими близько 350 чоловік²⁵.

Противник продовжував підкидати до плацдарму нові й нові сили. Співвідношення в засобах і силі було на користь противника, який безперервно контратакував плацдарм, прагнучи знищити частини Радянської Армії, які форсували Дніпро, і відновити тут свою оборону. Радянські військові частини, відбиваючи контратаки ворога, 15 листопада повністю очистили Свидівок і на кінець 16 листопада розширили плацдарм до 8 км по фронту і 6 км у глибину. О 4-й годині ранку 16 листопада радянські війська разом з партизанами вирушили на Геронимівку. Провідником на першій самохідці СУ-122 був партизан М. Д. Шевченко. Танкісти й автоматники зненацька увірвалися в село й вибили з нього ворога, захопивши багаті трофеї²⁶. Не гаючи часу, радянські підрозділи рушили на Руську Поляну. На світанку вони вийшли на околицю села і зав'язали бій, що тривав кілька днів. Під Руською Полянню танкісти знову зустрілися з групою партизанів Черкаського загону. За свідченням командира танкового полку Героя Радянського Союзу О. В. Лук'янова, партизани добре знали місцевість, знали кожен вогневу точку гітлерівців і цим дуже допомогли танкістам²⁷.

Після впертих боїв 17, 18 і 19 листопада радянські війська оволоділи Руською Полянню, Єлизаветівкою, Будищем, Соснівкою і Василідею. Таким чином, на кінець 19 листопада плацдарм на правобережжі Дніпра, що мав оперативне значення, було розширено. У повідомленні Радянського Інформбюро про ці бойові операції 19 листопада 1943 р. підкреслювалось, що «...подоланню водної перешкоди сприяли десантні підрозділи на правому березі Дніпра», і що «ці підрозділи разом з партизанами завдали окупантам раптового удару»²⁸.

Бої партизанів і десантників з карателями відволікали значні сили фашистів, призначені обороняти берег Дніпра. Ворог безперервно контратакував партизанів, села Білозір'я та Дубіївка по кілька разів переходили з рук у руки. Про напружений характер цих боїв свідчить і щоденник С. Н. Пальохи: «21 листопада. 3-я група під командуванням Смирнова раптовим наступом захопила Дубіївку. Знищено 45 ворожих солдатів. Захоплено обоз з 19 підвід, склади продовольства і боєприпа-

²⁴ Газ. «Черкаська правда», 17 жовтня 1964 р.; ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 56, арк. 8.

²⁵ ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 17.

²⁶ ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 18.

²⁷ Газ. «Черкаська правда», 17 жовтня 1964 р.

²⁸ Газ. «Правда», 20 листопада 1963 р.

сів і 35 полонених. 2-а група під командуванням Сопілки атакувала Білозір'я і утримувала його протягом п'яти годин, але фашисти, підтримані танками, вибили наших з села. Втрати ворога — 110 солдатів, знищено одну мінометну батарею і 5 автомашин противника. 22 листопада. Противник великими силами атакував нашу 3-ю групу в Дубіївці. Партизани відступили і зайняли оборону за два кілометри на захід. Втрати ворога: 2 танки, 20 автомашин, до батальйону піхоти. Ми втратили — 120 чоловік. 23 листопада. 7.00. Після важкого бою нами знову захоплено Дубіївку. О 7.30 ворог силою до батальйону перейшов в контратаку і в 12.00 відтіснив наших бійців до школи й церкви»²⁹.

В рамках статті неможливо навести усі приклади бойової взаємодії партизанських загонів в Черкаському й Смілянському районах в листопаді й на початку грудня 1943 р. Поряд із спільними бойовими діями партизанські загони й групи прикривали фланги військових частин, перекривали шляхи, якими противник підвозив підкріплення. Партизани безперервно вели розвідку для армійських частин, виділяли для радянських підрозділів досвідчених провідників. Один з них, партизан загону ім. Пожарського Сергій Мірошніченко, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Діяльність партизанських загонів у Смілянському і Черкаському районах в листопаді-грудні 1943 р. високо оцінило радянське командування. Для прикладу можна послатися на «Бойову характеристику», що її дало командування 52-ої Армії II Українського фронту Черкаському партизанському загону. Цей документ в історичній літературі згадується вперше і тому наведемо його повністю.

«Загін тов. Іващенко в період форсування р. Дніпро і прориву оборони противника в районі с. Свидівок з 13 по 18 листопада 1943 р. нападом з тилу на район Єлизаветівки — Будище — Свидівок відвернув певну увагу противника і частину його сил на себе, і цим допоміг підрозділам армії успішно форсувати річку Дніпро.

В період боїв за Черкаси і Білозір'я загін товариша Іващенко до 3 січня 1944 р. займав оборону в лісовому масиві на південний захід від Черкас і у взаємодії з 294-ою стрілецькою дивізією забезпечив правий фланг армії й одночасно контролював більшість доріг в південно-західній частині лісового масиву на рубежі болота Ірдинь. Крім того, забезпечував дії підрозділів армії в лісі своїми провідниками.

За весь період здійснення Черкаської операції партизанський загін справився з поставленими бойовими завданнями.

Командуючий військами 52 Армії генерал-лейтенант (Коротєєв). Член Військової Ради Армії генерал-майор (Бобров), Начальник штабу Армії генерал-майор (Коломинов)»³⁰.

Після впертих боїв 14 грудня 1943 р. війська 52-ої Армії II Українського фронту зламали опір противника і визволили м. Черкаси, останній рубіж оборони німецько-фашистських військ на Дніпрі. В бойових операціях на Черкаському напрямку з частинами Радянської Армії весь час тісно взаємодіяли партизанські загони, ставши другою ударною силою, що забезпечила успіх у здобутті й розширенні Черкаського плацдарму.

²⁹ ЧОПА, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 156, арк. 9—11.

³⁰ Архів МО СРСР, ф. 408, оп. 9991, од. зб. 249, арк. 50.

Л. О. ЛЕЩЕНКО, В. М. ЗАЙЦЕВ

ІСТОРІЯ ЗАПЕРЕЧУЄ АНТИРАДЯНСЬКУ ПОЛІТИКУ ГРУПИ МАО ЦЗЕ-ДУНА

Хід гострої боротьби на міжнародній арені в сучасну епоху, коли людство здійснює перехід від капіталізму до соціалізму, показує, що нерідко трапляються випадки, коли певні сили намагаються загальмувати світовий революційний процес або ж спрямувати його по невірному шляху. За останні роки такі тенденції під виглядом ультрареволюційності проявилися з боку керівників Компартії Китаю, які остаточно порвали з марксизмом-ленінізмом, зрадили інтересам світового соціалізму. Група Мао Цзе-дуна відкинула рішення Нарад робітничих і комуністичних партій 1957 і 1960 рр. та VIII з'їзду КПК про непохитність принципу пролетарського інтернаціоналізму, пішла на розрив з КПРС і СРСР і підступно домагається здійснення своїх задумів з позицій крайнього націоналізму та войовничого шовінізму. Розкольникори чорнять історичні зв'язки Росії і Радянського Союзу з Китаєм, намагаються посяяти розбрат між китайським і радянським народами.

Але історія рішуче спростовує антирадянські вигадки керівництва КПК. Стосунки між Китаєм та Росією встановилися на початку XVII ст. після того, коли, за виразом Герцена, купка російських козаків та селян почала освоєння Сибіру, коли Росія підійшла до р. Амур¹. Поява росіян біля кордонів Китаю незабаром привела до спроб встановлення між двома державами безпосередніх торговельних і державних контактів. Ініціатором цих спроб виступила Росія. В 1615 р. з Тобольська до Монголії і Китаю відряджається Василь Тюменець, а в 1618 р. у Пекіні з'являється томський козак І. Петлін «з товаришами», з завданням добитися від китайського уряду згоди на торгівлю між країнами. Але грамоту імператора Ван Лі (1573—1620), що дав згоду на відвідування московськими купцями Китаю, в посольському приказі ніхто прочитати не зміг через незнання китайської писемності, і вона близько 150 років пролежала без руху. Місія І. Петліна до Китаю викликала великий інтерес не тільки в Росії, але і в Європі. Його звіт про подорож в 1620 р. було перекладено на ряд європейських мов і видано в Англії, Франції та Голландії².

Проте в другій половині XVII ст. внаслідок повалення династії Мінів та встановлення влади династії Цінь цей дружній характер зв'язків зазнав деяких змін. Нові правителі Китаю з метою зміцнення свого становища стали на шлях обмеження зовнішніх зносин з Росією. Саме тому посольства Ф. Байкова (1654—1657), Перфільєва (1658) та М. Спафарія (1675—1677) зустрічались дуже холодно. Нові правителі Китаю намагались будувати відносини з Росією на основі принципу нерівноправності, вимагали виконання принизливих обрядів*. Московські дипломати рішуче відмовлялись від виконання їх обрядів, вбачаючи в цьому образі для держави, яку вони уособлюють. Саме тому, наприклад, посольство Ф. Байкова закінчилось невдачею.

Ціні вдались до організації сутичок з росіянами в районі р. Амуру. В зв'язку з цим у 1686 р. з Москви до Китаю виїхало посольство

¹ Журн. «Колокол», л. 33, 1 січня 1859, стор. 259.

² Н. Е р м а ш е в. Свет над Китаєм, М., 1951, стор. 51.

* Про те, як приймали російських послів у Китаї в XVII ст. див. замітку С. В. Семчинського в «Українському історичному журналі», 1967, № 4.

Головіна. Після довгих переговорів в м. Нерчинську в 1689 р. було укладено першу російсько-китайську угоду, за якою визначено російсько-китайський кордон по р. Аргуні та вершинах гірського хребта Хінгана від верхів'я р. Горбиці до північно-східних його частин.

Таким чином, незважаючи на відсутність там китайського населення та адміністрації, російський уряд визнавав лівий берег р. Амуру власністю Китаю. Нерчинська угода 1689 р. відкривала значні можливості для розвитку російсько-китайської торгівлі³. Після укладення Нерчинської угоди відносини між двома країнами розвивались загалом спокійно: суперечки, які виникали на кордоні, або під час торгівлі, в основному внаслідок дії китайської сторони, розв'язувались дипломатичним шляхом. Продовжуючи зміцнювати зв'язки з Китаєм, російський уряд в 1716 р. надсилав до Пекіна духовну місію, яка стала першою сходознавчою установою в Росії. Одночасно вона ж була і неофіціальним дипломатичним представництвом в Китаї. Російська духовна місія зробила чимало для вивчення мови, історії, філософії, літератури і культури Китаю. Праці її членів — Кафарова, Васильєва, Бічуріна та інших знайомили з Китаєм не тільки громадську думку Росії, але й Європи. Вони і донині є важливим джерелом з історії країни.

В 1727 та 1728 рр. між Китаєм та Росією було укладено Буринський та Кяхтинський договори. В першому йшлося про розмежування володінь обох держав у районі Монголії, а другий, підтверджуючи лінію російсько-китайського кордону, встановлював порядок торговельних стосунків між сторонами, а також визнавав за Росією право на неофіціальне представництво в Пекіні в особі духовної місії⁴.

В XIX ст. мирний характер китайсько-російських стосунків не змінився. В той час коли Англія і Франція організували проти Китаю грабжницькі першу і другу опіумні війни, Росія не взяла в них участі. Не будемо торкатись причин, які обумовили таку поведінку російського уряду, відзначимо лише, що ця позиція Росії в певній мірі полегшувала Китаю переговори з англо-французькими дипломатами.

Представники прогресивної російської громадськості, насамперед революційні демократи, завжди цікавились подіями в цій країні. Російський письменник І. О. Гончаров гнівно звинувачував Англію та США за торгівлю опіумом в Китаї. Під час великої селянської війни—тайпінського повстання 1850—1864 рр.— М. Г. Чернишевський вмістив у «Современнике» кілька статей, в яких звернув увагу на державну та економічну творчість народних мас, познайомив російського читача з програмою та принципами, що були покладені в основу тайпінської держави. Відгукнувся на події в Китаї у цей час і Т. Г. Шевченко. Повертаючись з заслання у 1857 р., він жадібно збирав звістки про рух селянства і, записавши у свій щоденник повідомлення газети «Русский инвалид» про заклик одного з керівників тайпінців до розправи з маньчжурськими чиновниками, запитував, чи швидко настане такий час і для російських бояр, тобто поміщиків та чиновників⁵.

Великий російський вчений Д. І. Менделєєв вважав, що союз Росії та Китаю міг би служити міцною підвалиною миру у всьому світі⁶. Кінець XIX — початок XX ст. в історії Росії позначено енергій-

³ История дипломатии, т. I, М., 1959, стор. 298.

⁴ Текстн договорів між Росією та Китаєм див. «Сборник договоров России с Китаем 1689—1881 гг.», Спб., 1889.

⁵ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів в шести томах, К., 1963, т. 5, стор. 119—120.

⁶ Н. Ермашев. Республика пяти звезд, М., 1955, стор. 444.

ним розвитком робітничого руху, представники якого з великою симпатією ставились до китайського народу. Коли в 1900 р. об'єднані сили імперіалістичних хижаків придушили національно-визвольне, антиімперіалістичне повстання іхетуанів, ленінська «Іскра», викриваючи колоніальну політику держав Європи та США на Далекому Сході, оголосила злочином цю війну проти китайського народу⁷. Глибоке обурення діями імперіалістів висловив М. Горький.

Вибух сінхайської революції 1911 р. призвів до повалення маньчжурської династії. В. І. Ленін присвятив цим подіям кілька статей в 1912—1913 рр., в яких високо оцінив програму Сунь Ят-сена, проаналізував розвиток китайської революції, визначив її рушійні сили тощо. Празька конференція РСДРП в січні 1912 р. за пропозицією В. І. Леніна схвалила спеціальну резолюцію «Про китайську революцію», де відзначалось світове значення боротьби китайського народу як свідчення пробудження Азії та підриву панування європейської буржуазії⁸.

М. Горький відгукнувся на перемогу революції і обрання Сунь Ят-сена тимчасовим президентом Китаю листом такого змісту: «Шановний Сунь Ят-сен! Я, росіянин, борюсь за торжество тих же ідей, що і Ви, де б ці ідеї не перемогли, я, так само як і Ви, радий їх перемозі. Вітаю Вас з чудовим успіхом роботи, за якою всі чесні люди світу слідкують з увагою, радістю та подивом перед Вами, Геркулес Китаю»⁹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції внесла істотні зміни у ставлення народів нашої країни до народів Китаю. Тепер вони могли подати китайським трудящим дійову допомогу в їх боротьбі проти імперіалістичного гніту. Про це свідчать всі документи, що надсилались до Китаю від імені Радянського уряду з липня 1919 р. Сунь Ят-сен, зазначаючи, що «Радянська Росія гідна бути прикладом для Китаю», закликав китайців наслідувати її¹⁰. Передові діячі Китаю — Сунь Ят-сен, Лі Да-чжао, Ляо Чжун-кай та інші вірно оцінили перемогу Жовтневої революції як появу надії на визволення людства від ярма імперіалізму¹¹.

Коли в Китаї почала визрівати революція, радянські люди допомогли створити військову школу Вампу для підготовки командного складу національно-революційної армії, реорганізувати партію гоміндан тощо. Вже в січні 1923 р. у комюніке про переговори Сунь Ят-сена з О. О. Йоффе, надзвичайним представником РСФРР у Китаї, було зазначено, що Китай може розраховувати на всебічну підтримку Радянської Росії¹².

Під час Китайської революції 1924—1927 рр. в країні успішно працювали радянські політичні й військові радники, запрошені урядом Сунь Ят-сена, в тому числі М. М. Бородін (Грузенберг), В. К. Блюхер (Галін), П. О. Павлов, С. М. Наумов, В. П. Примаков, М. А. Шевалдін (Прибилев), М. Г. Єфремов¹³ та ін.

Трудящі Китаю особливо відчували братню допомогу Країни Рад у суворі часи опору японським агресорам. Той факт, що Радянський

⁷ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1959, стор. 53.

⁸ Там же, стор. 152.

⁹ М. Горький. Собр. соч., т. 29, М., 1956, стор. 275—276.

¹⁰ А. И. Черепанов. Записки военного советника в Китае (1924—1927), М., 1964, стор. 31—32.

¹¹ С. Тихвинский. Сунь Ят-сен — друг Советского Союза, М., 1966, стор. 52.

¹² Хэ Сяп-нин. Воспоминания о Сунь Ят-сене, М., 1966, стор. 82; Советско-китайские отношения 1917—1957, М., 1959, стор. 64—65.

¹³ Журн. «Архіви України», 1967, № 1, стор. 63; «Военно-исторический журнал», 1967, № 1, стор. 124.

Союз завжди виступав як вірний друг і союзник китайського народу, не вдасться затьмарити в пам'яті народній ні прямим ворогам нового Китаю з імперіалістичного табору, ні групі Мао Цзе-дуна, яка взяла на себе ганебну справу організації нинішньої злісної антирадянської кампанії. 7 липня 1937 р. японські самураї, спровокувавши інцидент біля мосту Лугоуцяо (поблизу Пекіна), перейшли в широкий наступ у Північному Китаї. СРСР був єдиною державою, яка подала Китаю енергійну і всебічну підтримку та реальну допомогу в період національно-визвольної війни китайського народу проти японських загарбників у 1937—1945 рр. Радянський уряд враховував, що такі дії могли ускладнити стосунки СРСР та Японії і навіть викликати збройний конфлікт між ними. І все ж радянські люди свідомо йшли на цей крок, керуючись ширими почуттями братньої інтернаціональної солідарності з китайським народом, що потрапив у велику біду.

У 1940 р. Мао Цзе-дун тверезо визнавав: «Якщо Китай хоче стати незалежним, то він ніяк не може обійтись без допомоги соціалістичної держави і міжнародного пролетаріату. Це особливо стосується допомоги Радянського Союзу, яка є необхідною умовою завоювання остаточної перемоги у війні проти японських загарбників. Відмовитись від допомоги Радянського Союзу — значить приректи революцію на поразку». Подібні лозунги виголошував він також у 1945 р. З трибуни VII з'їзду КПК він підкреслював, що «китайський народ висловлює свою вдячність радянському урядові і радянському народові за всю цю допомогу»¹⁴.

Величезне значення мала моральна підтримка Радянським Союзом справедливої боротьби Китаю. На міжнародній арені радянська дипломатія викривала розбійницькі дії японських мілітаристів, пропонувала вжити колективних заходів для приборкання агресора. Проте, ні Ліга Націй, ні скликана в листопаді 1937 р. спеціальна міжнародна конференція 18 держав у Брюсселі не погодились рішуче перепинити шлях агресорові. Для прориву міжнародної ізоляції Китаю і забезпечення йому надійного тилу СРСР уклав у серпні 1937 р. договір з Китаєм про ненапад. Обидві держави урочисто відмовлялись від війни як знаряддя національної політики у своїх взаєминах і зобов'язувались «утримуватись від будь-якого нападу один на одного як окремо, так і спільно з однією або кількома іншими державами»¹⁵. Цей договір був фактично публічною декларацією про солідарність СРСР з мужньою боротьбою Китаю і засудження загарбницьких дій Японії.

Радянська громадськість таврувала ганьбою японських повітряних піратів, що піддавали жорстоким бомбардуванням беззахисні китайські міста. Уряд СРСР неодноразово офіційно заявляв рішучі протести японському урядові з приводу варварських нальотів на Шанхай, Нанкін і Кантон (Гуанчжоу).

Але найважливішим фактором була велика матеріальна допомога СРСР, насамперед новітнім озброєнням. Радянський уряд надав Китаю у 1938—1939 рр. на пільгових умовах три позики загальною сумою 250 млн. доларів¹⁶. На ці кошти Китай одержував з СРСР літаки, танки, броньовики, вантажні автомобілі, польові та зенітні гармати, кулемети, гвинтівки, снаряди, бомби, патрони, бензин¹⁷. Серйозною

¹⁴ Мао Цзе-дун. Избранные произведения, т. 3, М., 1953, стор. 227—228; т. 4, стор. 552.

¹⁵ Советско-китайские отношения 1917—1937. Сборник документов, М., 1959, стор. 161.

¹⁶ Там же, стор. 167—170, 172—175, 176—179.

¹⁷ Б. А. Бородин. Помощь СССР китайскому народу в антияпонской войне 1937—1941, М., 1965, стор. 146.

проблемою була доставка військового спорядження на таку велику відстань. Частина вантажів направлялась з чорноморських портів¹⁸, а більшість — по довжелезному шляху від Алма-Ати через територію Північно-Західного Китаю до Ланьчжоу. Військове спорядження відправлялось на автомобілях і навіть верблюдах та мулах. З допомогою СРСР до літа 1939 р. було завершено поліпшення траси загальною довжиною 2 700 кілометрів.

Особливе значення для оборонних зусиль Китаю мали поставки радянських військових літаків. Всього в перші роки війни Китай одержав 885 літаків радянського виробництва, в тому числі 563 винищувачі та 322 бомбардувальники¹⁹. Ця бойова техніка використовувалась аж до 1942 р., коли до Китаю почали прибувати по лендлізу американські літаки. Радянською зброєю було оснащено десятки китайських дивізій. В тому числі значну кількість її одержали військові частини, керовані китайськими комуністами, що посилювало їх роль в антияпонській війні та опозиції капітулянтській лінії Чан Кай-ші.

В зв'язку з тим, що японські загарбники перерізали майже всі комунікації на східному узбережжі Китаю, відчутною допомогою для нього було відкриття у вересні 1939 р. регулярного повітряного сполучення між Алма-Атою і Хамі, яке зв'язало Чунцін — тодішню тимчасову столицю країни — з Москвою. В той час це був єдиний добре налагоджений зв'язок Китаю з зовнішнім світом²⁰.

Агресивні наміри і дії Японії і породжена ними напруженість в радянсько-японських стосунках викликали необхідність зосередити на Далекому Сході значні радянські збройні сили. Це, насамперед, було викликане тим, що на кордоні з СРСР японська вояччина тримала величезну добірну Квантунську армію. Справді бо, якщо у воєнних операціях проти Китаю брало участь 1 млн. японських вояк, то така ж кількість їх була скута біля кордонів СРСР у Маньчжурії і Кореї²¹. Крім того, провал прямих воєнних провокацій японських агресорів біля озера Хасан в 1938 р. та на території МНР у 1939 р. і завданий їм нищівний удар з боку Радянської Армії надовго охолодили войовничий запал самураїв і загальмували розвиток їх наступу в Китаї.

Проявом пролетарського інтернаціоналізму Союзу РСР була участь радянських добровольців у антияпонській війні китайського народу. До цих добровольчих груп входили як видатні воєначальники і спеціалісти-консультанти, інструктори по оволодінню радянською технікою, так і льотчики, що брали безпосередню участь в боях, прикриваючи головні китайські міста від спустошливих нальотів японської авіації, та завдавали бомбових ударів по японських аеродромах, військових кораблях, портах, скупченнях військ тощо. Загальна кількість радянських громадян, що прибули в Китай на заклик китайського уряду, сягала понад 1 тис. чоловік²². Радянські військові експерти виступали з лекціями в коледжі генерального штабу, були консультантами при національній військовій раді Китаю²³.

¹⁸ Між 1937 і 1939 рр. через Одесу в Китай було відправлено близько 65 тис. т спорядження (Aitchen K. W. *China and the Soviet Union. A Study of Sino-Soviet Relations*, New York, 1950, стор. 269).

¹⁹ Б. А. Бородин. Назв. праця, стор. 149—150.

²⁰ М. С. Капица. Советско-китайские отношения, М., 1958, стор. 295.

²¹ John L. Snell (editor), Forrest S. Pogue, Charles F. Delzell, George A. Lensen. *The Meaning of Yalta. Big Three Diplomacy and the New Balance of Power*, Baton Rouge, 1956, стор. 31.

²² Б. А. Бородин. Назв. праця, стор. 160.

²³ F. F. Liu. *A Military History of Modern China. 1924—1949*, Princeton, 1956, стор. 170.

Прибуття радянських льотчиків-добровольців поклато край безкарним нальотам японських бомбардувальників на китайські населені пункти. Лише в одному запеклому повітряному бою над Уханем 2 квітня 1938 р. радянські льотчики збили 21 японський літак з 54. Всього до 1940 р. за 40 місяців боїв було збито і знищено на аеродрома 986 японських літаків. Винищувачі прикривали з повітря такі важливі центри, як Чунцін, Ченду, Сіань, Ланьжоу та інші, а бомбардувальники завдавали ударів по японських базах та аеродромах, сягаючи аж до Тайбея на о. Тайвань. 20 травня 1938 р. було здійснено рейд на Японію, під час якого на японські міста скинуто не бомби, а 1 млн листівок антивоєнного змісту²⁴. Навіть такий запеклий імперіаліст як генерал Ченнолт, радник уряду Чан Кай-ші з 1937 р., а потім командуючий групою американських льотчиків у Китаї в роки другої світової війни, був вражений високим бойовим духом радянських авіаторів і відзначав у своїх мемуарах, що вони билися дуже хоробро, японці намагались уникати нальотів на аеродроми, де базувалися добровольці з СРСР²⁵.

Під час героїчних боїв у китайському небі загинуло понад 200 радянських льотчиків. Серед них наш земляк з Корсуня-Шевченківського, національний герой Китаю, Г. Я. Кулішенко. Він командував загоном важких бомбардувальників. В 1958 р. на місці його загибелі поблизу міста Ваньсяня в провінції Сичуань встановлено пам'ятник²⁶. Похованим в Ухані льотчикам в парку «Визволення» споруджено обеліск, на якому викарбувано слова: «Пам'ять про радянських льотчиків вічно житиме в серцях китайських людей. Нехай цей благородний дух пролетарського інтернаціоналізму, притаманний робітничому класові, завжди розвиває і зміцнює братерську непорушну дружбу китайського і радянського народів»²⁷.

Після раптового нападу фашистської Німеччини на СРСР китайські трудящі на протигагу гомінданівським реакціонерам повсюдно висловлювали почуття глибокої солідарності з народами СРСР, наполягали на всебічній підтримці їх боротьби, вимагали активізації дій китайської армії проти японських загарбників. Характерно, що в цей тяжкий для Радянського Союзу час Мао Цзе-дун зайняв свою особливу, «нейтральну» позицію. Він по суті відмовився допомогти СРСР вивільнити частину Далекосхідної армії, яка протистояла Японії, для введення її в бій на західному фронті. На чітке і ясне запитання, чи можуть китайські комуністи своїми діями більше прикувати увагу Японії до Китаю і утруднити її можливий напад на СРСР, Мао Цзе-дун у вересні 1941 р. дав двозначну і туманну відповідь.

В умовах жорстокого двобою з німецьким фашизмом Радянський уряд визнав за доцільне відкликати всіх своїх добровольців з Китаю. Адже саме в запеклих битвах на радянсько-німецькому фронті вирішувалась доля людства, і найкращою допомогою всім волелюбним народам, в тому числі й китайському, був розгром фашистської Німеччини, бо він означав неминучий крах і японського мілітаризму.

Виконуючи свій союзницький обов'язок, СРСР оголосив 9 серпня 1945 р. війну Японії. Могутнім блискавичним ударом Радянські Збройні Сили розгромили мільйонну Квантунську армію. Активну участь у цій справі взяли воїни МНР та Народно-визвольна армія

²⁴ Пын Мин. История китайско-советской дружбы, стор. 211; Б. А. Бородин. Назв. праця, стор. 163.

²⁵ Claire Lee Chappault. Way of a Fighter, New York, 1949, стор. 63.

²⁶ «Робітничча газета», 17 жовтня 1959 р.

²⁷ Б. А. Бородин. Назв. праця, стор. 169—171.

Китаю. НВА одержала від Радянської Армії значну кількість трофейного японського озброєння, захопленого в Маньчжурії.

Революція в Китаї завершилась тріумфом у 1949 р. завдяки героїчній і самовідданій боротьбі насамперед самого китайського народу, проте всебічна моральна й матеріальна підтримка Радянського Союзу значно полегшила і прискорила перемогу над чанкайшістськими зрадниками та їх американськими покровителями. У той період Мао Цзе-дун писав: «Якби не існувало Радянського Союзу, якби не було перемоги в антифашистській світовій війні, якби — що особливо важливо для нас — японський імперіалізм не був розгромлений, якби в Європі не з'явилися країни нової демократії, якби не було боротьби пригноблених країн Сходу, яка посилюється, якби не було боротьби народних мас в Сполучених Штатах, Англії, Франції, Німеччині, Італії, Японії та в інших капіталістичних країнах проти правлячої реакційної кліки, якби не було всіх цих факторів, то натиск міжнародних реакційних сил, звичайно, був би набагато сильнішим, ніж зараз. Хіба ми могли б одержати перемогу за таких обставин? Звичайно, ні»²⁸.

Але вже в період антияпонської війни виявились перші відкриті симптоми маоцзедунівської націоналістичної, великодержавної позиції, його манія величності, що привела згодом до панування культу особи в КПК і КНР. Виходець з сім'ї заможного селянина, він постійно перебував під впливом дрібнобуржуазного середовища, сприймав марксизм через призму своїх дрібнобуржуазних поглядів. Мао Цзе-дун не зміг піднятися до рівня послідовного пролетарського революціонера, інтернаціоналіста. Для нього стало характерним перекручення марксистсько-ленінського вчення в націоналістичному дусі, заміна пролетарської ідеології дрібнобуржуазною. Посилаючись на теорію «винятковості» Китаю, специфічності умов класової боротьби в цій країні, Мао Цзе-дун та частина інших керівників КПК в ході «боротьби з догматизмом» у 1941—1944 рр. проповідували неможливість застосування до китайської дійсності марксизму-ленінізму в чистому вигляді і наполягали на необхідності його «китаїзації». Ревізія марксистсько-ленінського вчення з позиції дрібнобуржуазної ідеології стала суттю «маоцзедунізму». Ще в лютому 1942 р. газета «Цзефанжібао» писала, що «...теорія товариша Мао Цзе-дуна є китайським марксистом-ленінізмом. Тому кожний, хто хоче стати китайським марксистом-ленінцем, повинен вивчати й оволодіти теорією і тактикою товариша Мао Цзе-дуна і стати його вірним прибічником»²⁹. Діяльність Мао Цзе-дуна по ревізії теорії наукового комунізму була настільки «результативною», що тепер хунвейбіни і цзаофані спираються в своїх бешкетах на «ідеї Мао», висловлені ним саме в період перебування в центрі звільненого району Шаньсі — Ганьсу — Нінся — Яньані³⁰. Так виявились перші серйозні хитання частини керівників КПК в теоретичних питаннях. Вони ж неминуче далися взнаки і на практиці визвольного руху в Китаї.

²⁸ Мао Цзе-дун. О диктатуре народной демократии. М., 1949, стор. 9.

²⁹ Н. Капченко. Об истоках политического курса руководства КПК, журн. «Международная жизнь», 1967, № 3, стор. 18.

³⁰ Вульгаризацію теорії наукового комунізму і особливо ленінської теорії соціалістичної революції можна виразно бачити у висловлюваннях Мао Цзе-дуна, зроблених ще у 1938 р.: «Кожен комуніст має засвоїти ту істину, що «гвинтівка породжує владу»... Все, що є в Яньані, створено за допомогою гвинтівки; за допомогою гвинтівки здобувається все. Перестроювати світ можна тільки через війну» (Мао Цзе-дун. Избранные произведения, т. 2, стор. 388). Тут Мао Цзе-дун догматично зображує метод війни і збройного насильства як єдиний шлях розв'язання класових суперечностей всередині Китаю і на міжнародній арені.

В період кампанії за «впорядкування стилю роботи», що проводилась в 1941—1944 рр., деякі лідери КПК виступили з проповідуванням націоналістичних і відверто антирадянських поглядів, штучно створювали атмосферу недовіря до СРСР і КПРС³¹. Сам Мао Цзе-дун вдався до насаджування антидемократичних порядків, прагнув стати повновладним диктатором, поведився як мілітарист. У цей час була вчинена розправа над старими кадровими партійними працівниками — носіями «іноземних ідей», передусім над тими, хто здобув освіту в СРСР. Близький до Мао Цзе-дуна Кан Шен організував репресії проти тих, хто наважувався не погоджуватись з свавіллям Мао. Багатий «досвід» Кан Шена знову став у нагоді в нинішній одчайдушній боротьбі за владу. Тепер Кан Шен є одним з верховодів, що спрямовують так звану «культурну революцію» по шляху насильств над противниками екстремістського курсу.

Слід відзначити, що в той час марксистське крило керівного ядра в КПК вживало деяких заходів, намагаючись обмежити поширення серед вищої партійної ієрархії наклепів на СРСР. Але ця боротьба була непослідовною і носила спорадичний характер. Так, в липні 1946 р. ЦК КПК засудив антирадянські випадки групи керівних діячів. Низові ланки КПК про це не були поінформовані. Лише в 1949 р. після повторних ексцесів, які вже не вдалося приховати, було прийнято ще одне рішення з формальним осудом націоналістичних, антирадянських настроїв³².

Корені нинішньої тяжкої політичної кризи КПК і переходу групи Мао Цзе-дуна на антиленінські, антирадянські позиції криються передусім у дії суб'єктивних факторів, а також у впливі ряду об'єктивних причин, хоч вони і посідають другорядне місце. Це — насамперед, економічна відсталість Китаю, малочисельність пролетаріату (менше 3% усього населення країни) і абсолютне переважання дрібнобуржуазних, селянських мас. Така структура суспільства позначилась і на соціальному складі Компартії Китаю, яка поповнювала свої ряди в основному за рахунок непролетарських верств. І справді, на час свого VII з'їзду (23 квітня — 11 червня 1945 р.) КПК налічувала понад 1,2 млн. чоловік, зрісши в кількісному відношенні за період війни з Японією майже в 30 разів. При такому масовому припливі нових членів у партію проникали навіть куркульсько-поміщицькі та буржуазні елементи. Це загострювало боротьбу між пролетарською та дрібнобуржуазною ідеологією всередині КПК³³. Представники дрібної буржуазії вносили в комуністичний рух схильність до ультралівої революційності, непослідовності, гегемонізму і націоналізму.

Небезпеку дрібнобуржуазного переродження можна було б усунути при міцній опорі на пролетаріат і проведенні послідовної марксистсько-ленінської політики. Значна ж частина лідерів КПК сама опинилась у полоні дрібнобуржуазної стихії. Тривалий час партія орієнтувалась на діяльність виключно серед селянських мас, і тільки

³¹ Пролетарський інтернаціоналізм — знамя трудящихся всех стран и континентов, журн. «Коммунист», 1964, № 7, стор. 42—43.

³² Там же.

³³ Не можна відмовити у проникливості представникам буржуазних кіл Заходу, які, сліпо ненавидячи все, що пов'язано з словом «комунізм», чуттям класового ворога швидко помітили особливості основного складу КПК і характерні відтінки в її політиці. Американські кореспонденти, які відвідали Яньань влітку 1944 р., відзначали, що «китайський комунізм не є ні робітничим, ні революційним рухом — він є аграрним рухом за своїм складом і програмою» (Dallin David J. Soviet Russia and the Far East, New York, 1948, стор. 229). На основі таких суджень серед керівної еліти США висловлювались пропозиції про доцільність визнання «аграрних реформістів» Мао Цзе-дуна (журн. «The Round Table», вересень 1951, стор. 331).

в квітні 1944 р. на VII розширеному пленумі ЦК КПК 6-го скликання було прийнято рішення про необхідність агітаційно-пропагандистської революційної роботи серед міського пролетаріату. Проте і після цього продовжувалась недооцінка, а часто й пряме ігнорування провідної ролі китайського пролетаріату у визвольній боротьбі і соціалістичній революції. Ще в 1949 р. робітники становили зовсім незначну кількість в рядах партії у той час як селяни — 90%, навіть у 1956 р. робітників налічувалось лише 14% від загального числа членів КПК³⁴.

Перемогу народної революції в 1949 р. гаряче вітали народи соціалістичних країн, все прогресивне людство. З небаченим ентузіазмом китайський народ приступив до будівництва фундаменту нового, соціалістичного суспільства в КНР. На цьому етапі Радянський Союз знову подав могутню безкорисливу допомогу братньому Китаю, продемонструвавши зразки щирої дружби і пролетарського інтернаціоналізму. 14 лютого 1950 р. між СРСР та КНР було укладено договір про дружбу, союз і взаємну допомогу строком на 30 років. Спираючись на радянсько-китайський договір про взаємодопомогу, народний Китай тривалий час міг успішно давати відсіч агресивним намірам імперіалізму США та його чанкайшістських маріонеток. Могутність Радянських Збройних Сил не раз відвертала загрозу прямого нападу американських агресорів на Китай. Досить вказати, що в один з найдраматичніших моментів корейського конфлікту, коли в бій проти американських агресорів вступили китайські народні добровольці, командуючий американськими збройними силами на Далекому Сході генерал Д. Макартур вимагав від президента США дозволу бомбардувати Китай. Проте голова об'єднаної групи начальників штабів США генерал О. Бредлі заперечував проти цього, побоюючись прямого зіткнення з СРСР. А в тому, що Країна Рад негайно прийде на допомогу Китаю палії війни не сумнівалися. І надалі СРСР своїм ракетно-ядерним щитом надійно прикривав народний Китай від імперіалістичних провокацій.

В 1952 р. Радянський Союз передав безкоштовно у власність КНР Китайську Чанчуньську залізницю, а в 1955 р. вивів свої частини з військово-морської бази Порт-Артур, передавши її народному Китаю³⁵. СРСР допоміг китайському народові в спорудженні понад 200 великих промислових підприємств, цехів та об'єктів, оснащених найновітнішою технікою, в створенні багатьох нових для Китаю галузей промисловості. КНР одержала за період з 1950 по 1962 рік на пільгових умовах 11 довгострокових радянських кредитів на загальну суму 1818 млн. крб. Крім того, в КНР надійшли десятки тисяч комплектів радянської науково-технічної документації. Якби Китай купував цю документацію у капіталістів або ж розробляв її власними силами, то на це довелось би витратити мільярди карбованців і довгі роки напруженої праці. КНР же оплатила тільки вартість зняття копій та їх пересилки, що становило на 1 січня 1963 р. суму лише близько 3 млн. крб.³⁶

Успіхи народного Китаю в соціалістичному будівництві, досягнуті до 1958 р., нероздільно зв'язані з щедрою, безкорисливою допомогою з боку СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

³⁴ О некоторых сторонах партийной жизни в Компартии Китая, журн. «Коммунист», 1964, № 7, стор. 22—23.

³⁵ Советско-китайские отношения 1917—1957. Сборник документов, стор. 221—222, 282—283, 302—303.

³⁶ Пролетарский интернационализм — знамя трудящихся всех стран и континентов, журн. «Коммунист», 1964, № 7, стор. 43.

Проте, всупереч інтересам КНР лідери Пекіна не побажали й надалі підтримувати тісні економічні контакти Китаю з іншими соціалістичними державами, насамперед з СРСР, знехтували їх підтримкою, перейшли до застосування принципу «опори на власні сили».

Починаючи з 1958 р. китайські розкольникі поступово збочуються на свій особливий напрямок, «перелицьовують» марксистсько-ленінське вчення, силкуються відвести Китай від політики тісної згуртованості з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Найголовнішу причину такого повороту можна знайти в загальній націоналістичній, великодержавній позиції групи Мао Цзе-дуна, яка намагалась підкорити своїм інтересам весь соціалістичний табір і світовий революційний рух, нав'язати їм антиленінський курс. Зрозуміло, що послідовна, марксистсько-ленінська політика КПРС небезпідставно вважалася лідерами Пекіна найбільшою перешкодою на шляху здійснення ними своїх задумів³⁷. Ось чому оточення Мао Цзе-дуна зосередило весь вогонь облудних звинувачень проти КПРС, домоглося фактично розриву між КПК і КПРС в 1962—1963 рр., вдалося до безпрецедентної антирадянської пропаганди і відкритих брудних провокацій. Керівникам КПК здалося, що їм вже під силу розв'язання будь-яких завдань в мінімальні терміни, що настав час одним «великим стрибком» подолати вікову відсталість країни, наздогнати і перегнати передові держави світу. «Три роки наполегливої праці — тисячу років щастя» — таке позбавлене реалізму гасло мало мобілізувати трудящих на дальше затягування ремінців, на подолання додаткових труднощів у зв'язку з форсуванням економіки Китаю. Ігнорування об'єктивних економічних законів розвитку, перенапруження економіки країни, прагнення силою «підштовхнути» світовий революційний процес, крайній суб'єктивізм Мао Цзе-дуна та його групи в теорії і на практиці привели до найсерйозніших провалів у внутрішній і зовнішній політиці КНР. Наслідком авантюристичної лінії китайських керівників стали: дезорганізація господарства, що була поглиблена стихійними лихами, зниження життєвого рівня трудящих, напружене продовольче становище, а також самоізоляція КПК і КНР на міжнародній арені.

Завівши країну у безвихідь, лідери Пекіна намагаються спрямувати невдоволення народу на «внутрішніх» і особливо «зовнішніх» ворогів, звинуватити їх у своїх невдачах та труднощах, які переживає Китай. СРСР оголошено «ворогом номер один». «Відродження капіталізму», «ревізіонізм» і «змова з імперіалістами США» — так в устах китайських догматиків і демагогів кваліфікується постійне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про поліпшення добробуту радянського народу, їх боротьба за мир, за відвернення загрози світової термоядерної катастрофи. На ґрунті територіальних претензій до СРСР буйно розцвіли націоналізм і великоханьський шовінізм, які набули завдяки офіційній китайській пропаганді гострої антирадянської спрямованості. Користуючись обмеженістю контактів Китаю з зовнішнім світом, відгородженістю його «китайською стіною» самоізоляції від країн соціалістичної співдружності, неписьменністю майже половини населення, нинішні керівники КНР розпалюють шовіністичні настрої, вводять в оману маси. Їм безупинно тлумачать, нібито Китай є центром всесвіту, а Мао Цзе-дун — «великий вождь, вчитель, полководець і керманіч всіх часів і народів». Наскільки потворних і небезпечних для радянсько-китайських стосунків форм може набрати прак-

³⁷ Об антисоветской политике Мао Цзе-дуна и его группы, газ. «Правда», 16 февраля 1967 г.

тична реалізація «ідей Мао», свідчать антирадянські провокації китайських студентів на Червоній площі в Москві в січні 1967 р. та столицях деяких інших держав, тритижнева небачена вакханалія розлюченого натовпу хуліганів біля радянського посольства в Пекіні, порушення порядку на залізниці Москва—Пекін, розбійницькі дії щодо радянських людей в пекінському аеропорту та ін.³⁸

З 18 серпня 1966 р. над Китаєм вирують каламутні хвилі так званої «культурної революції». Хоч зараз ще передчасно робити остаточні висновки про глибину негативного впливу цього потворного явища на розвиток країни, проте антинародний, антисоціалістичний, антирадянський характер «культурної революції» вже продемонстровано досить яскраво. Група Мао Цзе-дуна намагається руками далеких від розуміння марксизму-ленінізму хунвейбінів та цзаофанів розгромити опозицію, що незадоволена авантюристичним курсом Мао. На допомогу бандам молодиків кинуто загони армії. В країні панують жорстокий терор, масові арешти, насильства і знущання маоцзедунівців над непокірними робітниками, селянами та інтелігенцією. Садистські методи розгнуданих «охоронників» та «баламутів» багато в чому нагадують дії гітлерівських штурмовиків, які встановлювали фашистський режим у Німеччині.

Несподіваний для організаторів «культурної революції» масовий опір трудящих, викликані нею господарське безладдя, дезорганізація транспорту і загроза голоду примушують групу Мао Цзе-дуна маневрувати, йти на тимчасові компроміси, обіцяти «прощення» деяким репресованим кадровим працівникам. Поряд з представниками армії і цзаофанів до роботи в нових органах влади залучаються кадрові працівники, що визнають свої «помилки».

Але це не змінює загального, небезпечного для державного і суспільно-політичного ладу КНР, розвитку подій. Маоцзедуністи використовують насаджувані ними вже тривалий час антидемократичні порядки. Адже викликає подив та обставина, що з'їзди в КПК взагалі скликалися вряди-годи, а останній, VIII з'їзд відбувся аж 11 років тому, в 1956 р. До цього часу КПК фактично не має своєї програми³⁹. Все це дає Мао Цзе-дуну можливість свавільно тлумачити політичну лінію партії. Слід зауважити, що $\frac{4}{5}$ з 193 членів і кандидатів у члени ЦК КПК зазнали репресій в ході «культурної революції». Паралізовані й органи центральної влади в КНР, з 14 керівників уряду республіки не переслідувались тільки 1—2 чоловіки⁴⁰. На порушення Конституції КНР не проводяться вибори, дезорганізована робота Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників, його голова Чжу Де і голова КНР Лю Шао-ці віднесені провідниками «культурної революції» до категорії «нечисті», «ватажків чорної банди», «найбільшої бомби уповільненої дії поряд з головою Мао Цзе-дуном». Проти них ведеться галаслива кампанія різних звинувачень, вони позбавлені ряду своїх конституційних повноважень. Верховну владу в КНР вершить неконституційний орган — так звана «група в справах культурної революції при ЦК КПК», очолювана найближчими до Мао Цзе-дуна персонами — його дружиною Цзян Цін, членом Політбюро ЦК партії Чень Бо-да, Кан Шеном та ін. Останнім часом все більше функцій, в тому числі навіть господарських і політичних, бере на себе військовий комітет ЦК КПК, керований міністром обо-

³⁸ Об антисоветской политике Мао Дзе-дуна и его группы, газ. «Правда», 16 февраля 1967 г.

³⁹ Журн. «Коммунист», 1964, № 7, стор. 10—24.

⁴⁰ Журн. «За рубежом», 1967, № 10, стор. 10.

рони Лінь Бяо. Отже, група Мао Цзе-дуна фактично узурпувала владу в країні в боротьбі проти партійного апарату і органів держави.

Майже повне усунення Комуністичної партії від політичного керівництва, ліквідація комсомолу Китаю, розпуск Всекитайської федерації профспілок, нещадне придушення виступів китайських трудящих за поліпшення своїх життєвих умов, звинувачення їх в «економізмі», «ревізіонізмі радянського типу» — такі перші наслідки політичної кампанії, організованої групою Мао Цзе-дуна.

В міжнародному плані антирадянські дії китайських розкольників завдали удару в спину всім антиімперіалістичним силам, насамперед героїчному в'єтнамському народові, що чинить мужній опір американським агресорам. Недарма в імперіалістичних колах Вашингтона тепер уже відкрито плакають надії на використання зухвалого антирадянського курсу групи Мао Цзе-дуна в своїх інтересах.

Своєю послідовністю у відстоюванні чистоти марксистсько-ленінського вчення і захисті генеральної лінії, розробленої Московськими нарадами 1957 і 1960 років, КПРС завоювала великий авторитет серед братніх робітничих і комуністичних партій. Проте у відповідь на політику дружби китайські розкольники чим далі дужче роздмухували антирадянську істерію. Нинішня нова, загрозлива фаза ворожих щодо СРСР акцій групи Мао Цзе-дуна вимагає рішучого викриття її антиленінських поглядів і зрадницької діяльності в міжнародному робітничому і комуністичному русі. Викладаючи суть чіткої і ясної позиції ЦК КПРС, уряду СРСР і всього радянського народу в цьому питанні, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев заявив на зустрічі з виборцями у Москві 10 березня 1967 р.: «Ніхто в Радянському Союзі, зрозуміло, не ставить знаку рівності між групою Мао Цзе-дуна і китайським народом. Радянські люди даватимуть рішучу відсіч великодержавній антирадянській політиці, що її проводить ця група, політиці, яка не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом. Але ми хочемо в той же час ще раз підкреслити, що наша партія не веде і не вестиме боротьби ні проти китайського народу, ні проти компартії Китаю. Ми віримо, що китайські комуністи, китайський народ знайдуть сили для того, щоб повернути Китай на шлях дружби і співробітництва з Радянським Союзом, іншими соціалістичними країнами, як цього вимагають інтереси соціалізму і міжнародної солідарності трудящих»⁴¹.

Аналіз останніх подій у Китаї показує, що політична лінія нинішнього керівництва КПК переживає глибоку кризу, що в КНР виникла серйозна загроза соціалістичним завоюванням, оскільки група Мао Цзе-дуна прагне встановити в країні военно-бюрократичну диктатуру, яка спиратиметься на армію, органи державної безпеки та ватаги хунвейбінів і цзаофанів. Радянські люди щиро вболівають за ту трагедію, яка випала на долю багатостраждального китайського народу, на долю китайських комуністів. Раніше чи пізніше і КПК, і весь китайський народ відкинуть авантюристичну антирадянську політику Мао Цзе-дуна та його прибічників і знову пліч-о-пліч з трудящими СРСР та інших миролюбних країн стануть на спільний шлях боротьби за справу миру, демократії і соціалізму.

⁴¹ Газ. «Правда», 11 березня 1967 р.

Запитки

ДО ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ АВІАЦІЇ ТА КОСМОНАВТИКИ НА УКРАЇНІ

З Україною пов'язано чимало знаменних подій і дат в історії радянської авіації та космонавтики. Після того, як між Радянською Росією та Угорською Радянською республікою було встановлено радіозв'язок, В. І. Ленін поставив важливе і термінове завдання — налагодити постійний авіазв'язок з угорськими революціонерами. Виконання цього завдання було покладено на київських авіаторів.

Генерал-майор авіації у відставці М. П. Строев розповідав у своїх спогадах, як одразу після одержання вказівки вождя в авіаційному парку, що складався переважно з старих пошарпаних літаків, було відібрано і переобладнано найбільш далекохідні машини, устатковано їх додатковими баками для пального і підготовлено для перельоту. Але відрядити принаймні хоча б один літак не було можливості через відсутність якісного бензину. Заправляти ж літаки тією сумішшю, що її тоді вживали, було вкрай небезпечно, оскільки вона залишала великий нагар на клапанах циліндрів, і двигуни могли дуже швидко вийти з ладу. Можна було ревізувати бензин у всіх наркоматах та відомствах, але для цього необхідно було особисте втручання В. І. Леніна. М. П. Строев побував на прийомі у вождя і заручився його підтримкою.

Згодом бензин знайшли на Україні після вигнання петлюрівців. На початку квітня літак вилетів з Києва до Будапешта. Через два дні столиця Угорської Радянської республіки вітала посланця Країни Рад. Переліт назад проходив у складніших метеорологічних умовах. До того ж була загроза нападу з боку румунських боярських літаків. Київська газета «Коммунист» повідомляла, що переліт через Карпати проходив на висоті 3700 м. При зниженні довелося пробивати густі хмари, летіти кризь хугу та дощ¹.

Літак приземлився на території тодішньої ЗУНР поблизу с. Підгайці. Спершу галиційські власті інтернували радянського льотчика, але згодом, завдяки енергійному втручання угорського консула, його було звільнено, і він дістався до Києва. Весь переліт в обидва кінці тривав 17,5 льотних годин. Шість днів згодом «Коммунист» повідомляв, що до Києва прибув літаком, цього разу пілотом був угорець, комісар у військових справах Радянської Угорщини товариш Тібор Самуелі. В бесіді з кореспондентом газети він заявив: «Нашою заповідною мрією, як і мрією всього угорського пролетаріату, є встановлення тісних стосунків з російськими та українськими пролетарями. Ми віримо, що цей час настане»².

Перший авіаційний рекорд Країни Рад також було поставлено на Україні. 9 липня 1923 р. Київське відділення «Товариства друзів Повітряного Флоту», створеного за ініціативою В. І. Леніна, організувало в Києві велику авіаційну виставку. Киян задалегідь сповістили, що перед урочистим відкриттям літаки здіймуться над містом, а льотчик К. Яковчук здійснить незвичайний політ. Відкриття виставки було призначено на 8 год. вечора, але задовго до цього часу Хрещатик, Володимирська гірка, Пролетарський (нині П'онерський) сад заповонив натовп. І хоч погода не зовсім сприяла польотам, вони однак відбулися. З імпровізованого аеродрома — майданчика в Пролетарському саду (позаду будинку нинішньої Філармонії) К. Яковчук підняв у повітря старенький літак фірми «Віккерс», відремонтований на Київському ремповітрозаводі № 6. Довжина імпровізованої злітної смуги не перевищувала 44 м, ширина — 12 м. Не добігши кількох метрів до балюстради, що й нині стоїть на тому ж місці над дніпровим схилом, літак злетів у повітря і, супроводжуваний захопленими поглядами киян, зник за обрієм. З такого невеличкого «аеродрома» ще ніхто не злітав. Першим це зробив радянський льотчик К. Яковчук. Цей рекорд був ретельно підготовлений групою спеціалістів Київського ремповітрозаводу № 6.

¹ Газ. «Коммунист» (орган ЦК та Київського міськкому КП(б)У), 16 травня 1919 р.

² Там же.

Цікава біографія автора цього рекорду. Син простого селянина, К. Яковчук з юнацьких років працював у авіаційних майстернях. Згодом служив у царській авіації. Після Жовтневої революції боровся з білогвардійцями та націоналістичними бандами. В 1918 р. був на підгільній роботі в Києві, за що його двічі заарештовували, але він дивом врятувався від розстрілу. З 1922 р. К. Яковчук працював пілотом-випробувачем. Він і сам конструював планери та маленькі авіетки, брав участь у міжнародних змаганнях. Про сконструйовану ним у співдружності з Д. Томашевичем авієтку «КПІР-5» тодішня преса писала, що вона — найкраще досягнення в галузі малопотужного літакобудування не лише в СРСР, але й на Заході»³.

Ще з дореволюційних часів на Україні зберігаються великі традиції в галузі планеризму. Відомим свого часу був український планерист С. П. Добровольський, який 1912 р. здійснив ряд успішних ширяючих польотів на планерах⁴. Один з перших планерних гуртків у нашій країні організував професор Київського політехнічного інституту Н. Б. Делоне. Вихованцем гуртка був відомий згодом радянський авіаконструктор «літаючих човнів», літаків, торпедоносців та перших у світі літаків, що приземляються на лижах, Д. П. Григорович⁵.

Дальшого розвитку набув планеризм за Радянської влади. У листопаді 1923 р. в районі Коктебеля (тепер Планерське) поблизу Феодосії відбулися Всесоюзні змагання з планеризму. Українські планеристи, що брали в них участь, виступили успішно, а льотчик Л. А. Юнгмейстер першим у Радянському Союзі перевищив зарубіжні рекорди з ширяючих польотів на планерах. Справжнім віртуозом був український планерист В. А. Степанчонок. На VII Всесоюзних змаганнях улітку 1932 р. він вперше в світі здійснив три «мертві петлі» на планері «Красная звезда», на наступних змаганнях у 1932 р. виконав їх 29, а також інші складні фігури вищого пілотажу. На IX Всесоюзних змаганнях він побив усі рекорди. Знаходячись у польоті протягом 3 год. 27 хв., пілот здійснив 124 «мертві петлі», 13 «шторпорів» та три перевороти через крило. Загалом під час цього польоту він зробив підряд двісті фігур вищого пілотажу⁶.

Перші спроби практичного використання авіації у сільському господарстві також було здійснено на Україні. В 1925 р. одеський льотчик герой громадянської війни А. Т. Барбенко провів обробку з літака зараженого сараною поля площею 10 тис. дес. у районі Ізюма Харківської області⁷. В 1927 р. на Україні був збудований перший в Союзі санітарний літак. Його сконструював київський авіаконструктор К. О. Калінін (1889—1940), випускник Київського політехнічного інституту. Про роботу цього видатного конструктора слід розповісти детальніше.

В 1920 р. були відроджені майстерні Київського авіапарку. В 1923 р. при них згуртувалася ініціативна група на чолі з К. О. Калініним, яка поставила собі за мету розгорнути будівництво пасажирських літаків. Влітку 1925 р. було сконструйовано і збудовано першу модель літака К-1. Це був моноплан з сталевим фюзеляжем, виготовленим з труб. Такий експеримент проводився в Радянському Союзі вперше. Пілот сидів у закритій кабіні — це теж на той час було рідкісним явищем. В салоні могли розташуватися у зручних кріслах три пасажери. Згодом з'явилися інші модифікації цього літака К-2, К-3, К-4.

К. О. Калінін — один з найвидатніших радянських конструкторів — був автором 16 типів невеликих пасажирських та інших літаків, які в 20—30-і роки стали найпоширенішими в радянській цивільній авіації⁸. Калінін створив зразки середніх літаків. В його конструкції були впроваджені у серійне виробництво. В останні роки життя він почав конструювати складні швидкісні машини з великою вантажопідйомністю. Але незважаючи на це, його задумам не судилося здійснитися. Передчасна трагічна смерть обірвал творчий пошук талановитого конструктора.

Дальший розвиток літакобудування на Україні пов'язаний з іменем видатного радянського конструктора О. К. Антонова. Створені під його керівництвом «АНи» в домі не лише в нашій країні, але й за рубежем. Діапазон творчості цього конструктора величезний — від малесенького літака-таксі «Бджілка» (АН-14) до найбільшого в світі вантажно-пасажирського лайнера «Антей» (АН-22). У пасажирському варіанті цей гігант може одночасно вмістити на своєму борту 720 чоловік.

Не припиняється на Україні творчий пошук спортсменів-авіаторів, у яких також свої славні традиції. 27 серпня 1913 р. зачинатель вищого пілотажу П. Н. Нестерів саме в київському небі виконав першу в світі «мертву петлю». 50 років по тому лі-

³ Газ. «Пролетарская правда» (орган Київського міського та губкому КП(б)У), 15 липня 1923 р.

⁴ Н. Д. Анощенко. Из предистории Советского планеризма, в зб. «Из истории космонавтики», М., 1964, № 2, стор. 59.

⁵ Н. Д. Анощенко. Першими в світі, К., 1952, стор. 154—160.

⁶ Н. Д. Анощенко. Из предистории советского планеризма, стор. 64; його ж. Першими в світі, стор. 92—94.

⁷ Журн. «Крылья Родины», 1965.

⁸ В. Б. Шавров. К 75-летию со дня рождения авиационного конструктора К. А. Калинина, зб. Из истории авиации и космонавтики, М., 1966, стор. 15—22.

лоти Київського авіаційного спортивного клубу майстри спорту СРСР В. Воловень та М. Мосейчук повторили цю карколомну фігуру, але вже на двох літаках одразу — «головою до голови».

Чимало сторінок з історії космонавтики також пов'язані з Україною. М. І. Кибальнич (народився і довгий час жив на Чернігівщині) ще в 1881 р., чекаючи на виконання смертного вироку, закінчив роботу над проектом реактивного двигуна. За кілька днів до страти Кибальнич писав: «Перебуваючи у в'язниці... я пишу цей проєкт... Якщо мою ідею визнають здійсненою, я буду щасливий від того, що зроблю послугу своїй Батьківщині і людству»⁹.

Через 6 років у Києві вийшли в світ книги губерньського інженера Ф. Р. Гешвенда*, у яких він описав складений ним проєкт реактивного літака, а також багатосоплового реактивного двигуна. Відомо, що Гешвенд намагався збудувати на невеличкому заводі збоку друга реактивний корабель та естакаду, з якої той мав злетіти. Чимало моделей, збудованих ним, підіймалися у повітря¹⁰. Але створити реактивний літак йому не вдалося, час для того тоді ще не настав.

Протягом багатьох років було незаслужено забуто ім'я українського Цюлковського Юрія Васильовича Кондратюка. Нині про нього надруковано чимало книг, статей*. Цей учений-самородок народився 1900 р. в м. Луцьку. З юних років працював кочегаром, слюсарем, репетитором, мастильником, дроворубом, машиністом, механіком, інженером. Але не це було головним у його житті. Всесвіт, шляхи його завоювання — ось що вабило і молодого хлопця — майстра на всі руки, і вже зрілу людину. Довгий час йому не давало спокою питання — як подолати тяжіння землі і прорватися у космічний простір. Ще молодим юнаком, цілком незалежно від батька російської космонавтики К. Е. Цюлковського, Ю. В. Кондратюк створює один з перших посібників з основ теорії ракет — «Тим, хто буде читати, щоб будувати». Як і Цюлковський, Кондратюк вважав, що засобом для здійснення космічних польотів може бути лише ракета. Через кілька років після виведення Цюлковським формули польоту ракети за межі земного тяжіння, незалежно від цього відкриття, до такого ж висновку прийшов і український учений. Він оригінально розробив положення про способи залишення Землі, відкрив найбільш вигідну «криву відльоту», а також найбільш вигідні траєкторії польотів та режими роботи реактивних двигунів. Ю. В. Кондратюк блискуче обгрунтував теорію проміжних баз, розробив теорію багатоступінчатої ракети¹¹.

1929 р. вийшла його книжка «Завоювання міжпланетних просторів». У передмові до неї автор писав: «Ця робота в основному була написана в 1916 р. (зазначимо, що її автору тоді тільки-но минуло 16 років), після чого вона тричі доповнювалася і підлягала докорінній переробці»¹². На відміну від інших дослідників Ю. В. Кондратюк пропонував створити проміжну міжпланетну базу не як штучний супутник Землі, а як супутник Місяця. Цікаві його пропозиції про створення електромагнітних та ядерних двигунів, про використання сонячної енергії, гравітаційних полів та взаємного тяжіння небесних тіл.

Тільки тепер цілком наочним стало грандіозне значення його передбачень, його заслуг перед наукою. Життя ученого-патріота обірвалося 1942 р. Він загинув, захищаючи Москву від німецько-фашистських загарбників рядовим бійцем-зв'язківцем народного ополчення.

На початку 20-х років ідеї космоплавання набули поширення в багатьох містах України, зокрема в наукових центрах республіки. В Києві, наприклад, було влаштовано першу в світі виставку з проблем вивчення міжпланетного простору. Палкий прихильник ідей К. Е. Цюлковського академік Д. О. Граве створив гурток по вивченню та завоюванню космосу, учасники якого разом з членами секції винахідників Київської асоціації інженерів та техніків, стали організаторами названої виставки. У своєму листі до К. Е. Цюлковського українські ентузіасти космічних польотів писали: «Після копіткої і тяжкої роботи активу гуртка вдалося організувати виставку по вивченню світового простору, відкрити 19 червня (1925 р.) в приміщенні музею револю-

⁹ Пионеры ракетной техники. Кибальнич, Циолковский, Цандер, Кондратюк, М., 1964, стор. 15.

* Ф. Р. Гешвенд. «Общее основание устройства воздухоплавательного парохода-паролета» та «Об упрощении в устройстве воздухоплавательного парохода-паролета». К., 1887.

¹⁰ З доповіді професора І. Я. Шатоби, зробленої ним на засіданні авіаційної секції Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР 1 грудня 1966 р.

* Пионеры ракетной техники; Из истории ракетной техники, М., 1964, стор. 222—250; Замлинський В. А. Він прокладав шлях у всесвіт, К., 1963; його ж. Астронавт, Львів, 1964; та ін.

¹¹ Ю. В. Кондратюк. Завоевание межпланетных пространств, Новосибирск, 1929.

¹² Б. Н. Воробьев и В. Н. Тростников. О неопубликованной работе Ю. В. Кондратюка — «Тем кто будет читать чтобы строить», зб. Из истории ракетной техники, стор. 233.

ції» (нині музей В. І. Леніна)¹³. В тому ж листі зазначалося, що до науково-технічної ради гуртка входили академіки Є. О. Патон, Б. І. Срезневський, К. К. Семинський, В. І. Шапошников, а також інші вчені та інженери¹⁴. Газети писали про успіх виставки. Сотні людей, які її відвідали, прослухали лекції відомих українських учених про завоювання космічного простору¹⁵.

Учень М. Є. Жуковського, Г. Ф. Проскура, згодом академік АН УРСР, працюючи в Харківському технологічному інституті (тепер Харківський політехнічний інститут) був ініціатором створення наукового товариства, що займалося вивченням питань, пов'язаних з ракетною технікою. Його перу належить одна з перших праць з експериментальної аеродинаміки. Г. Ф. Проскура — автор близько 70 наукових праць, присвячених гідроаеродинаміці, гребелерним турбінам та іншим проблемам. Цікавий такий факт з біографії вченого. В 1940 р. з нагоди п'ятиріччя з дня смерті К. Е. Ціолковського група студентів Технологічного інституту очолювана своїм професором, здійснила запуск ракет з пороховим паливом¹⁶.

На Україні почав свій життєвий і трудовий шлях видатний син українського народу, конструктор ракетних космічних систем Сергій Павлович Корольов. І нині в Житомирі на вулиці Леваневській стоїть непоказний старенький будиночок, де в сім'ї вчителя гімназії П. В. Корольова народився майбутній лауреат Ленінської премії, двічі Герой Соціалістичної Праці. Зараз на цьому будинку вже встановлено меморіальну дошку. До речі, з анкети вченого, яку він заповнив, перебуваючи студентом Київського політехнічного інституту, відомо, що в Києві С. П. Корольов деякий час жив у будинку № 25 по вул. Богоутівській. Почесне завдання істориків знайти цей будинок і вшанувати пам'ять видатного радянського вченого.

Дитячі роки С. П. Корольов провів у Ніжині та Києві, згодом навчався в Одесі в професійному будівельному училищі № 1. Вже тоді юнака приваблювала авіація, захоплювався він і планеризмом, керував авіаційним гуртком в управлінні Одеського порту та на судноремонтному заводі. В цей період він сконструював планер, який було схвалено до серійного випуску. В 1924 р. Корольов закінчує профшколу і складає вступні іспити до Військово-повітряної академії ім. М. Є. Жуковського, але там юнака спіткала невдача, до академії його не прийняли, оскільки йому ще не минуло 18 років. Приїхавши до Києва, Корольов вступає до Київського політехнічного інституту, а 1926 р. переводиться в Московське Вище технічне училище ім. Баумана. Дипломним проектом Корольова — конструкцією легкого літака — керував А. Н. Туполев.

24-річним юнаком (1930 р.) він закінчує МВТУ і починає працювати в групі по вивченню реактивного руху (ГРД). Діяльність якої спрямовувалась на здійснення ідей К. Е. Ціолковського. Один з відомих працівників Московського ГРДУ так писав батьку радянської космонавтики у Калугу: «У нас працює чимало висококваліфікованих інженерів, але найкращим з кращих є голова нашої техради інженер С. П. Корольов. Я радий, що розшукав таку віддану нашій справі людину»¹⁷. Через якісь двадцять з лишком років увесь світ дізнався про запуск першого космічного супутника Землі, політ першого в світі космонавта. Одним з авторів перших космічних кораблів був їх конструктор С. П. Корольов. 14 січня 1966 р. життя цього талановитого сина українського народу обірвалося, але пам'ять про нього, а також тих, хто першими починав працювати над втіленням у життя одвічного стремління людини завоювати космічний простір, житиме вічно.

М. Є. ШЕХТЕР

¹³ Архів АН СРСР, ф. 555, оп. 4, спр. 641, арк. 7—8.

¹⁴ Там же, арк. 2.

¹⁵ Газ. «Киевский пролетарий», 3 липня 1925; газ. «Пролетарская правда», 22 серпня 1925 р.

¹⁶ Газ. «Красное знамя» (орган Харківського МК та ОК КП(б)У), 21 вересня 1940 р.

* Більш докладно про життя і діяльність С. П. Корольова див. газ. «Правда», 14 січня 1967 р.; газ. «Молодь України», 11 січня 1967 р.; журн. «Авиация и космонавтика», 1966, № 2 та ін.

¹⁷ Архів АН СРСР, ф. 555, оп. 3, спр. 108, арк. 1.

НОВЕ З ІСТОРІЇ ПРЕСИ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

18 березня 1871 р. відбулася подія, яка сколихнула тодішню Європу: паризькі робітники і ремісники, давши відсіч провокаційній вилазці уряду Тьєра — захопленню артилерії на висотах Монмартр і Бельвіль, стали фактичними господарями столиці. Буржуазія втекла у Версаль.

У керма держави опинився народ, який на протязі 72 днів героїчно захищав справу революції. І незважаючи на короткочасність свого існування, Паризька Комунa назавжди увійшла в світову історію як прообраз нової влади — диктатури пролетаріату, нової форми революційного руху робітників.

Героїчні події тих незабутніх днів, як у дзеркалі, відбито в паризькій революційній пресі 1871 р. Навколо неї об'єднувались прогресивні політичні сили, які підняли на боротьбу робітничий клас Парижа, насамперед прудоністи, бланкісти, неоякобінці, представники французької секції Інтернаціоналу. Всі ці угруповання мали власні політичні ідеї, погляди на побудову держави нового типу. Всі хотіли соціалізму, але кожний вкладав у це поняття свій, особливий зміст.

Не було в прогресивних сил імперії єдиних друкованих органів. Кожна група мала своїм центром редакцію якої-небудь газети. Відсутність свободи слова за часів режиму Наполеона III не дозволяла мати політичним організаціям власні органи преси, тому ліві газети часто об'єднували літераторів різних напрямків. Незважаючи на драконівську цензуру, революційні журналісти все ж використовували будь-яку можливість для роз'яснення справжньої політики імперії, несли в маси читачів демократичні й республіканські ідеї. Під натиском зростаючого невдоволення незадовго перед революцією уряд змушений був провести деякі ліберальні реформи, зокрема прийняв травневий закон про пресу (1868 р.). Цим скористались опозиційні кола буржуазії. Вже в перші два місяці після проголошення закону в Парижі та провінції з'явилось близько 70 нових газет, редактори яких стали на бік загальнонародної боротьби проти імперії, що 4 вересня 1870 р. нарешті була повалена народною революцією. В Парижі було проголошено Республіку.

Політична боротьба, яка загострилась після падіння Другої імперії, породила ряд нових періодичних видань. Великою популярністю користувались революційні газети «Patrie en danger» («Батьківщина в небезпеці») — головний редактор Огюст Бланкі), «Combat» («Боротьба») — головний редактор Фелікс Піа) та багато інших.

Але значення цієї преси різко зросло лише після революції 18 березня, коли влада перейшла в руки трудящого населення. Серед національної гвардії, серед парижан дуже посилювся інтерес до друкованого слова. Революційна преса, яка подавала велику допомогу Комуні в активізації мас, задовольняла підвищений інтерес народу до політики. Проте серед газет Паризької Комуні не було однотайності. Приналежність кожної з них до того чи іншого угруповання соціалістів не завжди виявлялася досить чітко. Їх редакції складалися з людей різних політичних поглядів, що, зрозуміло, відчувалося на політичній лінії самих газет. Позиція деяких журналістів була нерішучою.

Кореспонденти ще не могли відмовитися від традицій журналістики Другої імперії і повільно позбавлялися недоліків і помилок у своїй діяльності. Але революційні журналісти все ж відчували, що в новому суспільстві, яке народжувалося, кожна людина повинна мати можливість висловитися, тому необхідно на сторінках газети в першу чергу надати слово тим, хто несе на своїх плечах основний тягар політичної і воєнної боротьби — паризьким пролетарям. Звідси виникає прагнення друкувати листи, вісті та інформації читачів, створювати для них щось на зразок трибуни. Тут виступають прості люди, частіше за все робітники, які взяли за перо. Це кореспонденти абсолютно щирі й об'єктивні, їх стиль не завжди відточений, небездоганна орфографія, але скільки в них здорового глузду, логіки, іронії та рішучості! Повідомлення читачів дають яскраве уявлення про Париж тих днів.

На шляху створення революційної преси стояли чималі труднощі, пов'язані з обмеженістю матеріальної бази (газети комунарів виходили, в основному, на двох сторінках, в той час як буржуазні — на чотирьох), відсутністю досвіду видавничої діяльності у журналістів, нарешті, загальними умовами громадянської війни. Серед членів Комуні було багато талановитих публіцистів, але зайняті численними справами в установах, вони не завжди мали можливість поєднувати виконання основної роботи з діяльністю в пресі.

Робітники і дрібні буржуа Парижа, які створили Комуну, при виборі щоденної газети керувались популярністю і талантом публіциста, який підписував передову статтю. Вони читали орган не якогось певного політичного напрямку, вони читали Рошфора чи Валеса, Везіньє чи Фелікса Піа тощо. Найбільш помітний слід в історії Паризької Комуні залишили такі газети: «Journal officiel» («Офіційна газета» уряду Комуні), «Le Père Duchêne» («Батечко Дюшен»), «Cri du peuple» («Крик народу»), «La Sociale» («Соціальна революція»), «La Commune» («Комуна»), «Le Vengeur» («Месник»). Незважаючи на відносно короткочасність видання, завоювали популяр-

ність «Réveil du Peuple» («Пробудження народу»), «La Montagne» («Гора»), «Salut public» («Громадський порятунок»), «Nouvelle République» («Нова республіка»), «Al-Franchi» («Звільнений») та багато інших.

Найпопулярніша газета Паризької Комуні — «Ле пер Дюшен» («Батечко Дюшен»). Тираж її на той час був величезним — він доходив іноді до 70 тис. примірників¹. Ця газета — орган паризької вулиці — розмовляла з пролетаріатом мовою зрозумілою йому, говорила про те, що хвилювало революційні маси. Манера викладу думок на її сторінках відповідала невимушеній розмові парижан. Інколи автори вживають дещо грубуватих висловів, але все ж мова їх дуже образна, пересипана народними жартами, прислів'ями, приказками. Зовнішнє оформлення газети відрізнялось від інших паризьких видань. Вона мала формат брошури, обсягом 8 сторінок. На першій з них художник Регаме намалював досить символічну віньєтку: на купі каміння, спіраючись на лева, який уособлює народ, сидить санкюлот у фрігійському ковпаку, в правій руці він тримає трикутник рівності, лівою обхопив гармату; біля його ніг валяються корони, митри, жезли; на горизонті видніється згряя птахів, які летять в далечінь; на ясному небі — безсмертний девіз предків «Республіка або смерть».

Редагували «Ле пер Дюшен» три досвідчені журналісти — Вермерш (головний редактор), Ембер, Війом. Вони видавали газету за зразком еберівського «Батечка Дюшена» (Ебер випускав свою газету в 1789—1794 рр.). Вермерш, Війом і Ембер прямо чи посередньо були зв'язані з бланкізмом. Нерозуміння бланкістами економічних законів розвитку суспільства привело їх до великих помилок у дні Комуні. І хоча «Батечко Дюшен» оперативно відгукувався на всі наболілі, найважливіші питання революції, він не заєжди займав правильну позицію. Так, наприклад, коли прудоністська «меншість» опублікувала 16 травня заяву про свій вихід з Комуні, газета виступила з вимогою арештувати і віддати до військового суду як зрадників тих, хто підписав декларацію. А іноді газета виступала безпринципно. Так, в одному з номерів цього органу бланкістів висувалась ідея об'єднання буржуазії і пролетаріату, «як заповідав нам Прудон»². В № 17 пропонувалося примусити попів платити за оренду молитовних домів. Разом з тим, автори не ставлять питання про знищення коренів релігії.

Зрозуміло, що ці грубі помилки, в основі яких лежали дрібнобуржуазні бланкістські ідеї, не могли принести користі пролетаріату. Та незважаючи на хитання, газета користувалась любов'ю у паризької бідноти, була міцно зв'язана з трудящими масами.

Два головних мотиви проходять через всі кореспонденції, надруковані в ній: гаряча вірність Комуні і відкрита критика її помилок. Основне питання, яке порушують автори листів, полягає в тому, що на їх думку уряд комунарів діє неенергійно, невміло, нерішуче по відношенню до версальців. Вони не можуть зрозуміти, як це люди, що до 18 березня пропагували застосування до ворогів найрішучіших заходів, після захоплення влади одразу ж відмовились від цього³.

У різній формі ці питання ставляться в багатьох листах. Прості люди, революціонери вимагали від Комуні репресій до контрреволюціонерів. Критика «робкорів» «Батечка Дюшена» часто дуже різка. Але це критика чесна, щирих комунарів, яким дорога справа революції, які розуміють, за що вони борються. Вони не тільки констатували слабкість Комуні, але й вносили конкретні пропозиції щодо її зміцнення.

Головним органом прудоністів була щоденна соціально-політична газета «Ля Коммюн» («Комуна»), яка виходила з 20 березня по 19 травня 1871 р. Всього вийшло 60 номерів. Це двополосна, великого формату газета, яка версталась суцільними колонками.

Провідну роль у редакції відігравали Оділон Делімаль та Жорж Дюшен. З № 21 до керівного ядра приєднався Ж. Б. Мільєр, який став головним редактором. Політичне обличчя газети визначали сильні журналістські кадри, послідовні прудоністи Брісак, Клер, Андре Лео, Клодон, Дебе, Лум'єр.

В «Комуні» друкувались блискучі памфлети, які викривали ворогів народу. З передовими, завжди на актуальні політичні теми, виступав Делімаль, статті про селянське питання вміщувала Андре Лео (літературний псевдонім відомої письменниці і журналістки Леоні Шампсе), Клодон дав різкі відповіді на прокламації Тьєра під назвою «Версальці». Газета висвітлювала всі засідання уряду Комуні, подавала внутрішню і зовнішню інформацію, воєнні повідомлення, дані про становище в таборі ворога. Під рубрикою «Департаменти» щоденно публікувались звістки про події в провінції.

«Комуна», яка збрала кращі журналістські сили, порушувала на своїх сторінках проблемні питання дня. Але розв'язувала вона їх, дотримуючись програмних ідей Прудона. Тому газета в своїй повсякденній діяльності допускала ряд значних полі-

¹ А. Г. Слущкий. Парижская Коммуна 1871 г., М., 1964, стор. 112.

² Газ. «Le Père Duchêne», № 10, 29 березня 1871 р.

³ Письма рабкорев Парижской Коммуны, М., 1937, див. № 7.

тичних помилок. Один з керівників редакції, Мільєр, виступав з теоріями про співдружність двох ворожих класів — буржуазії і пролетаріату, затушовуючи тим самим класову боротьбу.

Невірну позицію після 16 травня зайняв і Делімаль. Він доводив, що коли уряд Комуни погодиться на проведення нових виборів, припиняться внутрішні чвари між «більшістю» та «меншістю» і версальці поступляться в питанні про «права Парижа» (бути «вільним містом»), переконавшись, що такого права домагаються всі жителі. Ця думка про «вільне місто» була типовою дрібнобуржуазною утопією. Замість того, щоб прагнути до розширення впливу Парижа на всю країну, прудоністи мріяли про перетворення його в якесь провінціальне містечко. Тим більш наївним було сподівання одержати від версальців право на створення такого «вільного міста».

Велику шкоду своїми виступами приніс революції дрібнобуржуазний соціаліст Жорж Дюшен. Якщо після 18 березня у певній частині прудоністів політичні погляди дещо змінились під впливом революційних подій, то Дюшен до кінця залишився вірним своїм ідеям. Він був одним з тих, які не зрозуміли суті революції 18 березня. Ж. Дюшен одним з перших виступив проти організації Комітету громадського порятунку — цього стража революції, органу диктатури пролетаріату. «Чому старе видається за нове, — писав він. — Чому хочуть повторити 1793 рік? Це пародійно, тому що революція повинна залишатися в рамках даної епохи» (№ 44, 2 травня 1871 р.). В № 48 Дюшен також пише гнівну статтю проти Комітету громадського порятунку — «Старі звичаї, старі галуни».

Газета не обмежується тільки цими виступами, вона різко нападає на «більшість» за всі невдачі на фронті. «Зрада в Мулен-Сакє, зрада в форті Ісі, зрада всюди. Але хто ж зраджує? Агенти Версала? Вони роблять свою справу, і ми можемо відповісти їм взаємністю. Але й є інші зради — такі, як дурість людей, що перебувають на громадській службі. Через них ми потрапляємо в засідку і т. п.» (№ 60). Зразу ж після виходу цього номера (19 травня) газета була закрита за розпорядженням Комітету громадського порятунку.

Під великим впливом прудонізму перебувала і щоденна газета «Ля Соціаль» («Соціальна революція»), яка виходила з 31 березня по 17 травня 1871 р. Всього було випущено 48 номерів.

В газеті співробітничали як прудоністи, так і журналісти, близькі до бланкізму. В склад редакції входили, крім редакторів «Батечка Дюшена» Вермерша, Війома і Ембера, Андре Лео і Камілі Барер (майбутній дипломат Третьої Республіки). Брала участь у цій роботі і російська революціонерка Г. В. Жаклар (Корвін-Круковська), сестра відомого математика Софії Ковалевської, член I Інтернаціоналу, перекладач праць Карла Маркса. Ця російська жінка знайшла широке поле діяльності в революційній газеті⁴.

Розглянемо матеріали одного номера (№ 41) за 10 травня. Він відкривається передовою статтею «Воєнна маніфестація у Версалі», де розповідається про початок розкладу тьєрівської армії. У Версалі, перед урядовим будинком пройшла воєнна маніфестація солдатів і офіцерів з вимогою відправити їх додому. Жандарми розігнали демонстрантів. Газета наводить припущення очевидця, що через два дні там може бути справжнє заворушення. Знести Вандомську колону, цей символ мілітаризму, розбійництва, «героя Седана» Луї-Наполеона, закликає в статті «Колона» К. Барер. У газеті вміщувалася воєнна інформація під рубриками «Вчорашній день», «Сьогодні». Іноді передруковувалися з інших видань звіти начальників різних фронтів про становище на їх ділянках. Було опубліковано розділ з книги Жака Кузена «Бідні люди», який незмінно фігурує і в наступних номерах. Друга сторінка відводилась здебільшого для офіціальних матеріалів. У рубриці «Офіціальні акти і політичні документи» читаємо, що декретом Комуни ціна на хліб встановлена в розмірі 50 сантимів за кілограм, що віднині всі справи, якими займався ЦК національної гвардії, передаються комісії з питань війни, що Комітет громадського порятунку реквізує всіх коней у цивільного населення для потреб кавалерії. В газеті подані розширений звіт про засідання Комуни 8 травня, повідомлення робітничих клубів, трибуна франтирерів, департаментських федерацій. Поряд надруковані звернення національної гвардії Парижа до версальських солдатів із закликом підняти зброю проти своїх генералів, а також звернення Тьєра «До парижан», в якому він пропонує жителям столиці відкрити військові форти (нищівну відповідь дав йому в № 43 член Комуни Шарль Беслай).

Значне місце займали матеріали про становище і роль робітничого класу, про житлові й продовольчі питання. В розділі «Трибуна пролетарів» друкувались листи трудящих. В останніх номерах були опубліковані матеріали комісії Комуни по розслідуванню зрадницької діяльності уряду «Національної оборони».

Важливе значення мали статті Андре Лео про союз між пролетаріатом і селянством. У великій статті (3 травня) «Франція з нами» Андре Лео вказувала на можливість залучення трудящих мас селянства на бік революційного Парижа і наводила

⁴ Див. И. Г. Книжники-Ветров. Русские деятельности Первого Интернационала и Парижской Коммуны, М.—Л., 1964, стор. 138, 186, 188.

складений нею текст відозви до сільського населення (в його складанні брав також участь член Комуни, на той час лівий прудоніст Бенуа Малон). «...Париж хоче, на-решті, землі— для селян, засобів праці— для робітників, роботи— для всіх»,— пи-сала журналістка.

Сто тисяч примірників цієї відозви розкидали з аеростатів в провінції. Прокла-мація була передрукована в «Комуні» та інших революційних газетах. В № 43 від 12 травня з'явилася і друга стаття Андре Лео подібного характеру— «Змова в про-вінції».

Статті на селянську тему друкувались також у багатьох інших революційних ви-даннях. Вони свідчили про те, що публіцисти Комуни мали досить вірне уявлення про становище і потреби широких верств селянства, ставили питання про необхідність союзу між трудящими міста і села. Але відсутність у паризьких комунарів правиль-ного політичного керівництва не дала змоги виробити закінчену революційну аграр-ну реформу і довести її до свідомості трудящих мас сільського населення, підняти їх на вирішальну боротьбу проти контрреволюції.

Поряд з селянським питанням чи не найбільша увага приділялася тлумаченню соціально-політичного характеру революції, державного устрою майбутньої комуни. Яким шляхом буде розвиватися народна революція, чого можуть сподіватися трудя-щі маси— республіки чи імперії— ось що цікавило в першу чергу парижан. Револю-ційна преса широко відповідала на ці питання.

Основний прудоністський орган «Комуна» (№ 1, 20 березня) спочатку неясно говорив про характер соціального перевороту: «Комуна... це епоха, коли насиль-ницька революція зникла і громадянська війна стала непотрібною». В № 10 від 29 березня газета закликала до «союзу між капіталістами і робітниками, тільки... щоб лєвова пайка прибутку не діставалась першим». Наївність цього бажання очевидна кожному. Тільки в статті Мільєра (№ 15, 3 квітня) питання ставилось більш чітко. Тут вже відзначалось, що провідна роль в революції належить пролетаріату, який один зможе врятувати Францію. «Соціальна революція» вторила «Комуні», вважаючи, що політичну і соціальну революцію можна здійснити мирним шляхом. Ця віра в перехід до соціалізму без боротьби і опору з боку буржуазії була властива бага-тьом прудоністам.

Бланкістська газета «Батечко Дюшен» вказувала, що революція надасть робіт-никам широкі права. Комуна, за її словами, «відкриє майстерні, дасть роботу, реор-ганізує кредит, прийме справедливий закон про квартирунату...» (№ 13 від 28 березня). В № 57 від 11 травня говорилось, що події 18 березня— «соціальна револю-ція, тобто, революція праці проти паразитизму, засобів праці проти капіталу, про-мислової і комерційної свободи проти монополії і банків».

Отже, в тій чи іншій мірі і прудоністські, і бланкістські газети визнавали за най-важливіший момент захоплення влади робітничим класом (такі думки висловлювали «Друг народу», «Нова республіка», «Визволений», «Гора», «Крик народу», «Пролет-тар», «Пароль»). Але при цьому в пресі часто підкреслювалась необхідність збли-ження класів, угоди робітників з буржуазією.

Самі пролетарі гостріше ставили питання про обмеження влади експлуататорів. Ідеї класового миру не знаходили у них підтримки (див. «Соціальна революція», 28 квітня. Лист Ж. Б. Фрієза).

Не менше хвилював паризьку громадськість і державний устрій Комуни. Зрозу-міло, що трудящим Франції за роки панування двох імперій остогидло навіть чути імена імператорів. Тому республіканський устрій ні в народних масах, ні в револю-ційній пресі не викликав сумніву. Але якою вона буде, майбутня республіка, якої форми набере? На це питання як на вже давно вирішене відповідали: йдеться про союз автономних комун.

Насамперед, прудоністи, а з ними й більшість соціалістів, бачили головну мету революції саме в комунальності нової республіки. З одного боку, ці погляди відо-бражали прудоністські теорії про автономність Комуни і децентралізацію, з друго-го— це була своєрідна реакція проти режиму Другої імперії, яка звала нанівець місцеве самоуправління. Газета «Комуна», підтримуючи таку позицію, писала, що «тепер ініціатива переходить від центральної влади до громадської, до колективу, до Комуни...; федеральний режим замінює монархичний і централістський» (№ 12, 31 березня і № 13, 1 квітня. Статті Дабє).

В № 41 Жорж Дюшен ще конкретніше висловився про систему комунальної держави: «Після первинних Комун іде кантональна рада, в департаментах— головна рада, на чолі країни— Національні збори. Депутати цих зборів можуть бути відкли-кані на зборі виборців (1 раз на рік). Представники виконавчої влади (мери, адмі-ністратори кантонів, департаментів, замість минулих префектів— міністри) виділяють-ся з виборчих округів і в кожну хвилину можуть бути відкликані».

Але, крім децентралізації, посилення ролі місцевих комун, прихильники «кому-нальної революції» пропонували й нову виборчу систему— виборність всіх чиновни-ків, їх змінність і відповідальність. Цей лозунг був популярним у народних масах ще до революції 18 березня. Такі думки підтримувались більшістю революційних

газет. Вони вимагали розширення прав Комуни, не обмежуючись тільки муніципальним досягненням, домагались посилення її впливу над всією країною і особливо над селянством.

Бланкістська і прудоністська преса порушувала питання і про інтернаціональні зв'язки, про поширення досвіду Комуни в інших країнах. В № 17 «Батечка Дюшена» читаємо: «Для республіканців не існує кордонів і націй, тому що вони породжують тільки чвари... всі народи — брати і друзі». Про те, що трудящі і передові кола інтелігенції різних країн вважали комунарів своїми братами і друзями в спільній боротьбі проти експлуататорів, свідчили відгуки прогресивної преси Європи, Америки з приводу революції у Франції. Рух солідарності народних мас світу з французькими пролетарями набрав в той час широкого розмаху. Пригноблені трударі бачили в Паризькій Комуні непохитного борця, який втілює у собі визволення праці.

Вітав Паризьку Комуни як свою власну справу і волелюбний український народ. У пресі ліберального напрямку, незважаючи на всі рогатки царської цензури, просочувались деякі відомості про революцію в Парижі. В одеській газеті «Новоросійський телеграф» була надрукована стаття про «генерала» Комуни В. Врублевського. «Одеський вестник» і «Journal d'Odessa» («Одеська газета») вмістили матеріал про учасника Комуни, колишнього військового делегата Росселя⁵. Подібні виступи в пресі викликали різке невдоволення царської цензури, яка зробила все, щоб такі матеріали більше не з'являлися.

Але з трудящими масами справа стояла інакше. Чутки про паризьку революцію та її славні діла ширились і продовжували жити довгі роки в серцях робітників і селян України. 18 березня 1878 р. робітники м. Одеси у вітальному листі на ім'я паризьких трударів писали: «Одеські робітники шлють вам, французьким робітникам, свій полум'яний братерський привіт. Ми з нетерпінням чекаємо настання тієї історичної хвилини, коли ми зможемо кинутись у бій за право трудящих проти експлуататорів»⁶.

Трагедія Паризької Комуни хвилювала і найбільш освічених діячів українського народу. Так, М. Драгоманов мав намір написати з цього приводу статтю, але в умовах царської цензури не можна було навіть сподіватись, що така праця побачить світ. Драгоманов разом з М. Павликом і К. Ляхоцьким надіслав комунарам телеграму-співчуття⁷.

Російський і український народи крізь довгі роки боротьби з царатом пронесли в своїй серцях світлу пам'ять про Паризьку Комуни. Враховуючи її досвід, вони побудували державу нового типу, про яку так мріяли паризькі трудящі.

В Радянському Союзі зберігається зараз найбагатша колекція видань комунарів. З 97 періодичних друкованих видань у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді налічується 90. Серед них — майже всі газети, брошури, афіші, плакати, листівки. Унікальна колекція документальних джерел Паризької Комуни є і у нас, на Україні, в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Ми маємо також повний збірник протоколів засідань Паризької Комуни.

О. П. ЛІТКІВСЬКИЙ

⁵ А. Д. Бачинський. Паризька Комунa і революційний рух на Півдні України (70-і роки XIX ст.), «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 48—49.

⁶ К. О. Джемжула. Паризька Комунa та її історичне значення, К., 1962, стор. 35.

⁷ Д. Заславський, К. Романченко. Михайло Драгоманов, К., 1964, стор. 36.

«СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ» — ПІДРУЧНИК ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Підручник Лесі Українки «Стародавня історія східних народів», написаний на рубежі XIX й XX ст.— важливе явище в культурному розвитку не тільки України, але й усїєї колишньої Російської імперії. Створений понад 70 років тому, він не був підданий більш-менш докладному розгляду. Багатьох літературознавців, які досліджували творчість славної дочки українського народу, відштовхувала вузька, надто спеціальна, на їх думку, спрямованість книги. Вони ставилися до підручника Лесі Українки як до окремого, не дуже значного епізоду в її біографії; у розповіді про стародавніх індусів, єгиптян, вавілонян не впали їм у вічі проблiски ідей, які пізніше яскраво виявилися в творчості великої поетеси.

Є побіжна згадка про цей підручник у статті О. Р. Мазуркевича¹. І. П. Головаха в своєму дослідженні звертається до цієї книги, оцінюючи її з філософської сторони, а не як учебний посібник².

Недостатня увага до підручника Лесі Українки виявляється і в тому, що він надрукований лише двічі в одному й тому ж 1918 році; обидва рази коштом сестри письменниці О. П. Косач-Кривинюк, для якої, власне, він і був складений. Тим часом ця праця є свідченням живої діяльності прогресивної педагогічної думки на Україні в найтяжчі для української національної культури часи.

Підручник «Стародавня історія східних народів», як вже згадувалось, був написаний для молодшої сестри Лесі Українки Ольги, про освіту й належне виховання якої письменниця дуже турбувалася. Леся Українка в свій час хотіла внести до рукопису ряд виправлень, добрала малюнки, але здійснити свій намір не змогла. Малюнки загубилися в роки війни й книга вийшла без змін, саме так, як була написана з такою присвятою від видавця О. П. Косач-Кривинюк: «з глибокою любов'ю, пошаною і вдячністю до ясної, прекрасної пам'яті її автора»³.

Працюючи над підручником, Леся Українка користувалася німецькими і французькими джерелами; книги надіслав їй дядько М. П. Драгоманов. Це дало письменниці можливість викласти ряд історичних фактів. Щодо розуміння історичного процесу Леся Українка стоїть вище тогочасних буржуазних теорій. Співчуття до тяжкої долі народних мас у неї переростає в революційний протест, в гострий осуд загарбників і гнобителів. Вона випереджає сучасну їй буржуазну історіографію в усвідомленні ряду проблем 80—90-х рр. XIX ст., а саме: про Європу як центр світової цивілізації; про особливу роль видатних осіб, що є нібито творцями й рушійною силою історії. Увагу письменниці привертає історія населення Африки й Азії, народів різних рас, які самостійно досягали високих щаблів історичного розвитку; історичний процес вона розглядає як вияв і результат творчості народних мас.

Цінність і значення праці Лесі Українки стають особливо ясними у порівнянні з тогочасною шкільною, так би мовити, інтерпретацією історії. Саме як підручник, покликакий виховувати історичну свідомість у молоді, ми й розглядатимемо цю книгу.

На 250 її сторінках викладає стародавню історію індусів, мідійців, персів, єгиптян, асирійців і вавілонян, фінікійців і євреїв. Отже, за обсягом книга Лесі Українки значно перебільшує тогочасні посібники для середньої школи: підручник Д. Іловайського відводить на історію східних народів 52 стор., І. Беллярмінова — 30 стор. і підручник К. Іванова (виданий дещо пізніше) — 37 стор.⁴ Майже не відрізняються за обсягом й учебні видання з історії, перекладені з німецької мови, які користувалися в Росії тих часів досить широкою популярністю⁵.

На відміну від догматичного, безапеляційного тону підручників Д. Іловайського та І. Беллярмінова чи німецьких авторів, з їх категоричними твердженнями, Леся Українка весь час ніби розмовляє з читачем, роз'яснює йому сформульовані в підручнику думки, намагається найбільш дохідливо висвітлити історичні факти і процеси. Вона не обмежується, як, скажімо, Д. Іловайський згадкою про завоювання Єгипту гіксосами, а роздумує, як це могло статися, що мандрівні («бродячі») пастуші племена могли порівняно легко надовго покорити багату, добре озброєну країну з вимуштруванням військом, висловлює ряд вірогідних припущень: «Може хіба, що тоді Дельта* була найслабшою частиною держави, бо дуже далеко лежала від осередку царства Теб (Фів — І. Ш.). Може, знову, люд, зморений своїми царями, не дуже енергійно боронив свої землі» (106). Розповідаючи про невдалий похід Дарія на скіфів, Леся Українка закликає читача замислитися: «Дивно, що Дарій, замість іти воювати багатий край Індію, пішов на убогу та дику Скітію» (75). І далі висновок, в якому дається політична оцінка походу: «Так закінчився скітський похід Дарія. Та й не по тодішніх часах було пускатися в такі далекі та невідомі сторони з непевним різномірним військом проти сміливого та дикого народу» (77).

Так само, з розмірковуваннями, запитаннями й відповідями на них, з логічними висновками, розповідається в підручнику про розквіт і занепад Єгипетської держави та інших стародавніх цивілізацій і роль жерців у політиці Єгипту, Вавілонії,

¹ О. Р. Мазуркевич. Леся Українка в боротьбі за підвищення виховної ролі літератури, кн.: Леся Українка в школі, К., 1966, стор. 37—43.

² Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки, К., 1953.

³ Леся Українка. Стародавня історія східних народів, вид. 2, Катеринослав, 1918, стор. 1. Дальші посилання на підручник подано за цим виданням в тексті статті з зазначенням у дужках сторінки.

⁴ Д. Іловайський. Древняя история. Курс старшего возраста, М., 1885; И. Беллярминов. Руководство к древней истории. Курс V и VIII классов, изложенный применительно к примерной программе, утвержденной г. Министером Народного просвещения, Спб., 1884; К. Иванов. История древнего мира, Спб., 1901.

⁵ Георг Вебер. Краткий учебник всеобщей истории. Книга первая: История древнего мира, Спб., 1863; Т. Б. Бельтер. Руководство к изучению всеобщей истории. Древняя история, Спб., 1878.

* Північна долина частина Єгипту, на яку першу напали гіксоци.

Ізраїлю; про незліченні військові походи і життя трудових мас. Автор навчає читача не сприймати повідомлення пасивно, лише пам'яттю, а роздумувати над ними, простежувати логіку подій, усвідомлювати їх філософський зміст.

У підручнику чітко проведене розмежування понять «причина» й «наслідок». Передається, наприклад, народний переказ про напад Камбіза на Єгипет; легенда говорить, що причиною війни була особиста образа Камбіза: за нього не віддали дочку єгипетського царя. «Але ж то була тільки прикличка,—заперечує Леся Українка.— А річ в тім, що перська монархія росла і хотіла дедалі все більше землі заволодіти» (64).

Так скрізь. Послідовно й наполегливо, на багатьох прикладах, з'ясовується в книзі, що приводи до воєн могли висуватися різні,—то образа воєначальника, як у даному випадку; то його особиста примха, як у походах ассирійського царя Асур-назір-пала, про що свідчить напис на обеліску: «В загоженні гніву мого я маю потіху» (168); то релігійні суперечки, як у нескінченних війнах ізраелітів. Автор підручника вказує, що причина війн завжди одна, економічна: прагнення однієї цивілізації до експансії за рахунок іншої (як у конфліктах Персії з Єгиптом, Вавілоном з Ассірією), потреби в рабах, матеріальних цінностях. І завжди війна була несправедливою з боку загарбників і справедливою з боку тих, хто боронив незалежність батьківщини. Це виразно підкреслює Леся Українка, емоційно змальовуючи обидві сторони, даючи їхнім діям моральну оцінку. З великим співчуттям розповідає вона, скажімо, про скифів, що боронили могили предків від наруги чужинців (74), гостро засуджує Дарія і його загарбницькі плани: «Похід Дарієвий (у Скіфію.— І. Ш.) був такий самий безумний та несправедливий, як і похід Камбіза на Етіопію» (75).

Зрозуміло, що такі роз'яснення, міркування і підсумки збуджують думку читача, змушують його до зіставлень і висновків, допомагають збагнути логіку історії, спонукають до самостійного вироблення політичних і моральних оцінок.

Чимало місця займає у підручнику й аналіз джерел. Леся Українка ставить до них з великою увагою й вимогливістю. Жоден історичний факт чи явище вона не згадує без точного посилання на джерело, що, безперечно, сприяє вихованню в молодого читача такої ж наукової принциповості. В порівнянні з шкільними посібниками, поширеними на той час, підручник Лесі Українки вигідно відрізняється науковою критичністю в підході до джерел. Особливо виразно видно це у ставленні до Біблії, яку широко і не критично використовували автори згаданих підручників.

Письменниця трактує Біблію як свідомий атеїст, не визнаючи її за безсумнівне історичне джерело. Вона використовує в книзі деякі біблійні легенди, бо «там багато живих картинок, що малюють побут напівдикого пастушого народу і його громадський устрій» (205). Але тут же попереджує: «Справжньої історії політичної там або нема, або дуже мало» (205). У біблійних переказах Леся Українка знаходить, щоправда, віддалений відгук історичних процесів. Так, згадуючи легенду про те, як брати Йосифа в голодні роки ходили в Єгипет по хліб, вона зауважує: «Єгиптяне могли позичкою хліба закріпити собі не одне бродяче плем'я» (206). Але відразу підкреслює, що Біблія цікава не історичною вірогідністю,— такої в ній нема,— а поетичними образами народної фантазії. У розповіді про історію євреїв письменниця використовує це джерело тільки для характеристики побуту та звичаїв і постійно підкреслює неісторичність біблійних легенд й грубу тенденційність їх добору, проїняту «монотеїстично-святенницькою думкою ненависті до чужинців і звеличання свого народу» (209).

Леся Українка стоїть вище від інших авторів тогочасних підручників і в справі класифікації та оцінки різних історичних джерел. Грецькі, римські, єгипетські історики, на яких указують Д. Іловайський, І. Беллярмінов, К. Іванов та інші, згадуються і в її підручнику; наведені ними перекази й легенди вона використовує досить широко. Та непорушних авторитетів для письменниці нема: думка одного зіставляється з думкою іншого, часто цитований вислів супроводиться застереженням. Наприклад, про Геродота: «видно зараз, що це чиста легенда» (54); про Ксенофонта — «але ця розповідь теж непевної вірності» (55); про Ніколаоса Дамаського — «ся розповідь дуже мало правдоподібна» (56) і т. д. У підручнику багато легенд, та завжди тут же міститься попередження про їх історичну недостовірність; вони використовуються лише для посилення емоційності, яскравості викладу. Найпевнішим же джерелом історичних знань письменниця вважає народне мистецтво: «Правдиву, певну історію цивілізації бачимо з останків давнього мистецтва» (12).

Щоправда, про піраміди, єгипетські ієрогліфи й ассирійський клинопис, про вавілонські скульптурні зображення крилатих биків говорять також інші автори тогочасних підручників. Та ніхто з них не розповідає про уцілілі пам'ятки матеріальної культури так докладно, як Леся Українка. «А се, може, власне і є найцінніше в людській історії — історія культури» (98), — пише вона, намагаючись найяскравіше й найдетальніше розповісти про рештки стародавніх споруд. Майже в кожному главу підручника вона вводить розділ «Пам'ятники».

Особливо слід підкреслити, що Леся Українка на чільне місце в ряду найпевніших джерел пізнання історії народу поставила його мову і всі види словесної

творчості. «Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в них одбивається все, що думають люди про природу й про самих себе» (14).

Цієї настанови письменниця неухильно додержується. В підручнику докладно розповідається про вірування народу, про створені ним пісні й легенди. Аналізуючи їх, Леся Українка знайомить читача з народною психологією, розкриває потаємні народні прагнення. У підручнику дані чудові перекази релігійних гімнів індійців (Веда), персів (Зенд-Авеста); їх добір такий, що показує одвічне прагнення трудової людини до загального щастя (18), її віру в остаточну перемогу добра над злом (47).

Як важливе джерело історичних знань Леся Українка висуває філологічні дослідження споріднених мов (14), про що зовсім не згадують автори інших посібників тих часів. Обережно, зважаючи на недостатню ще підготовку молодого читача, але твердо йдучи шляхом точного доказу думки, письменниця використовує дані порівняльної лінгвістики, щоб обґрунтувати спільне походження народів.

Чи потрібні такі філологічні екскурси в підручнику історії? Якщо дбати про широку поінформованість читача, а головне — про виховання в нього звички в усьому доходити до кореня, завжди шукати безперечних доказів, — то подібний прийом не виглядає як щось зайве. Хай учень не зникає на віру сприймати те, що каже вчитель. В майбутньому він так само вимогливо ставитиметься до кожного власного твердження. Відсутність догматизму, постійне прагнення довести, аргументувати кожну думку, зробити її переконливою — риса, якою підручник Лесі Українки яскраво відрізняється від офіційного визнаних наприкінці XIX ст. учбових посібників.

Чому Леся Українка, поетеса, серцю якої очевидно були ближчі інтереси художньої літератури й літературознавства, ніж історична наука, майже два роки наполегливої праці віддала створенню підручника з історії?

Вибір цей показує, насамперед, широту інтересів молодой письменниці, яка усвідомлювала єдність суспільних процесів у всій їх багатогранності. По-друге, він свідчить про розуміння нею ролі систематично і послідовно викладених історичних знань у формуванні світогляду молодой людини. Історія народного життя у найпоетемніших його проявах завжди цікавила Лесю Українку: це підтверджує ряд її творів на теми з давнього минулого, з історії стародавнього Єгипту, Вавилону, Іудеї, античного світу тощо.

Цілком зрозуміло, що, прагнучи виховати молодшу сестру як людину широких громадських інтересів і міцних революційних переконань, Леся Українка звернулася до історичної освіти. Вона розуміла, що для усвідомлення суспільного життя в усьому його змісті необхідно добре знати історію; про це виразно сказано в підручнику: «Щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже багато мови, і це становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія» (154). Отже знання історії — основа для дальшого вивчення соціальних наук.

Офіційні органи в царській Росії спрямовували викладання історії у середній школі на ідеологічну обробку молоді в дусі формули «православ'я, самодержавства і народності». Учням ретельно прищеплювалися віра в божественну премудрість і шаноблива повага до царського імені. У пояснювальній записці до програм рекомендувалося тлумачити філософію історії як безперервний рух до кращого, бо «судьби человечества постоянно улучшаются» і «в ходе исторической жизни человечества проявляется действительное промысла божия»⁶. Різного роду циркуляри повсякчасно нагадували, підкреслювали, що саме на історію покладається найбільша відповідальність у справі ідейного виховання учнів.

Так і були складені тогочасні підручники й посібники, дозволені міністерством освіти для користування в школах. В них, відповідно до офіційних настанов, підкреслюється, що вся історія — безперервний шлях удосконалення. Вона викладається як історія царів і полководців з їх війнами та завоюваннями, в дусі того ж самого казенного «патріотизму». Підручники культивували в учнів націоналістично-шовіністичні та расистські переконання.

Зрозуміло, що такі підручники не годилися для виховання в молодой людини широкого прогресивного світогляду, для прищеплення їй революційних переконань. Тим більше не були вони придатні для пробудження в молоді свідомого національного почуття: в них історія викладалася без будь-якої уваги до особливих інтересів націй і народностей, що населяли Російську імперію, загарбницька, грубо русифікаторська політика царизму прославлялася як найвищий прояв державної мудрості.

Підручник історії необхідно було переробити. Не тільки перекласти його українською мовою, але написати по-новому. Це зробила Леся Українка для стародавньої історії народів Сходу.

І. Ф. ШИМАНСЬКА

⁶ Учебные планы и программы гимназий и прогимназий, Л., 1890.

На допомогу викладачу історії

ПІДВЕДЕННЯ УЧНІВ ДО УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

Виробити в учнів навички вірно оцінювати навколишнє життя, закласти в них основи комуністичної моралі — такі відповідальні завдання діяльності школи.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» підкреслює, що школа повинна озброювати учнів розумінням законів суспільного розвитку. Це нелегке завдання передбачає засвоєння учнями складних теоретичних положень. До цього їх потрібно наполегливо підводити, і передусім — до розуміння об'єктивного характеру законів суспільного розвитку. Адже суспільство розвивається не стихійно, а на основі об'єктивних законів і незалежно від волі людей.

Учні досить легко засвоюють основні закони природи. Але їм значно важче зрозуміти закони розвитку суспільства. Як збагнути, наприклад, поразку рабів на чолі з Спартаком? Така непохитна воля до перемоги, надзвичайна активність і наполегливість, люта ненависть до гнобителів, що були сповнені страху перед розплатою. І «раптом» поразка, жорстока розправа, смерть тисяч людей. Чому це трапилось? Або ще приклад. Величезна армія, очолювана видатним полководцем Наполеоном, здобувала перемогу за перемогою. А закінчилося все розпадом імперії, цілковитою поразкою. Може це сталося випадково? Щоб навчити учнів давати вірну відповідь на подібні запитання, потрібне усвідомлення ними історичної необхідності, розуміння того, що окремі історичні події можуть відбуватись по-різному залежно від конкретних умов, але загальна історична тенденція врешті прокладає собі дорогу.

Під час вивчення теми «Французька буржуазна революція XVIII ст.» ставлю мету: підвести учнів до розуміння поняття «криза феодального суспільства», показати на конкретних фактах невідповідність феодальних виробничих відносин новим, буржуазним продуктивним силам, показати революцію як неминуче, закономірне явище.

Перед викладом нового матеріалу звертаюсь до класу: «Я розповідало про становище Франції напередодні революції, а ви, прослухавши уважно, зробить висновок: «Чому у Франції обов'язково повинна була відбутись буржуазна революція?» Коли пояснюю матеріал, акцентую увагу учнів на тих положеннях, які допоможуть їм виконати завдання. Висвітливши стан сільського господарства напередодні революції, ставлю запитання: «Які суспільні відносини панували в сільському господарстві? Що належало зробити для розвитку продуктивних сил?» Розповівши про стан промисловості, знов запитую: «Що заважало розвитку промислового виробництва? Які перешкоди треба було усунути?» У ході дальшої розповіді ставлю перед класом запитання: «Що сковувало торгівлю?» Учні згадують про численні митниці та мита. А чому існували митниці та мита? Школярі приходять до висновку — внаслідок панування феодальних порядків та феодальної власності на землю. Потім знайомлю учнів з соціальним та політичним ладом у Франції напередодні революції і запитую: «Які стани були зацікавлені в збережен-

ні старих, феодальних виробничих відносин між феодалами та селянами? Які соціальні групи прагнули до встановлення нових, буржуазних порядків? Чому тільки революція могла усунути перешкоди до розвитку продуктивних сил? Які завдання ставила революція?»

Цілеспрямована бесіда допомагає учням зрозуміти закономірність революції. Про це свідчать їхні письмові відповіді. Так, восьмикласник М. на запитання «Чому наприкінці XVIII ст. у Франції неминучою була буржуазна революція?» відповів: «Феодальний лад у Франції в кінці XVIII ст. був застарілим, він вимагав заміни його новим устроєм, більш передовим. Феодальні порядки не давали розвиватись промисловості, сільському господарству, торгівлі. Але король і феодали прагнули правити по-старому, а робітники і селяни не хотіли жити по-старому. Після довгих вагань буржуазія почала боротися разом з народом». Відповідь, звичайно, не можна вважати повною, але вона свідчить, що учень усвідомив необхідність революції.

Важливе завдання вчителя — розкривати на конкретному історичному матеріалі, з урока в урок ідею прогресу, такого розвитку, в ході якого людство на кожному новому етапі піднімається на вищий щабель. Основою поступального характеру історичного процесу є розвиток продуктивних сил. З приводу цього В. І. Ленін зазначав: «...З одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий,— з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹.

Ще в V класі я звертаюся до учнів з такими словами: «В первісному суспільстві люди були рівні, не знали експлуатації, а в рабовласницькому настає жорстока експлуатація рабів. Чи був рабовласницький лад прогресивнішим, ніж первіснообщинний? Якщо так, то чому?»

В ході бесіди домагаюся, щоб учні зрозуміли, що завдяки переходу до рабства суспільство здобуло можливість створити більше матеріальних благ, покласти початок розвитку наукових знань та досягнути значного розвитку культури.

Під час вивчення у VI та VII класах епохи переходу до феодалізму в Західній Європі та на території нашої країни даю завдання подумати, в чому прогрес життя при феодалізмі. Учні не одразу знаходять відповідь. А вже недавно вони вивчали могутню Римську імперію з її великими містами, водогоном, чудовими спорудами. А тепер знайомляться з періодом спустошень та руйнувань.

Тому ставлю запитання: «Чому праця кріпаків продуктивніша за працю рабів? Які зміни сталися в обробітку землі? Як розвивалося ремесло в Київській Русі, на арабському Сході, в феодальних містах Середньої Азії та Закавказзя? Порівняйте становище франкського селянина і римського раба». Відповідаючи, учні усвідомлюють прогресивність феодального ладу в порівнянні з рабовласницьким.

Курс нової історії VIII і IX класів дає цінний матеріал для дальшого вивчення поступального характеру розвитку суспільства. Він знайомить з капіталістичною суспільно-економічною формацією — від встановлення буржуазного ладу до занепаду капіталізму та перемоги соціалістичної революції. На конкретному історичному матеріалі учні сприймають революцію як закономірне явище при переході від одного суспільного ладу до іншого, знайомляться з різними типами революцій — буржуазною, буржуазно-демократичною, народно-демократичною, соціалістичною, усвідомлюють значення останніх для розвитку продуктивних сил.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 5.

Синхронно вивчається й історія нашої країни — від розкладу та кризи феодальної системи в Росії до перемоги соціалізму в СРСР. На уроках розкривається зростання продуктивних сил та виробничих відносин при капіталізмі в Росії та наростання класової боротьби. Учні підходять до розуміння неминучості соціалістичної революції в нашій країні.

Саме цей конкретний історичний матеріал дає можливість учневі протягом тривалого часу спостерігати, як збереження старих виробничих відносин гальмує розвиток нових продуктивних сил. Тому саме в VIII—IX класах доцільно розкрити суть закону обов'язкової відповідності виробничих відносин продуктивним силам. Щоб підвести учнів до цього, ще у VIII класі ввожу поняття «продуктивні сили» та «виробничі відносини».

На матеріалі революції XVII ст. в Англії показую, як феодальні виробничі відносини гальмують розвиток буржуазних продуктивних сил. Для наочності організовую роботу над таблицею «Англія напередодні революції». Аналізуючи текст підручника, учні підбирають факти, що ілюструють розвиток капіталізму в Англії. Їх вони записують з лівого боку, а фактори, що гальмують розвиток,— з правого. Після того, як таблиця складена, ставлю запитання: «Які класи зацікавлені в знищенні феодалізму? Які класи чи соціальні групи хочуть зберегти феодальні порядки? Чи можливо, щоб феодалі, король, англійська церква добровільно відмовились від свого панування?» На заключення робимо висновок: буржуазна революція в Англії не є випадковістю. Вона повинна була зруйнувати застарілі феодальні порядки, які перешкождали розвитку продуктивних сил капіталістичного укладу.

Так учні усвідомлюють необхідність відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил. Але слід неодноразово, за різних історичних ситуацій повторювати ці поняття, щоб учні їх міцно усвідомили.

Особливо важливо показати бурхливий розвиток продуктивних сил при відповідності їм виробничих відносин. Сприятливі можливості для цього дає урок «Завершення промислового перевороту в Англії». Пояснення цієї теми починаю з читання вміщеного в підручнику уривка з книги Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії»: «Шістдесят-вісімдесят років тому Англія була країною, схожою на всяку іншу, з маленькими містами, з невеликою і мало розвинутою промисловістю... Тепер це — країна, не схожа ні на яку іншу, з столицею в 2½ мільйони жителів, з величезними фабричними містами, з індустрією, яка дає свою продукцію всьому світові...»². З картосхеми в підручнику бачимо появу нових міст та промислових районів, зростання міського населення. Розглядаємо діаграми про витіснення ручної праці машинною, дані, що свідчать про розвиток вугільної, машинобудівної, текстильної промисловості в країні.

Внаслідок цього аналізу приходимо до висновку: Англія — найрозвинутіша держава першої половини XIX ст., «майстерня світу». Тоді ставлю запитання: «Що зробило Англію такою могутньою державою?» Учні відповідають: промисловий переворот. Але що привело до промислового перевороту, які його передумови? В ході бесіди з'ясуємо, що передумовами промислового перевороту було нагромадження капіталу в руках буржуазії, пролетаризація селянства, розвиток мануфактури, а головне те, що в Англії раніше, ніж в інших країнах, було усунуто перешкоди на шляху до розвитку капіталізму. Основними класами стали буржуазія і пролетаріат.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, К., 1958, стор. 245.

Узагальнюючи бесіду, підкреслюю, що продуктивні сили і виробничі відносини в Англії на даному історичному етапі перебувають у відповідності, вони базуються на приватній власності на основні засоби виробництва. Робітники, хоч і цілком вільні люди, але крім працюючих рук нічого не мають, а тому змушені працювати на капіталістів, примножуючи їхні багатства. При цьому вони більше, ніж залежні селяни, зацікавлені в результатах своєї праці, що стає більш продуктивною при машинному виробництві. Все це відкриває широкий простір для розвитку продуктивних сил капіталістичного суспільства.

Після цього проводжу письмове опитування. Учні дали досить ґрунтовні відповіді на запитання: «Що таке промисловий переворот і які зміни в житті країни він викликав?» Ось приклад учнівської відповіді: «Промисловий переворот — це перехід від ручної праці до машинної, пов'язаний з появою двох нових класів — буржуазії та пролетаріату. В Англії здійснилась буржуазна революція. Одна група людей, тобто буржуазія, нажила великі капітали від пограбування колоній, а друга група, селяни, розорялася внаслідок «огороджування» і перетворювалась у пролетаріат. В Англії було багато мануфактур, а від мануфактури з розподілом праці до фабрики — один крок. Все це і стало передумовами промислового перевороту. Феодальні перешкоди було усунуто.

Після промислового перевороту в житті Англії сталися зміни. Швидко розвивалась важка промисловість. Країна стала «майстернею світу». Широко розгорталась торгівля Англії. Дві третини флоту всього світу плавало під англійським прапором. З'явилося багато нових промислових районів та великих міст, населення столиці досягнуло 2,5 млн. чоловік. Зміцнювались нові класи — буржуазія та пролетаріат.

Чому ж так змінилося життя? Тому що ніякі феодальні перешкоди не затримували розвиток капіталістичних продуктивних сил».

Підведення учнів до розуміння історичних закономірностей не є самоціллю. Усвідомивши поступальний характер розвитку суспільства, вони свідомо засвоять основний зміст нашої епохи, зроблять закономірний висновок про неминучість революційного переходу суспільства від капіталізму до соціалізму та комунізму. А для цього слід: показати поворот людства від капіталізму до соціалізму як закономірний результат розвитку суспільства; розкрити поняття «капіталізм — останній експлуататорський лад»; показати робітничий клас як головну рушійну силу революційного розвитку суспільства; з'ясувати необхідну умову перемоги соціалістичної революції та побудови соціалізму — встановлення диктатури пролетаріату та керівництво марксистсько-ленінської партії; усвідомити висновок Програми КПРС — світова капіталістична система в цілому дозріла для соціальної революції пролетаріату.

Ця робота проводиться на уроках історії СРСР, нової та новітньої історії і особливо суспільствознавства. Об'єктом вивчення стають історичні явища, що розгортаються на матеріалі ряду країн протягом тривалого часу. Учні починають усвідомлювати те спільне, що характерне різним країнам та епохам. Для досягнення мети використовую різноманітні методичні засоби — повторювально-узагальнюючий урок, оглядову лекцію, бесіду, семінарське заняття.

Наприкінці останнього навчального року, підсумовуючи вивчення історії та суспільствознавства, проводжу бесіду за таким планом:

1. Розкрийте положення Програми КПРС: «Всесвітньо-історичний поворот людства від капіталізму до соціалізму, розпочатий Жовтневою революцією, — закономірний результат розвитку суспільства»³.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 6.

2. Розкажіть про перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм. 3. Чи змінилась природа капіталізму від часів К. Маркса до наших днів? 4. Наведіть приклади, що показують зростання невідповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами за сучасного капіталізму. 5. В чому проявляється загострення суперечностей капіталізму в наш час? 6. Чому «державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму?»⁴. 7. Що означає висновок Програми КПРС: «Світова капіталістична система в цілому дозріла для соціальної революції пролетаріату»⁵.

Така бесіда зацікавлює учнів, примушує їх оперувати великим історичним матеріалом, активізувати свої знання з історії, літератури, виявляє кругозір і певною мірою зрілість учнів.

Жваво пройшло обговорення третього питання бесіди. Спочатку я розповіла, що в 1967 р. минає сто років з дня виходу в світ «Капіталу» К. Маркса. Буржуазні ідеологи твердять, ніби теорія Маркса не підходить для сучасного капіталізму, оскільки самого капіталізму вже власне немає. Капіталісти — це вільні підприємці, безробіття — резерв робочої сили, а замість зростання цін проходить їх уніфікація. Мовляв, капіталізм давно став народним, демократичним. «Чи це так, як ви думаєте?» — звертаюсь до класу.

Учні навели докази того, що природа капіталізму, його сутність не змінилась. Як і сто років тому, основою виробничих відносин капіталізму є приватна власність. Багатства капіталістів створюються привласненням додаткової вартості, при чому в результаті гігантського зростання продуктивності праці додаткова вартість значно збільшилась, тобто виросла експлуатація робочої сили. Значно розширилась прірва між класами капіталістичного суспільства. Порівнюємо становище капіталіста і робітника за К. Маркса і в наш час. Звичайно, сучасний робітник живе не так, як за часу Маркса. Вищий життєвий рівень робітничий клас здобув запеклою боротьбою, а тепер великий вплив на поліпшення матеріального становища робітничого класу світу капіталу справляє світова система соціалізму. Але порівняймо капіталіста, що жив сто років тому, з сучасними магнатами капіталу. Капіталіст наших днів володіє величезними багатствами, що створюються від жорстокої експлуатації робітників.

В ході бесіди встановлюємо, що і для сучасного капіталізму характерна основна суперечність — між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною власністю. Розгортається конфлікт між продуктивними силами та виробничими відносинами, посилюються тенденції до реакції, расизму.

При обговоренні питання про загострення суперечностей сучасного капіталізму учні пригадують головні суперечності імперіалізму між трудом і капіталом, між окремими капіталістичними країнами, між колоніями і метрополіями.

Уроки такого типу допомагають узагальнити великий фактичний матеріал і підвести учнів до усвідомлення важливих теоретичних положень до розуміння найважливішої закономірності — історичної приреченості сучасного капіталізму та немінності переходу всього людства до соціалізму. Цим самим ми сприяємо виробленню марксистсько-ленінського світогляду учнів, водночас здійснюючи їх комуністичне виховання.

Е. О. ДМИТРИЄВА

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 24.

⁵ Там же, стор. 9.

Охорона і використання пам'яток історії та культури

ЗРОБИТИ ПАМ'ЯТКИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ НАДБАННЯМ ПОКОЛІНЬ

Значне місце в духовній скарбниці Української республіки належить пам'яткам античності. Найвизначніші історичні та художні музеї по праву пишаються шедеврами грецького генія, знайденими в Криму і Причорноморських степах. Руїни багатьох десятків і сотень «Північних Помпей» зберігає багата своєю історією українська земля.

На перший погляд, як це не дивно, найбільшу цінність з усіх пам'яток античності мають ті, які поки що приховує в себе українська земля, яких ще не торкнувся інструмент археолога. Це пояснюється двома обставинами. Джерелознавча цілісність розкопаних пам'яток уже порушена і не підлягає відновленню, хоч значні історико-культурні відомості від них уже одержано. З іншого боку, розвиток техніки, методик і методології археологічних досліджень веде до того, що через кілька десятиріч відкриття навіть незначної, з точки зору сучасності, пам'ятки збагачуватиме вченого-археолога незмірно більшою сумою знань, ніж тепер. Недосліджені пам'ятки становлять золотий фонд нашої науки і культури. Однак саме з цією частиною культурної спадщини не все гаразд. І досі вона залишається річчю в собі, її значення недооцінюється масою неспеціалістів, в чиїх руках перебуває доля пам'яток.

О. М. Горький свого часу назвав Крим велетенським історико-археологічним заповідником, земля якого зберігала скарби десятків тисячоліть, сховані в печерах первісної людини, в руїнах античних міст і поселень, в курганах епохи бронзи. На жаль, внаслідок недбайливого ставлення до скарбниць історії, знищено у 1960—1961 рр. 60 курганів V тисячоліття до н. е. біля села Дружне радгоспом «Симферопольський»; в 1960—1961 рр. радгоспом ім. Чкалова — 20 курганів; 6 великих античних курганів в 1964—1965 рр. біля с. Піонерського Севастопольською будівельною організацією УНР — 544; в липні 1965 р. поблизу Поділля радгоспом «Суворовський» — 5 великих курганів; на початку вересня 1966 р. у с. Зибіна — 2 античних кургани зі склепами.

Кургани — один з найвразливіших видів археологічних пам'яток, чимало з них час майже зрівняв з землею, і дуже спокусливо інколи зорати ці невеликі пагорки. Дуже неприємний інцидент стався наприкінці 50-х років в Ольвійському заповіднику, коли керівництво сусіднього колгоспу терміново почало освоювати територію заповідного некрополя. Потрібні були великі зусилля, щоб запобігти дальшій оранці і зруйнуванню стародавнього рельєфа місцевості, відомої під назвою Урочища ста могил. Проте не вдалось тоді врятувати незафіксоване раніше поселення елліністичного часу за півтора кілометра на південь від Ольвії; лише окремі каміння і уламки античних пам'яток нагадували про нього.

Для збереження археологічного «золотого фонду», насамперед, необхідно скласти якнайбільше і конкретне уявлення про його розмір, а це неможливо без докладної археологічної карти, в складанні якої мають узяти участь співробітники археологічних інститутів, краєзнавчих

музеїв, аматори-краєзнавці й історики. Необхідні комплексні розвідування, збір матеріалів, каталогізування, картографування пам'ятників з наступним закріпленням відповідальності місцевих державних органів та історичних, краєзнавчих музеїв, за їх збереження.

Трапляється нерідко, що невідкладні потреби народного господарства потребують використання території, на якій розміщений стародавній пам'ятник. Однак тут необхідно виявити максимум уважності й обережності. Такі питання потрібно вирішувати тільки з участю представників Міністерства і відділів культури, істориків, археологів, музеєзнавців. Практика показує, що при правильному підході до справи неважко поєднувати насущні народногосподарські завдання з завданнями збереження історико-культурної спадщини. Так, своєчасна координація робіт науковцями та керівництвом залізрудного Камиш-Бурунського комбінату, виділення необхідних коштів на археологічні розкопки врятували в 1965 р. для науки три цінних кургани, в одному з яких було знайдено унікальні античні ювелірні вироби з золота.

Великої уваги заслуговує справа охорони і збереження вже відкритих пам'яток античності — як поселень, так і окремих предметів грецької матеріальної культури. Поряд з пам'ятками всесвітнього значення (таких як Ольвія, Херсонес, Пантикапей), цілий ряд поселень ще становлять інтерес тільки для вузького кола спеціалістів. Якщо деякі пам'ятки всесвітнього значення охороняються державними органами й науковими закладами, то інші поки що покинуті напризволяще, що призводить до повного або часткового їх знищення. Так руйнується одне з небагатьох античних поселень на лівому березі Дністровського лиману — Роксоланське городище, ототожнюване із згадуваним у стародавніх джерелах містом Ніконієм.

Ніяк не кращі справи в районі Бузького лиману. Багаторічними зусиллями Ольвійської експедиції в післявоєнні роки тут розкопано цілий ряд цікавих античних поселень, які мають велику цінність для науки. Так, поселення біля Широкої балки неподалік Ольвії — одне з стародавніших у Нижньому Побужжі — вчені вважають еталоном ранньоскіфської культури Північного Причорномор'я. Про нього зараз можна судити тільки на основі археологічної документації. Саме поселення з його кам'яними будівлями, житловими землянками, печами для сушіння зерна, зерновими ямами повністю знищено. Така ж доля спіткала кам'яні будівлі міського типу, мощені вулиці, кам'яні водопровідні канали й водозбірні цистерни елліністичного поселення (поблизу Закисової балки), елліністичне і римське поселення біля с. Петухівки га ін. На 13 км. північніше Ольвії, поблизу с. Козирка, багаторічною працею археолога А. В. Буракова розкопано чудове римське поселення. Тут відкрито житлові будинки з кам'яними і цегляними стінами, подекуди поштукатуреними й вкритими фресковим розписом, мощені камінням двори, численні дитячі захоронення, господарські ями.

Руйнування історичних пам'яток відбувається головним чином стихійно, зокрема населенням сусідніх сіл. Місцеві державні органи влади дивляться на це крізь пальці, здебільшого займають позицію байдужості у цьому питанні.

Ще гірше, коли ініціаторами руйнувань стають окремі голови колгоспів, керівники виробництва. Так, наприклад, 1959 р. було знайдено унікальне поселення, як гадають деякі дослідники, вілла, поблизу Євпаторії. Поселення, вже значною мірою розкопане, вражає ясністю і стрункістю архітектурного плану, монументальними стінами, які майже повністю збереглися, чудовими зразками грецької будівельної техніки. Це тут у 1964 р. було знайдено бронзову статуетку амазонки, зображення якої обійшло ряд радянських і зарубіжних журналів (вона

зараз зберігається в Ермітажі) та інші археологічні цінності. Через деякий час за наказом завідуючого будівельною групою Євпаторійського виконавчого комітету було відновлено видобуток піску на місці городища, хоч цього будівельного матеріалу достатньо на всьому узбережжі. Лише через місяць після втручання керівництва розкопок, широких кіл громадськості, міського комітету народного контролю, оргкомітету Товариства охорони пам'ятників історії та культури, Євпаторійського Товариства управління культури, руйнування пам'ятника було припинено.

У трохи кращому стані великі античні міста Північного Причорномор'я. Ольвія разом з прилеглою до неї значною частиною некрополя ще 1924 р. оголошена історико-археологічним заповідником, перебуває у віданні Інституту археології АН УРСР, Міністерство культури дбає про заповідну територію Херсонеса; по-хазяйському шефствує над пам'ятками Пантікапея Керченський морський порт; великі зусилля до підтримки в експозиційному стані розкопаних ділянок Тіри приділяє керівництво Белгорода-Дністровського та його краєзнавчий музей.

Проте і тут слід поліпшити охорону пам'яток стародавньої історії від руйнування й забруднення. Експозиційний стан відкритих ділянок міста незадовільний, розкопи заростають бур'яном, внаслідок зсувних процесів, стіни римських споруд, розміщених біля берегової кручі, руйнуються.

І це відбувається в заповіднику Академії наук. Становище пам'яток, опіку над якими здійснюють місцеві організації, набагато гірше.

Великої уваги заслуговують консервація та реставрація пам'ятників античності. Такі заходи застосовуються лише щодо кількох городищ. Господарські й архітектурні пам'ятки античних поселень, які не консервуються, перетворюються в купи каміння через кілька років після їх розкриття. А коли консервація й проводиться, то, головним чином, кустарними методами, грубо, із застосуванням лише цементу та глини. Внаслідок таких робіт об'єкт консервації покривається подекуди таким грубим шаром цементу, що первинний вигляд будови важко розпізнати. На жаль, питання консервації античних об'єктів не стали ще темою наукових досліджень, а кустарні експерименти, проваджені неспеціалістами, призводять до протилежних наслідків.

Дуже мало реставруються будівельні споруди. Тут певну роль відіграє консервативна позиція самих дослідників пам'яток, які надають великого значення збереженню в незмінному стані відкритого, забуваючи про те, що саме відкрите майже завжди дуже відрізняється від первісного спорудження (наприклад, різні перебудови, зруйнування в процесі експлуатації). Зовсім не практикується реконструкція античних будівель і архітектурних ансамблів, надання їм первісного вигляду щодо цього є чималий зарубіжний і вітчизняний досвід. Практична реконструкція житлового будинку античного міста не становить складності, не потребує значних витрат, і тимчасом давала б цікавий наочний урок з історії, дозволяла б глибоко проникнути в побут стародавньої людини кожному відвідувачу стародавнього міста.

Однак важливість реконструкції не вичерпується цим. Вже сам процес її здійснення поставить перед ученими-архітекторами ряд практичних завдань, які залишаються поза його увагою при кабінетному проведенні досліджень (наприклад, з'єднання різних вузлів будинку, взаємодія конструкцій). Багато цікавих питань і знахідок можуть виявитись у процесі функціонування реконструйованих пам'ятників. Практична реконструкція історичної пам'ятки — це штучне моделювання не тільки будівельного процесу, але й життя, побуту стародавніх людей, це важливий науковий експеримент. Нарешті, реконструкція

пам'ятника тісно пов'язана з консервацією його частин, що збереглися. Добудовані, вкриті покрівлею, ці розкидані раніш на відкритому повітрі частини відновлюють свою попередню єдність і існують уже не самі собою, а в тісному зв'язку, як єдиний архітектурний ансамбль, що значно продовжує їхнє життя.

Звичайно, йдеться не про реконструкцію всіх античних будівель, а лише деяких, важливіших у науковому, пізнавальному, експозиційному відношенні, найповніше документованих.

Слід більше уваги приділяти використанню античних пам'яток півдня України як об'єктів туризму. Найкраще ця справа поставлена в Херсонесі. Недостатньо використовується Ольвія. Аж ніяк не може задовольнити цифра відвідувачів, яка щороку коливається в межах 10 тис. чоловік. Для такого першокласного пам'ятника це зовсім недостатньо. Основна причина — в стихійності туристського потоку, у відсутності його організації. Поки ще тільки Миколаївська обласна дитяча туристська станція у контакті з заповідником, організує літню туристську базу в с. Парутино, приймає і обслуговує шкільні екскурсії в Ольвію.

Останніми роками західна частина чорноморського узбережжя України перетворилась на популярну здравницю. По всьому узбережжю від Дніпра до Дністра протягнувся ланцюг спортивних таборів, будинків відпочинку, санаторіїв, пансіонатів. Проте люди, які відпочивали тут, не завжди збагачувалися знаннями про історичне минуле й сучасне цього краю.

Причини такого занедбання туристсько-пропагандистської справи не тільки в інертності і невідповідності керівників і культурних працівників. Заповідник Ольвія, який перебуває у віданні академічного інституту, є вузьконауковою організацією, без штату екскурсоводів. Він не зацікавлений в притоці екскурсантів, оскільки неспроможний обслужити навіть 10 тис. чоловік. Не зацікавлене в цьому й керівництво Інституту археології АН УРСР. Причина ясна: відвідування заповідника екскурсантами безплатне, а витрачати штатні одиниці на таку «неокупну» справу інститут не може. Щоправда, говорять про передачу заповідника Міністерству культури, яке зможе поставити тут екскурсійну роботу на «комерційній» основі. А чому не може цього зробити Інститут археології? Хіба «комерційна» діяльність така вже чужа академічним інститутам? Досить згадати дуже широко застосовувану господогвірну практику. Пропаганда історичних знань — теж велика народногосподарська справа.

Відвідувач Ольвії, який захоче детальніше дізнатись про її пам'ятки й історію, натрапить на труднощі. Останній путівник по Ольвії, виданий 1959 р. тиражем 5 тис. примірників, був реалізований вже в перший екскурсійний сезон. Зовсім не практикувалось і не практикується видання буклетів, листівок, комплектів художніх листівок, виготовлення пам'ятних сувенірів. В містах Миколаївщини, Херсонщини, Одещини немає рекламних щитів з розповідями про Ольвію.

І, нарешті, про приватне колекціонування античних речей. Воно, безумовно, шкідливе, коли переходить на речі старовини — від мідної монети до мраморної статуї — вже тому, що частини органічно єдиного історичного, археологічного комплексу розпорошуються по невеликих приватних колекціях і зникають з поля зору науки. Колекціонер, як правило, цікавить річ сама собою, тоді як у реальному житті вона пов'язана з багатьма іншими предметами. Якщо археолог-спеціаліст, видобуваючи з землі предмет, враховує цю взаємодію, взаємозв'язок, то колекціонер не має такої можливості і не хоче її мати; таким чином, вирваний з свого матеріального «контексту» предмет

деякою мірою втрачає свою джерелознавчу цінність. Приватне колекціонування шкідливе нарешті тому, що веде до відродження шукачів, самовільних розкопок, до відродження «щасливців», які спекулюють предметами старовини, виготовляють фальшивки.

Далеко не всі з тих, хто скуповує завідомо підроблені речі, цікавляться, чи вони справжні. Тут виявляється просто необхідність мати річ, що нагадує про яскраву сторінку в історії людства, відому кожному ще з шкільних років. Ця необхідність володіти нехай не оригіналом, а імітацією античного твору мистецтва, монети, предмету побуту зовсім не враховується і не задовольняється. Виготовлення подібних пам'ятних сувенірів, що імітують справжні античні речі, широко практикується в країнах Заходу і приносить великий прибуток. Але для нас справа насамперед не в прибутку, а в задоволенні духовних естетичних потреб суспільства. У нас щодо цього можливості значно більші. Кожний, хто побував у наших античних містах з задоволенням вивезе з собою на пам'ять вдалу копію грецького амфориска чи світильника, чорнофігурну вазу, витончену танагрянську статуетку, фанагорійську поліхромну сирену. І кожна така річ стане для її володаря не тільки пам'яткою про цікаво проведені дні; вона допоможе йому не по-книжному, не відірвано, а по особливому інтимно заглянути в минуле людства, ще більше залучить його до світу людяного й чудового.

Такий стан з охороною і популяризацією пам'ятників античності. Не все у нас погано. Немало і досягнень, немало позитивного. Але позитивного ніхто не заперечує, а недоліки потрібно якнайшвидше ліквідувати. Створення Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури, тісні ділові контакти його з державними, партійними органами, з широкою громадськістю, уважний облік потреб суспільства і обов'язків перед майбутніми поколіннями, безперечно, дадуть ефективні позитивні наслідки. Охорона, збереження і популяризація пам'яток античної цивілізації на території нашої республіки — важливе і відповідальне завдання.

В. В. ЛАПІН

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЕШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

(Закінчення)

Розділ 35

В день заручин, ранком, Зорич і Гурський проводжали «жениха» в дорогу.

— Дивіться, принц за жар-птицею відправляється! — підтрунював Анатолій. — Ти не втечи від неї до тих пір, поки ми не прибудемо на заручини!

— Для тебе найпочесніше місце прибережу — поряд з начальником абверу! — також жартуючи, відповів Станіслав. — Тільки не запізнийся! Може, відіб'єш у Файльгенгауера його коханку?

— А вона, мабуть, знає не менше шефа, — втрутився в розмову Зорич. — Добре б і її прихопити!

Зорич підійшов до вікна і покликав свого розвідника «Жолнежа». Той миттю вскочив у кімнату і завмер, чекаючи розпоряджень.

— Вільно, Янеку! Так от, ти відповідаєш за безпеку надпоручика. Пильнуй! — почав майор.

— Не турбуйтеся, Олександрє Пантелеймоновичу! Все буде гаразд. З нашого «жениха» й волосинка не впаде! — широко посміхаючись, проговорив «Жолнеж». — Ну, а якщо доведеться пускати в хід зброю, жодну наволоч не випустимо живцем.

— Запам'ятай, це в крайньому разі! Файльгенгауер потрібен живий! Тому все треба робити так, щоб не викликати найменшої підозри... Що ж, друзі, посидимо на доріжку за російським звичаєм!

Всі сіли, і в кімнаті настала тиша.

— Вже час, хлопці, — підводячись, сказав Зорич, — бажаю успіху!

Сонце торкнулося обрїю і жарким полум'ям відсвічувало у вікнах будинку Бручихи. Почали збиратися гості. Таїсія в білій сукні з червоною трояндою на грудях разом з «женихом» зустрічала прибулих. Радісно приймала поздоровлення, подарунки і дивилася закоханими очима на свого Фрїдріха.

— Я така щаслива, милий! — щебетала вона. — Де ми житимемо після війни? У Франкфурті? А сюди обов'язково будемо приїздити на літо. Адже тут хороше, правда?

Станіслав кивав, а сам думав: «До дванадцяти повинна скінчитися вся ця комедія. А як не приїде Файльгенгауер, що тоді робити?..»

Він підзвав до себе Янека і тихо шепнув:

— Вийди прогуляйся. Мабуть, скоро прибуде. Перевір, чи на місці зв'язковий? «Жолнеж» кивнув і вийшов. З високого ганку було видно шлях. Піднімаючи хмаринки пилюки, по ньому поволі тяглися кілька возів з сіном. Янек пройшов у садок, зупинився під яблунею і двічі свиснув голосом синиці. Почувши відповідь, подивився у той бік, звідки доносився свист, і побачив у сусідньому саду замаскованого в кущах смородини зв'язкового загону.

«Поки все йде за планом. Не підвів би тільки начальник абверу», — подумав Янек і пішов до будинку.

Гулянка вже почалася, а Файльгенгауєра все ще не було. Через деякий час вдальні почулося гудіння мотору і до двору підкотив легковий автомобіль. З нього спочатку вийшли два здоровенних охоронці з автоматами, а потім вистригнула блондинка і з нею офіцер.

«Наречена» вибігла на ганок і кинулася назустріч довгожданим гостям:

— А я вже хвилювалася, чи не трапилося чого в дорозі? Адже смеркає!..

— Що ти, дорога!.. Ну, покажуй свого обранця. Де ховаєш його?

Таїсія широко відчинила двері і покликала:

— Фрїдріх, йди швидше сюди! Приїхали!

Начальник контррозвідки побачив молодого стрункого офіцера з красивим, вольовим обличчям, що підвівся з-за столу. Погляди їх на хвилину схрестилися.

«Що за чортівнина! Повна протилежність моїй уяві! Цікаво, що йому могло сподобатися в ній? А може це...»

— Фрідріх фон Краузе! — клацнувши підборами і схиливши напомаджену голову, відрекомендувався Рокич.— Прощу, дорогі гості, до столу!

Софія із захопленням дивилася на «жениха». Перехопивши її погляд, щаслива Таїсія взяла під руку свого шефа і повела до приготовленого для нього місця.

Стара Бручиха, витираючи кінчиком хустки очі, звернулася до присутніх:

— Дорогі гості! Сьогодні в моєму домі велике свято. Пан фон Краузе освідчився Тайзочці. Я благословляю їх і хочу, щоб ми випили за щастя молодих!

Всі підняли келихи і дружно проголосили здравицю жениху і нареченій. Вино полилося рікою...

Дозорець ще деякий час вдивлявся в усе, що відбувалося навкруги. В десяти метрах від нього спокійно походили німецькі вартові, перемовляючись з шофером, що сидів у машині.

«Повний порядочок»,— подумав партизан і непомітно став пробиратися на околицю, де в умовленому місці його чекав Зорич з бійцями.

— Товаришу майор, уже всі зібралися, можна починати,— доповів дозорець.

— Що ж, друзі, рушили! Але пам'ятайте, Файльгенгауер потрібен тільки живий!

...Крізь вікна чулися п'яні голоси. «Фрідріх» і Тайза щедро пригощали гостей.

Незрозуміла тривога з перших же хвилин появи в цьому домі не покидала начальника абверу. Причиною був, мабуть, гауптман фон Краузе.

«Не подобається він мені... Але чим? Може, я просто заздрю його молодості, краси? Ні, це не те! — думав Файльгенгауер.— Швидше всього мене непокоїть, що я зовсім нічого про нього не знаю. І хотів же, дурень, подзвонити комендантові гарнізону, навести довідки про його особу, та шифровка перешкодила, зайнявся іншими справами...»

«Фон Краузе», тимчасом, невимушено відповідав на запитання гостей, жартував з «майбутньою тещею», сперечався з сивоволосим бюргером, що сидів проти нього, встигав віддавати розпорядження своєму «денщику». А той мотався в кухню і назад, вносячи все нові закуски і пляшки з вином.

Раптом нічну тишу пронизали автоматні черги, і в ту ж мить на порозі кімнати вирости розвідники з гранатами наготові.

— Руки вгору!

Начальник абверу зблід і застиг з піднятим келихом...

Розділ 36

До світанку Файльгенгауер разом з коханкою і штабс-ефрейторшею були доставлені в розташування загону. Зорич і Гурський приступили до допиту начальника абверу 24-ї дивізії. Гітлерівець дав цінну військово-політичну і розвідувальну інформацію. Наприкінці допиту Олександр Пантелеймонович поцікавився:

— Що вам відомо про змову проти Гітлера?

— Я про це можу розповісти у більш високих інстанціях.

Капітан Гурський підвівся з-за столу, витяг з кобури пістолет і суворо сказав:

— Все, що знаєте, в першу чергу повинні повідомити нам, а далі ми самі будемо вирішувати.

Абверівець неохоче почав говорити:

— Учасники змови — скривджені фюрером генерали Бек, Віцлебен, чиновник Герделер, генеральний директор крупнівських заводів Лезер, представники відомих юнкерських сімей Мольтке і Шуленбурга та інші.

20 липня у «Вольфшанце» — «Вовчому лігві», ставці Гітлера в околицях Раєнбурга, полковнику графу Шенку фон Штауфенбергу пощастило непомітно підкласти бомбу з годинниковим механізмом. Змовники розрахували, що вибухова хвиля знищить фюрера в момент, коли він проводитиме чергову оперативну нараду з генералітетом вермахту. Граф Шенк фон Штауфенберг і його однодумці хотіли усунути Гітлера, щоб відразу укласти компромісний мир з Англією і Сполученими Штатами.

Змова готувалася багато місяців. Керівний центр її був у Берліні на Бендлерштрассе — в будинку верховного командування. Після замаху на фюрера частини вермахту повинні були роззброїти есесівців, працівників служби безпеки і гестапо. Однак, випадок врятував Гітлера. Цим відразу скористався Геббельс. Він передав повідомлення по радіо про те, що фюрер живий, а Герінг віддав наказ штурмбанфюреру СС Отто Скорцені разом з командиром охоронного батальйону «Велика Німеччина» майором Ремером будь-якими засобами зламати опір змовників і заарештувати їх.

У будинку на Бендлерштрассе група офіцерів, що залишилися вірними фюрерові, виступила проти пучців. Кінець змови був вирішений. Протягом кількох годин ворогів Гітлера знищили.

Як мені відомо, коли б і був встановлений новий уряд, ми й далі продовжували б боротьбу на Східному фронті. А з Сполученими Штатами і Англією домовились би про передачу їм Франції, Бельгії, Голландії, Данії.

Так що, нехай у вас не складається думка, ніби здійснення замаху послабило б нашу бойову міць. Як ви знаєте, ми досі халяпнуємо на більшій частині території Західної Європи, маємо багатомільйонні збройні сили, майже невичерпані економічні

ресурси для виробництва різної бойової техніки. І навіть нової... Скоро вона буде введена в дію, і весь світ стане тоді перед нами на коліна!

— Це все завчено з промов Геббельса! А скажіть, гауптман, що самі думаєте про вашого фюрера і можливий кінець війни? — запитав Гурський.

— Ще тоді, коли ми персможно просувалися по вашій землі, мій дід, старий пруський офіцер, який вірив гороскону, провів аналіз — паралель між життям Наполеона і Гітлера. Вам, певне, розповідь може здатися смішною, але вона цікава...

Як відомо, Наполеон прийшов до влади в 1804 році, а Гітлер — на 129 років пізніше, у 1933. Зверніть увагу на фатальну закономірність з цифрою 129! Наполеон увійшов у Відень в 1809 році, а Гітлер в 1938. Різниця — 129 років. Наполеон напав на Росію в 1812 році, а Гітлер — в 1941, через 129 років. Наполеон програв війну з Росією. І мій дід прийшов до висновку, що армія фюрера також неминуче зазнає краху у двобой з Радянським Союзом.

Слухаючи в той час божевільні висновки діда, я тільки сміявся. Але хід теперішніх подій примушує замислитися над дослідями старого...

— Те, що фашистська Німеччина обов'язково програє війну, ми, радянські люди, знали заздалегідь. І це зовсім не залежить від цифри 129! Ще російський полководець Олександр Невський, розгромивши тевтонців на Чудському озері, сказав: «Хто з мечем до нас прийде, той від меча і загине! На тому стояла і стоятиме російська земля!» — з гордістю закінчив Зорич.

Шифровка про захват Файльгенгауера і одержання від нього важливих даних полетіла в Центр. Начальника абверу 24-ї дивізії було вирішено відправити на Велику землю.

НАШ КАЛЕНДАР

СТОЛИЦІ БІЛОРУСЬКОЇ РСР — 900 РОКІВ

Мінськ — політичний, адміністративний, промисловий і культурний центр Радянської Білорусії — одне з найстародавніших міст нашої Батьківщини. Його багатовікова історія сягає періоду виникнення Древньоруської держави. Перша письмова згадка про Мінськ міститься в «Повісті временних літ» під 1067 р. Проте, безперечно, виникнення міста відноситься до більш раннього часу. «В рік 6575 (тобто 1067)... — розповідає літописець, — Ізяслав, Святослав, Всеволод *... підійшли до Мінська, і мінчани зачинилися в місті. Брати ж узяли Мінськ...». З цього часу починається літописна історія міста, що дійшла до нас з глибини віків.

На початку XII ст. Мінськ став «стольним» містом Мінського князівства, що виділилося з складу Полоцького. Першим мінським князем став один з синів Всеслава Полоцького — Гліб. З XIV ст. послаблене феодалними усобицями Мінське князівство в числі інших західних князівств Русі підпало під владу литовських феодалів. В середині XV ст. Мінськ з населенням близько 5000 чол. був у числі 15 найбільших міст Великого князівства Литовського. Розташований у центрі білоруських земель у вигідних географічних умовах, Мінськ з самого початку своєї історії відігравав значну роль як важливий пункт на шляхах, що пов'язували Балтійське море з Чорним, Захід із Сходом. Тому, незважаючи на гноблення феодалів і католицьку агресію, що гальмували економічний та культурний розвиток міст Білорусії в XV — першій половині XVII ст., ремісництво й торгівля в Мінську невпинно розвивалися. Наприкінці XVI — в початку XVII ст. 20—25% всього населення міста становили ремісники та члени їх сімей. Значну частину населення міста складали торговці.

В 1569 р., після утворення Речі Посполитої, Мінськ став центром воєводства. В середині XVII ст. під час боротьби українського й білоруського народів за возз'єднання з Росією поблизу Мінська відбувалися значні воєнні дії.

1793 р. Мінськ був включений у склад Росії, а в грудні 1796 р. став центром Мінської губернії. Значно зросла його роль як великого центру господарського та політичного життя.

З початку XIX ст. торговельні зв'язки міста значно розширилися. На ярмарки в Мінськ з'їжджалися купці з Москви, міст Білорусії, України, Польщі, Німеччини.

Розвиток господарського й культурного життя Мінська був затриманий вторгненням французьких загарбників у 1812 р. За 4 з лишком місяці окупації місто було пограбоване й розорене, населення його зменшилося понад у 3 рази. Після вигнання іноземних загарбників у другій половині XIX ст. зростання Мінська як економічного й політичного центру губернії продовжувалося. Значно розширилася його територія — за 50 років вона збільшилася понад у 14 раз і в 1900 р. становила 4770 десятин. Були споруджені Брестський і Віленський вокзали, забудовані привокзальні площі та нові вулиці, що вели від вокзалів до центру міста. В 1890 р. в Мінську було закінчено будівництво «кінки». Про забудову й благоустрій околиць, де жили трудящі, міська управа не піклувалася. Більшість вулиць не була забрукована, не освітлювалася. Електричне освітлення в 1875 р. було тільки на трьох центральних вулицях. Мінськ залишався неблагоустроєним провінціальним містом. У ньому не було жодного вищого учебного закладу, неписьменність була масовою. В місті, де більшість населення становили білоруси, не було білоруської школи. Існувало тільки 5 середніх учебных закладів — чоловіча й жіноча гімназії, комерційне та реальне училища і духовна семінарія. Тимчасом у місті було 14 православних церков, 5 костелів, 50 сінагог, 70 часовень, 2 монастирі. Дореволюційний Мінськ мав тільки 3 лікарні, в яких працювали 64 лікарів.

Слабо була розвинута промисловість міста. Більшість становили дрібні підприємства, головним чином легкої промисловості, галузей переробки продуктів сільського господарства. Поряд з промисловістю існувало й кустарно-ремісницьке виробництво, в якому були зайняті близько 8000 чоловік.

Робітники Мінська, як і всієї Білорусії, терпіли від національного гноблення й соціально-політичного безправ'я і тому піднімалися на боротьбу проти експлуататор-

* Сини Київського князя Ярослава.

ського ладу, проти капіталістів за свої права. Першим великим виступом робітників Мінська був страйк у майстернях Московсько-Брестської залізниці в березні 1876 р., в якому взяли участь 300 чоловік. У 80-х роках у місті були створені перші соціал-демократичні гуртки, що в 1894 р. об'єдналися в одну нелегальну робітничу організацію. Мінські соціал-демократи були зв'язані з підпільниками Петербурга, Москви, Києва, Вітебська, Житомира, Катеринослава та інших міст. Велику роль у посиленні активності соціал-демократів відіграв I з'їзд РСДРП, який відбувся 1(13) березня 1898 р. в Мінську на квартирі робітника-залізничника П. В. Рум'янцева. Революційний рух охоплював дедалі ширші верстви трудящих. Масові революційні виступи в місті під керівництвом Мінської групи РСДРП були складовою частиною загальноросійського революційного руху.

Тяжко відбилася на економічному житті західних районів країни, в тому числі й Мінська перша світова імперіалістична війна. Більша частина Білорусії була окупована німецькими військами. Мінськ став прифронтовим містом. У другій половині 1915 р. промислове життя міста припинилося. Господарча розруха і голод, жорстока експлуатація трудящих, важкий тягар воєнних податків, поразки на фронті — все це посилювало й загострювало революційний рух проти війни, царизму.

ЦК РСДРП(б) надавав великого значення революційній роботі в Білорусії — тут був розташований Західний фронт з двома мільйонами солдатів. На цей фронт партія направляла своїх найкращих працівників. У квітні 1916 р. в Мінськ за завданням ЦК РСДРП(б) прибув видатний діяч більшовицької партії М. В. Фрунзе. Під його керівництвом у короткий строк мінська нелегальна більшовицька організація зросла й зміцніла.

У перші ж дні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 8 березня 1917 р. в Мінську була створена Рада робітничих і солдатських депутатів, 4 березня — міліція. 5 березня вийшов перший номер газети «Известия Минского Совета». Душею всієї революційної роботи в місті був у цей період М. В. Фрунзе.

У червні 1917 р. більшовики Мінська створили Міський комітет РСДРП(б), головою якого був обраний О. Ф. Мясников. Це мало велике значення в мобілізації трудящих мас Білорусії та солдатів Західного фронту на боротьбу за соціалістичну революцію.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р., одержавши радіограму Петроградського Військово-революційного комітету про взяття влади, мінські більшовики також захопили владу. Мінськ став першим містом Білорусії, в якому влада перейшла в руки Ради робітничих і солдатських депутатів у той же день, що й в Петрограді. 26 жовтня для керівництва розгортанням соціалістичної революції в Білорусії в Мінську був утворений Військово-Революційний комітет на чолі з О. Ф. Мясниковим. Вже 11 листопада цьому комітету належала вся влада в Мінську, Західній області й на Західному фронті.

Але боротьба за зміцнення Радянської влади була перервана антирадянським імперіалістичною інтервенцією. 21 лютого 1918 р. Мінськ був окупований німецькими військами. Після вигнання окупантів у грудні 1918 р. соціалістичне будівництво продовжилось. 1 січня 1918 р. I з'їзд Комуністичної партії Білорусії проголосив утворення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, столицею якої став Мінськ.

2 лютого 1919 р. в Мінську почав роботу з'їзд Рад БРСР. В його роботі брав участь Голова ВЦВК Я. М. Свердлов, який оголосив постанову ВЦВК про визнання незалежності Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки. З'їзд прийняв Конституцію, обрав ЦВК й РНК.

Радянські й партійні органи розгортали роботу по ліквідації тяжких наслідків німецької окупації, налагодженню нормального життя. В цей час неоціниму братерську допомогу трудящим республіки та її столиці подали російський, український та інші радянські народи. У березні 1919 р. з України в Мінськ було відправлено 270 вагонів хліба, 21 вагон крупи, 8 вагонів махорки, 4 вагони овочів, 3 вагони кондирів, 1 вагон мила, кілька вагонів цукру та ін.

Хід соціалістичних перетворень був порушений вторгненням армії панської Польщі, яка встановила на території республіки окупаційний режим. Трудящі Мінська вели активну боротьбу проти загарбників та їх прислужників. Боротьбою керував підпільний комітет більшовицької партії на чолі з Маріаном Дзембо. 11 липня 1920 р. частини Радянської Армії у взаємодії з мінськими партизанами визволили місто від окупантів.

Соціалістичне будівництво продовжувалося. Вже на кінець відбудовного періоду в 1925/26 р. валова продукція промисловості Мінська значно перевищила довоєнний рівень. Соціалістичний сектор промисловості становив 97,8%. З відбудовою промисловості поліпшувалися житлові умови трудящих, налагоджувалася робота транспорту, розгортався благоустрій міста. В 1926 р. в Мінську було 191 803 жителі проти 70 000 чоловік у 1920 р.

Невід'ємною складовою частиною соціалістичних перетворень було культурне будівництво. В 1921 р. в Мінську були відкриті Білоруський Державний університет, Білоруський Державний політехнікум. Значного розвитку набули технікуми, школи

ФЗН, профтехнічні й сільськогосподарські школи. Відкривалися бібліотеки, робочі клуби, кінотеатри. В 1922 р. був створений Інститут білоруської культури, реорганізований пізніше в Академію наук БРСР, Інститут історії партії при ЦК КП(б)Б. Тоді ж відкрилася Білоруська державна бібліотека. В 1920 р. був відкритий Білоруський державний театр. У 1925 р. почала працювати перша в Білорусії ширококомовна радіостанція.

За роки передвоєнних п'ятирічок розвиток Мінська йшов далі по шляху соціалістичного будівництва. Обсяг валової продукції промисловості збільшився порівняно з 1913 р. у 40 раз. У 1939 р. кількість населення міста досягла 239 тис. чоловік. За роки Радянської влади Мінськ став найбільшим культурним центром республіки.

Мирна творча праця радянського народу була перервана нападом гітлерівської Німеччини. Мінчани одні з перших прийняли на себе удари німецько-фашистських військ. Вже на другий день війни, 23 червня фашистські літаки бомбили місто. 28 червня після жорстоких боїв ворог увірвався в місто. Тисяча сто днів жили мінчани в умовах кривавого окупаційного режиму. За роки фашистської окупації в Мінську та його околицях було знищено понад 300 тис. радянських громадян. Понад 70 тис. чоловік було відправлено в Німеччину.

Проте місто не стало на коліна перед ворогом. Разом з усім багатомільйонним радянським народом на заклик Комуністичної партії мінчани піднялися на священну боротьбу проти фашистських загарбників. Навколо Мінська зародилися й зросли партизанські бригади «Народні месники», «Штурмова», імені Воронянського, імені Фрунзе, 2-а Мінська та інші, кістяк яких становили трудящі Мінська.

В самому Мінську з липня 1941 р. почали діяти підпільні групи, а наприкінці року — загальноміський підпільний партійний центр. У місті виходила підпільна газета «Зв'язда». Незважаючи на тяжкі втрати, мінські підпільники, керовані комуністами, вписали в історію чимало яскравих героїчних сторінок. Організаторам і керівникам мінського підпілля І. Кабушкіну, І. Козинцю, М. Кедишку, Є. Клумову, В. Омелянюку посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Велика група учасників підпілля була нагороджена орденами й медалями.

3 липня 1944 р. радянські війська у тісній взаємодії з білоруськими партизанами визволили Мінськ від німецько-фашистських загарбників. За роки фашистської окупації місто було перетворене в руїни. Загальні збитки, завдані ворогом Мінську, становили 6 мільярдів карбованців. За 4 роки окупації гітлерівці знищили майже всі пам'ятники дев'яти століть.

Нелегко було відбудувати зруйнований Мінськ. Але мінчани не були самі. Вся країна допомогала їм. Вже через рік після визволення було відбудовано 42 тис. кв. м виробничої і 52 тис. кв. м жилої площі. На кінець 1945 р. в Мінську було відбудовано 56 промислових підприємств.

У післявоєнний період особлива увага приділялася галузям важкої промисловості. Відразу ж після визволення міста на його околиці розгорнулося будівництво першого в республіці автозаводу. В жовтні 1947 р. були випущені перші 5-тонні самосвали «МАЗ-205». З року в рік завод зростав і збільшував свою потужність, почав випускати 25- і 40-тонні самосвали. Потужні машини із заводською емблемою-зубром широко відомі не лише в нашій країні, а й за кордоном. Другим великим підприємством білоруської столиці став тракторний завод. Будівництво його перших цехів почалося в 1946 р., а вже через 2 роки були випущені перші трактори «Белорусь», відомі тепер в усьому світі.

Серед нових підприємств, збудованих у післявоєнні роки, в Мінську були також мотовелосипедний, отоплювального устаткування, залізобетонних конструкцій, гіпсовий заводи та інші. Значно змінилася структура промисловості міста — провідними галузями поряд з машинобудуванням і металообробкою стали приладобудування та радіоелектроніка. Всього після війни в Мінську було збудовано 42 великих промислових підприємств. Велика увага приділялася галузям промисловості, що випускала товари широкого вжитку.

Передовики мінських підприємств виступили ініціаторами багатьох цінних починів, що мають велике народногосподарське значення. Серед них Герої Соціалістичної Праці розточувальник О. Віташкевич, шліфувальник **Ф. Алексєєвич, строгальник Л. Потапович**, слюсар-складальник В. Приходченко, ткаля О. Лазаренко та інші.

В 1965 р. підприємства міста випустили різних видів промислової продукції у 20 разів більше ніж у 1940 р. Питома вага промислової продукції Мінська в загальному обсязі виробництва БРСР становить 40%. Порівняно з 1940 р., кількість працюючих у промисловості та на транспорті за післявоєнні роки збільшилася в 4 рази, а інженерів і техніків — у 4,5 рази.

Виконана велика програма житлового будівництва. У розпорядження трудящих передано 4,4 мільйона квадратних метрів житла. Щодня в Мінську одержують нові квартири близько 30 сімей. Крім житла за післявоєнні роки в столиці збудовано 19 кінотеатрів, 45 клубів і палаців культури, цирк, телецентр, палац спорту на 6 тис. місць, 168 масових бібліотек, 95 середніх шкіл, корпуси вищих і середніх учбових закладів та ін. Багато уваги приділяється розвитку міського транспорту. Щороку під-

вищується рівень побутового обслуговування мінчан. У місті діють понад тисяча різних підприємств торгівлі. Поліпшилося громадське харчування.

Значні успіхи досягнуті в медичному обслуговуванні міського населення. Трудящих обслуговують понад 5 тис. лікарів і 8 тис. середніх медичних спеціалістів. Важливе місце приділяється проведенню серед населення фізкультурно-масової роботи. В розпорядженні мінчан 4 стадіони, десятки комплексних спортивних майданчиків, понад 600 баскетбольних, волейбольних і тенісних майданчиків, 150 спортивно-гімнастичних залів, 4 лодочні станції та ряд інших спортивних споруджень. Фізкультурні колективи Мінська налічують близько 200 тис. чоловік.

Дальшого розвитку в післявоєнні роки набули народна освіта, наука й культура білоруської столиці. Понад у 3 рази порівняно з 1940 р. збільшилася кількість учнів загальноосвітніх шкіл. У 1965 р. в 153 школах навчалось 126,6 тис. чоловік. Мінськ став кузницею по підготовці висококваліфікованих кадрів спеціалістів багатьох галузей народного господарства. У місті 13 вузів, у яких навчається близько 60 тис. студентів, і 24 середніх і спеціальних технічних заклада, в яких дістають освіту близько 30 тис. учнів. У вузах і технікумах столиці Білорусії навчаються сотні студентів із зарубіжних країн. Порівняно з довоєнним часом мережа науково-дослідних і спеціальних конструкторських установ збільшилася в 5 раз. У них працює понад 2 тис. учених.

Успішно розвивається мистецтво. В місті працюють Білоруський державний академічний ордену Леніна театр опери та балету, Білоруський державний ордену Трудового Червоного Прапора драматичний театр імені Янки Купали, Державний російський драматичний театр ім. О. М. Горького, Білоруська державна філармонія, Держцирк, театр юного глядача, театр ляльок та ін. Заслуженою популярністю користуються Державна академічна хорова капела, Державний народний хор БРСР, Державний ансамбль танцю. В місті функціонують десятки кінотеатрів, понад 170 бібліотек, музеї. За роки Радянської влади Мінськ став одним з найбільших індустріальних і культурних центрів Радянського Союзу з населенням близько 800 тис. чоловік.

Комуністична партія та Радянський уряд високо оцінили заслуги трудящих білоруської столиці. За мужність і героїзм, самовіддану боротьбу мінчан з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни та за успіхи, досягнуті у відбудові й дальшому розвитку народного господарства, Мінськ у 1966 р. нагороджений орденом Леніна.

Разом з усім радянським народом мінчани достойно зустрічають 50-річчя Великого Жовтня.

Є. А. ВАСИЛЕВСЬКА

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ

(До 80-річчя з дня народження С. А. Ковпака)

У роки Великої Вітчизняної війни радянський народ висунув немало легендарних героїв, які назавжди увійшли в літопис бойової слави нашої вітчизни. До них належить і прославлений партизанський генерал, двічі Герой Радянського Союзу, державний і громадський діяч Сидір Артемович Ковпак. Його ім'я стало одним з найпопулярніших в народі. Його знає не тільки вся наша країна, він став відомий і далеко за її межами.

Народився С. А. Ковпак 26 травня 1887 р. в с. Котельві на Полтавщині в сім'ї селянина-бідняка. Своє дитинство він провів у великих злиднях і нестатках. Після закінчення церковно-приходської школи одинадцятирічний Сидір пішов у найми. Спочатку він працював у місцевого крамаря, а потім вантажником у Саратовському річковому порту, чорноробом у трамвайному парку. Працюючи по 13—14 годин на добу, С. А. Ковпак ще знаходив час для самоосвіти і закінчив дворічну міністерську школу.

У 1909 році С. А. Ковпак був призваний на службу у царську армію, де пробув до 1912 року. На початку імперіалістичної війни знову був мобілізований в армію і направлений на фронт, де відзначився як відважний розвідник і був двічі нагороджений Георгієвським хрестом.

Вже під час імперіалістичної війни С. А. Ковпак бере участь у революційних виступах солдат. Після лютневої революції 1917 р. він був обраний до полкового комітету 186 Асландузького полку. За рішенням полкового комітету цей полк не виконав наказу Керенського про наступ на фронті.

У серпні 1917 р. С. А. Ковпак повернувся у рідне село і разом з солдатами-фронтівиками брав активну участь у боротьбі за владу Рад. Після встановлення Радянської влади очолив земельну комісію свого села по розподілу поміщицької землі.

У роки громадянської війни С. А. Ковпак брав активну участь у боротьбі проти інтервентів і білогвардійців. Під час німецької окупації у 1918 р. він організував із

своїх земляків партизанський загін, став його командиром. Під керівництвом О. Я. Пархоменка С. А. Ковпак із своїм загоном брав участь в боях проти німецьких загарбників. В травні 1919 року його загін вливається до одного з підрозділів Червоної Армії. Того ж року С. А. Ковпак вступив до лав більшовицької партії. У складі прославленої 25-ої чапаївської дивізії С. А. Ковпак воював на Східному фронті, а в 1920 році брав участь у боротьбі проти Врангеля.

Після закінчення громадянської війни С. А. Ковпака надсилають у розпорядження Запорізького військкомату і до 1926 року він працює на посадах військового комісара у В. Токмаку, Кривому Розі, Павлодарі та ін. містах.

Демобілізувавшись у 1926 р. з армії, С. А. Ковпак перейшов на адміністративно-господарську роботу. Спочатку працював у Дніпропетровській області, а з 1934 року в м. Путивлі Сумської області. Тут він був директором військово-кооперативного господарства, потім начальником шляхового відділу, а в 1939 році його обрано головою Путивльської міської Ради депутатів трудящих.

Велика Вітчизняна війна перервала мирну працю. З перших же годин війни С. А. Ковпак, як голова міськради, з усією енергією включився у роботу по мобілізації сил на боротьбу з ворогом. Зважаючи на те, що С. А. Ковпак у роки громадянської війни набув великого досвіду партизанської боротьби, партія доручає йому організувати партизанський загін Путивльського району і залишитися для боротьби в тилу ворога. Пізніше в своїх спогадах Сидір Артемович писав: «Довго роздумував: де в свої п'ятдесят п'ять років я зумію більш принести користі? Там, на сході, чи в тилу ворога? За плечима досвід боїв в імпералістичну війну, партизанська і армійська школа Пархоменка і Чапаєва, курси у вищій стрілецькій школі, двадцятитрьох річний стаж роботи з людьми, двадцять два роки праці і навчання в партії. Комуністи, робітники, жителі Путивля обрали мене головою виконкому міськради. Як же залишити своїх виборців, якщо сюди прийде ворог? Адже голова виконкому — це представник Радянської влади в місті, а влада наша народна, з народом вона ділить радощі й горе... Твердо вирішив — залишусь»¹.

Готуючись до ведення партизанської боротьби в тилу ворога, С. А. Ковпак приділяв велику увагу підготовці баз, комплектуванню партизанського загону. 8 вересня 1941 р., коли фронт підійшов до Путивля, С. А. Ковпак, відправивши бійців свого загону до Спадщанського лісу, сам продовжував займатись евакуацією населення і майна і залишив місто, коли на його околицях вже з'явилися фашисти.

У цей час в Спадщанський ліс перебазувався другий Путивльський партизанський загін під командуванням С. В. Руднева, який був сформований з місцевих комуністів. Незабаром обидва загоони об'єднались. С. А. Ковпак став командиром об'єданого загону, а С. В. Руднев комісаром. З того часу бойова дружба цих видатних партизанських керівників, їх військова майстерність і самовідданість справі захисту Батьківщини стали однією з важливих умов успішних бойових дій сумських партизанів.

Під керівництвом С. А. Ковпака і С. В. Руднева Путивльський об'єднаний партизанський загін розгорнув активну бойову діяльність у тилу ворога. Вже протягом першого року боротьби загін провів до 20 наступальних і оборонних боїв, в яких знищив близько 5000 фашистів, пустив під укіс 16 ворожих ешелонів, знищив понад 50 танків, бронемашин і автомашин та багато іншої бойової техніки, захопив велику кількість зброї, боєприпасів, продовольства та різного військового майна².

Ведучи безперервні бої з переважаючими силами ворога, Путивльський партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева міцнів і загартовувався, зростає кількісно і якісно, ставав все більш популярним серед народу. Незабаром він перетворився в одне з найбільших партизанських з'єднань України, яке під кінець 1942 року налічувало у своєму складі до 1500 чол.³, а навесні 1943 р. — близько 2000 чол.⁴

Партія і Радянський уряд високо оцінили бойову діяльність сумських партизанів та їх командира С. А. Ковпака. 18 травня 1942 року він був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

В кінці серпня і на початку вересня 1942 р. С. А. Ковпак брав участь у нараді командирів найбільших партизанських загонів і з'єднань у Москві, де обговорювались питання дальшого розвитку партизанського руху в тилу ворога. Тут було прийнято рішення про передислокацію великих партизанських загонів України з північних районів республіки і Брянських лісів на Правобережну Україну, де проходили важливі комунікації противника. Зокрема, було вирішено організувати глибокий рейд на Правобережжя республіки двох найбільших партизанських з'єднань України під командуванням Героїв Радянського Союзу С. А. Ковпака і О. М. Сабурова.

Це важливе завдання партизанські з'єднання С. А. Ковпака і О. М. Сабурова виконали з честю. Протягом місяця (з 26 жовтня по 26 листопада 1942 р.) вони про-

¹ С. А. Ковпак. Из дневника партизанских походов. М., 1964, стр. 30.

² ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 1, арк. 67.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, од. зб. 55, арк. 36.

⁴ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 1, од. зб. 3, арк. 10.

йшли з боями по ворожих тилах близько 750 км, пересікли 8 залізничних магістралей і 8 шосейних шляхів, форсували Дніпро, Прип'ять, Десну, Снов та інші річки, провели десятки бойових операцій, розбили ряд гарнізонів противника, знищили понад 2 тисячі ворожих солдатів і офіцерів, вивели з ладу або знищили багато мостів, різних военногосподарських об'єктів, озброєння, боеприпасів, захопили численні трофеї і подали велику допомогу в активізації народної боротьби на місцях⁵. Цей рейд мав велике воєнно-політичне значення і відіграв важливу роль у дальшому розвитку партизанського руху на Україні. У цьому рейді С. А. Ковпак, С. В. Руднєв і О. М. Сабуров проявили високу військову майстерність. Їм першим з партизанських командирів уряд присвоїв військове звання генералів, а С. А. Ковпак був нагороджений орденами Суворова і Богдана Хмельницького I ступеня.

В результаті розгортання активних бойових дій партизанських з'єднань С. А. Ковпака, О. М. Сабурова і місцевих загонів Житомирської та Ровенської областей, а також білоруських партизанів, утворився в північно-західній частині України і на півдні Білорусії великий партизанський край, який охопив 14 районів в чотирикутнику Олевськ — Овруч — Мозир — Туров з населенням близько 200 тисяч чоловік. З території цього партизанського краю, де кувалась бойова дружба українського і білоруського народів, здійснювались успішні бойові рейди не тільки по окупованій території України, а й за межі нашої Батьківщини.

В жовтні 1942 року С. А. Ковпак, як один з видатних організаторів і керівників партизанської боротьби на Україні, разом з С. В. Руднєвим, О. Ф. Федоровим, О. М. Сабуровим введений до складу нелегального ЦК КП(б)У, який був створений для поліпшення керівництва народною боротьбою на окупованій території республіки. Як член нелегального ЦК він брав активну участь у розробці важливих оперативних планів і заходів по посиленню боротьби в тилу ворога.

Після виходу на Правобережну Україну партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака вело безперервні бої і здійснювало глибокі рейди по тилах противника. Під час цих рейдів з особливою силою проявився організаторський талант та військова майстерність С. А. Ковпака.

Одним з найбільших партизанських рейдів, яких ще не знала історія війн, був знаменитий Карпатський рейд, здійснений за вказівкою ЦК КП(б)У і УШПР з'єднанням С. А. Ковпака влітку 1943 р. Партизани з боями пройшли з Житомирської області по території всієї Західної України і вийшли в Карпати. Слава про їх бойові діла перекинулася через державні кордони і сприяла посиленню патріотичного руху в сусідніх країнах.

Фашистське командування кинуло проти з'єднання великі каральні сили. За голову С. А. Ковпака окупанти обіцяли нагороду. Але всі спроби гітлерівців розгромити партизанів потерпіли провал. Партизани вийшли з-під удару, хоч і зазнали тяжких втрат. Смертю героя загинув комісар С. В. Руднєв, С. А. Ковпак був поранений. Загинуло багато інших ветеранів з'єднання. Проте завдання, поставлене партією і урядом, було виконано. Пройшовши по тилах ворога більше 2 тисяч кілометрів, партизани знищили близько 4 тисяч фашистських солдат і офіцерів, пустили під укіс 19 ворожих ешелонів, підірвали 82 шосейних і залізничних мостів, розгромили десятки різних воєнно-промислових об'єктів і складів, вивели з ладу ряд нафтових промислів⁶. За успішне виконання завдання С. А. Ковпак був нагороджений другою золотою зіркою Героя Радянського Союзу.

Після цього рейду С. А. Ковпак у зв'язку з пораненням відбув на лікування у звільнений Київ. Його ж з'єднання за рішенням ЦК КП(б)У наприкінці 1943 р. було реорганізовано у Першу партизанську дивізію імені С. А. Ковпака, яка під командуванням П. П. Вершигори продовжила героїчну боротьбу проти окупантів.

Всього ж партизани-ковпаківці здійснили за весь період війни сім великих рейдів по території України, РРФСР, Білорусії і Польщі, пройшли з боями по тилах ворога 18 тисяч кілометрів, розгромили більше 30 гарнізонів противника і знищили понад 20 тисяч фашистських солдатів і офіцерів.

За видатні заслуги у керівництві партизанською боротьбою в тилу ворога і проявленій особистій героїзм С. А. Ковпак був нагороджений багатьма орденами і медалями Радянського Союзу, а також орденами і медалями Чехословаччини, Польщі і Угорщини.

У 1944 р. С. А. Ковпак повернувся до мирної праці. На початку 1945 р. його обрано членом бюро Шевченківського райкому партії м. Києва і одночасно призначено заступником голови Верховного суду УРСР.

У 1946 р. народ обрав Сидора Артемовича депутатом Верховної Ради СРСР, а в 1947 р. депутатом Верховної Ради УРСР. З того часу С. А. Ковпак, як кращий син народу, постійно обирається у Радянський парламент. У 1947 р. на II сесії Верховної Ради УРСР він був обраний заступником голови Президії Верховної Ради УРСР,

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, од. зб. 55, арк. 34—35.

⁶ Див. Люди бессмертного подвига (Очерки о дважды Герою Советского Союза.) Книга первая, М., 1961, стр. 336.

де працював до квітня 1967 р. і проводив велику державну і громадську роботу. У квітні 1967 р. його обрано членом Президії Верховної Ради УРСР. З 1949 року С. А. Ковпак являється членом ЦК КП України.

Весь життєвий шлях С. А. Ковпака є яскравим прикладом самовідданого служіння партії і народу. Він всі свої сили і енергію віддає боротьбі за побудову комунізму в нашій країні.

П. М. КОСТРИБА

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЄВІ

Славним і водночас складним шляхом йшов розвиток культури на Україні в дожовтневий час. Відомо, що українська мова, література, мистецтво й наука припинялися, переслідувалися й заборонялися царизмом. Проте й за тих тяжких умов Україна дала світові видатних діячів науки й культури. Це було яскравим свідченням духовної сили й талановитості українського народу.

Тільки ломка революційним шляхом реакційних устоїв царського самодержавства відкривала можливості для розвитку української культури й науки. Так сталося й під час першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., у ході якої царизм і реакція були деякою мірою ослаблені.

У 1906 р. провідні співробітники журналу «Киевская старина» підняли питання про необхідність створення Українського наукового товариства в Києві. Наприкінці того ж року власті затвердили статут Товариства, що визначав його основні завдання. Зокрема в ньому зазначалося: «§ 2. Товариство має на меті допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки. § 3. Найближчою метою Товариства ставить собі: підтримувати зв'язки між ученими, що працюють над різними галузями науки, переважно у Києві; давати кожному з їх спромозу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства з статтями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками; сприяти розповсюдженню наукових знань через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватись на публічних зібраннях Товариства»¹. Статут передбачав також створення при ньому секцій та комісій з різних галузей знань, організацію бібліотеки, музею тощо. «Товариство,— зазначалося в статуті,— складається з членів дійсних, почесних і членів-співробітників»². Дійсними членами його могли бути ті, хто працював у певній галузі науки й мав власні друковані праці.

29 квітня (12 травня) 1907 р. перші загальні збори Товариства³ провели попередній запис його членів (їх виявилось 21), а також обрали тимчасову раду, яка того ж дня на своєму засіданні вирішила запросити до Товариства нових учених. Так 60 років тому в Києві почало свою діяльність це наукове об'єднання. Головою його став М. С. Грушевський.

Кількість членів Товариства (переважно дійсних) з року в рік зростала. Якщо на 1 травня 1908 р. їх налічувалося 59, то на 1 травня 1914 р.— 181. У перші роки членами його були здебільшого вчені тільки Києва. Згодом до участі в ньому поступово прилучалися науковці з різних міст України (Полтави, Львова, Одеси, Катеринослава, Житомира, Харкова, Чернівців, Кам'янець-Подільського), Росії (в основному з Петербурга і Москви) й навіть окремі вчені з-за кордону. Уже в 1913—1914 рр. науковці з інших міст (крім Києва) становили близько половини всіх членів Товариства.

До його складу входили люди з різним світоглядом і суспільно-політичними переконаннями, переважно діячі демократичного та буржуазно-ліберального напрямів. Були й такі, що пізніше — в революційній 1917 і дальші роки — стали на позиції, ворожі українському народові й Радянській владі.

Однак чимало членів Товариства зробили багато корисного для розвитку духовної культури українського й російського народів. Це зокрема композитор М. В. Лисенко, філолог — П. Г. Житецький, А. Ю. Кримський, О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, М. Ф. Сумцов, В. М. Перетц, Є. К. Тимченко, письменник Б. Д. Грінченко, літературознавці М. І. Петров, М. Ф. Комаров, поет О. І. Кандиба (О. Олесь), історики В. І. Щербина, О. І. Левицький, В. Л. Модзалевський, І. М. Каманін, М. Ф. Біляшівський, О. Я. Єфименко, І. В. Лучицький, Я. М. Шульгін, Л. В. Падалка, В. І. Пічета, Д. І. Яворницький, етнограф Ф. К. Вовк, економіст-статистик О. О. Русов, мистецтвознавець Г. Г. Павлуцький, Д. М. Щербаківський та представники інших галузей знань.

Найвищим керівним органом Товариства були загальні збори його членів. З 29 квітня 1907 р. по 1 травня 1914 р. їх відбулося 28. На цих зборах вирішувалися най-

¹ Записки Українського наукового товариства в Києві (далі — Записки), 1908, кн. 1, стор. 156.

² Записки, 1908, кн. 1, стор. 157.

³ Там же, стор. 150.

важливіші організаційні питання (обговорення й затвердження річних звітів про діяльність Товариства й планів дальшої його роботи, обрання ради та нових дійсних і почесних членів Товариства, створення секцій і комісій при ньому), а також питання видавничої діяльності, зв'язків з іншими науковими установами тощо.

Поточну роботу Товариства організувала його рада, що періодично переобиралася. Першу постійну раду було обрано 30 грудня 1907 р. у такому складі: М. Грушевський (голова), В. Щербина, О. Левицький (заступники), М. Біляшівський, О. Грушевський, М. Лисенко, Я. Шульгін (члени). На своїх досить частих засіданнях (наприклад, з квітня 1907 р. по квітень 1914 р. їх відбулося 102) вона попередньо обговорювала питання, які виносилися на загальні збори членів Товариства. Чимало питань рада розв'язувала сама.

Публічні наукові збори членів Товариства почалися з вересня 1907 р. Наступного року згідно з рішенням ради ці збори почали заслуховувати лише «реферати з ширшим інтересом і приступним викладом»⁴, а реферати вузького, спеціального профілю зачитувалися на засіданнях секцій і комісій. Протягом семи років (вересень 1907 — квітень 1914) на 67 загальних наукових зборах було зроблено 135 доповідей і повідомлень на історичні, філологічні, статистико-економічні, природничі та інші теми.

На окремих загальних наукових зборах, що влаштовувалися з нагоди різних подій, ювілеїв учених і письменників, зачитувалися реферати. Так, 3 лютого 1908 р. було заслухано реферат на честь 45-річної наукової діяльності П. Г. Житецького⁵, 5 квітня 1909 р. — 100-річчя з дня народження М. В. Гоголя⁶, 3 грудня 1912 р. — у зв'язку із смертю М. В. Лисенка⁷, 22 квітня й 2 жовтня 1913 р. — реферати, присвячені пам'яті М. М. Коцюбинського та Лесі Українки⁸.

Більшість доповідей і повідомлень, виголошених на загальних наукових зборах (а також на секційних засіданнях), було опубліковано на сторінках видань Товариства.

Велику роботу проводила зокрема історична секція, організована в листопаді 1907 р.⁹ З того часу по травень 1914 р. члени секції на 28 засіданнях заслухали 40 рефератів. Очолювали її в різний час Г. Г. Павлуцький, В. І. Щербина та ін.

26 вересня 1908 р. історична секція обговорила й позитивно вирішила питання про створення при ній двох комісій — «для статистики й економіки та для народної артистичної творчості»¹⁰. Вже 28 вересня відбулося організаційне засідання статистико-економічної комісії¹¹, на чолі якої став О. О. Русов. Згодом, 18 січня 1912 р. почала роботу етнографічна комісія¹². Майже одночасно з історичною розгорнула діяльність філологічна секція¹³. Тривалий час її очолював В. М. Перетц. Протягом 6 років (1908 — квітень 1914) секція на 25 засіданнях обговорила 48 рефератів.

У 1908 р. почала роботу очолена М. А. Галиним природничо-лікарська секція, яка наступного року ухвалила видавати збірник праць своїх членів¹⁴. У зв'язку з цим на її засіданнях заслуховувалися й обговорювалися статті, що надходили для збірника. Поряд з цим члени секції працювали над створенням українського медичного словника¹⁵.

18 грудня 1911 р. загальні збори Товариства ухвалили провести «формальний поділ природничо-лікарської секції на медичну й природничо-технічну»¹⁶. Фактично ж указані секції вже існували з початку того ж року. Головою медичної секції обрали М. А. Галина, природничо-технічної — П. І. Холодного.

З 1913 р. при Товаристві недовгий час існувала комісія мови¹⁷. Планувалося також створити комісії — бібліотечну, по вивченню старого Києва¹⁸ та археографічну «для планомірного студіювання та видавання пам'яток, особливо з історії Лівобережжя»¹⁹.

В роки першої світової війни діяльність Товариства надто ускладнили утиски з боку царизму. Значно зменшилась кількість загальних зборів та секційних засідань. Публічні засідання власті взагалі заборонили. Відновилися вони аж восени 1917 р.²⁰

⁴ Записки, 1909, кн. IV, стор. 153—154.

⁵ Там же, стор. 155.

⁶ Записки, 1910, кн. VII, стор. 109.

⁷ Записки, 1913, кн. XII, стор. 160.

⁸ Журн. «Україна», 1914, кн. друга, стор. 149.

⁹ Записки, 1908, кн. 1, стор. 152.

¹⁰ Записки, 1909, кн. IV, стор. 157.

¹¹ Там же.

¹² Записки, 1913, кн. XII, стор. 161.

¹³ Записки, 1909, кн. IV, стор. 156.

¹⁴ Записки, 1910, кн. VII, стор. 112.

¹⁵ Там же, стор. 112—113.

¹⁶ Записки, 1912, кн. X, стор. 158.

¹⁷ Журн. «Україна», 1914, кн. друга, стор. 151.

¹⁸ Там же, 1917, кн. перша і друга, стор. 141.

¹⁹ Журн. «Україна», 1924, кн. 4, стор. 183.

²⁰ Журн. «Україна», 1917, кн. третя і четверта, стор. 121.

Важливе місце в житті Товариства займала видавнича діяльність. Питання про характер його друкованого органу дискутувалося довго. Нарешті, 14 листопада 1907 р. загальні збори членів Товариства ухвалили «видавати строго науковий, неперіодичний орган; деталі видавництва доручити обміркувати раді»²¹. А 30 грудня того ж року рада визначила його назву — «Записки Українського наукового товариства в Києві» і обрала такий склад редакційного комітету: М. Грушевський, Г. Павлуцький, В. Перетц²².

«Записки» почали виходити з 1908 р. Якщо судити по титульних сторінках їх книжок, то до 1912 р. включно вони вважалися виданням усіх секцій та комісії, маючи єдину назву: «Записки Українського наукового товариства в Києві» (за 5 років під цією назвою вийшло 10 книг: 1908 р.— I, II, 1909 р.— III, IV, V, VI, 1910 р.— VII, 1911 р.— VIII, IX, 1912 р.— X). Однак фактично справа стояла інакше. Ще 4 січня 1909 р. загальні збори членів Товариства ухвалили «виділити в особіне видавництво праці природничої секції»²³. Ця секція почала готувати свій окремий збірник.

Починаючи з XI книжки, на обкладинці залишається та сама назва, а на титульній сторінці з'являється нова — «Записки історичної і філологічної секцій Українського наукового товариства в Києві». Отже, вони стали виданням лише двох секцій (під такою назвою вийшли книги XI, XII — 1913 р., XIII — 1914 р.).

Перед першою світовою війною були підготовлені ще 2 книги «Записок». Але оскільки в редактора було відібрано дозвіл на їх видання, вони вийшли із запізненням й під іншими назвами: «Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука» (К., 1915) та «Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)» (К., 1915). Це фактично XIV і XV книги «Записок», випущені історичною та філологічною секціями.

У 1913 р. на одному із своїх засідань рада Товариства ухвалила «розпочати видавання тримісячного журналу «Україна» з поширеною програмою»²⁴. Протягом наступного року вийшло 4 номери журналу. Він мав розділи: «Статті», «Матеріали і замітки», «Критика, рецензії і обговорення», «Хроніка». На початку 1915 р. місцева цензура фактично заборонила видання «України», зажадавши від редакції друкування цього журналу «общерусской правописьмо»²⁵.

З метою позбутися переслідувань київської цензури Товариство вирішило перенести видання журналу до Москви. Однак і там виникли труднощі, через що світ побачили тільки 2 книги під назвою «Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства в Києві» (М., 1915, 1916). До них увійшли матеріали, які планувалося вмістити в подальших номерах журналу «Україна». Ці збірники вважаються продовженням «Записок» — XVI і XVIII книгами. XVII книга під назвою «Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства в Києві» побачила світ аж у 1918 р.

Випуск журналу «Україна» вдалося відновити в 1917 р. Тоді вийшли з друку спарені перша й друга та третя і четверта книги, а наступного року лише перша й друга. На цьому видання «України» тимчасово припинилося.

На сторінках «Записок» та «України» було вміщено близько 350 статей, повідомлень, публікацій, заміток, рецензій, нотаток про книги, хронікальних інформацій тощо. Значна частина з них ще й досі не втратила значення. Зокрема для науки певну цінність становлять такі опубліковані в «Записках» статті й матеріали, як В. Перетца — «Павло Житецький» (кн. II), Є. Тимченка — «До питання про стосунок українських дум до південнослов'янського епосу» (кн. II), О. Шахматова — «До питання про північні перекази за княгиню Ольгу» (кн. II), Ф. Вовка — «Палеолітичні знахідки в с. Мізину на Чернігівщині» (кн. IV), О. Русова — «Про заняття українців по перепису 1897 року» (кн. V), О. Корольової — «Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897-го року» (кн. VII), О. Левицького — «Українофилам» (Невідомий твір П. Куліша) (кн. VIII), І. Каманіна — «Походження Богдана Хмельницького» (кн. XII), В. Модзалевського — «До історії млинського права гетьманщини» (кн. XIII), М. Возняка — «Епізоди культурних зносин Галицької і Російської України в I-й полов. XIX в.» (кн. XIII, XIV), Є. Тимченка — «Огляд наукових праць К. Михальчука» (кн. XIV), «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання мефодіївців» (кн. XV) та ін.

Ряд статей, опублікованих у «Записках» і «Україні», написані з буржуазно-націоналістичних позицій, а тому й не становлять наукової цінності.

Як уже зазначалося, природничо-лікарська секція почала 1909 р. готувати свій окремий збірник статей з питань медицини. Оскільки ця секція вже тоді фактично розпалася на 2 — медичну й природничо-технічну, це видання вийшло під назвою «Збірник медичної секції Українського наукового товариства в Києві». Медична секція згодом здійснила ще 3 випуски збірника: 1912 р. — другий, 1913 р. — третій і 1918 р. — четвертий.

²¹ Записки, 1908, кн. I, стор. 151.

²² Там же, стор. 152.

²³ Записки, 1910, кн. VII, стор. 107.

²⁴ Журн. «Україна», 1914, кн. друга, стор. 148.

²⁵ Журн. «Україна», 1924, кн. 4, стор. 183.

У 1911 р. побачив світ перший том «Збірника природничо-технічної секції Українського наукового товариства». Наступного року — другий том, а 1915 р. — третій. У кожному томі, крім статей, друкувався словник технічних термінів. Технічна секція, що виділилася з природничо-технічної, в 1918 р. теж видала свій збірник, а природнича планувала видавати з кінця того ж року «Вісти природничої секції Українського наукового товариства».

З наукових видань Товариства слід назвати ще однотомний «Український етнографічний збірник», що вийшов 1914 р.

Навесні 1921 р. всі секції Наукового товариства в Києві поступово влилися в Українську Академію наук. Того ж року припинило існування й саме Товариство, діяльність якого внесла певний вклад у розвиток гуманітарних, медичних і природничо-технічних наук на Україні в дожовтневий період.

А. М. КАТРЕНКО, Т. Д. СУСЛО

ПОВСТАННЯ В КЛІЩИНЦЯХ

(До 200-річчя з часу початку)

В історії антифеодальної боротьби селян України почесне місце займає повстання козаків і селян с. Кліщинці (на Полтавщині), яке відбулося в 1767—1770 рр. Друга половина XVIII ст. для Лівобережної України була періодом посилення кріпосницького гніту та становлення капіталістичного укладу в надрах старої феодальної системи. Роки царювання Катерини II (1762—1796) — «золотий вік» для поміщиків і час найжорстокішої експлуатації — для селян. Свавілья поміщиків над кріпаками, узаконене царським урядом, дійшло тоді крайніх меж. Під загрозою суворої кари, указом від 22 серпня 1767 р. цариця заборонила селянам-кріпакам навіть подавати скарги на своїх поміщиків.

На Лівобережній Україні протягом другої половини XVIII ст. значно зросли в своєму абсолютному розмірі панщина і чинш. Козацька старшина, займаючи панівне становище в місцевих військово-адміністративних установах, захопила вже на цей час основну частину державних земель. Шляхом насильств, кабали та інших засобів вона розширює своє землеволодіння за рахунок земель селян і козаків, перетворюючи колишніх їх власників у своїх кріпаків. Поміщики-старшини, прагнучи якомога більше виробити в своїх маєтках сільськогосподарських продуктів на ринок, змушували селян працювати не тільки в землеробстві, а й на своїх численних підприємствах.

Встановивши фактично кріпацтво, старшина настирливо домагалася від царського уряду юридично оформити його. Це було зроблено указом Катерини II у 1783 р. Посполиті селяни Лівобережної України влилися в загальну масу кріпаків Росії, а козаки остаточно виділились в окрему стану групу, причому багато з них потрапило в кріпосницьку неволю.

В часи так званої «гетьманщини», коли старшина посилено проводила закріпачення і збільшувала тягар панщини, поневолені селяни гнівно скаржилися:

Ой, горе нам, не гетьманщина,
Надоїла вража панщина,
Що ходячи поїси — сидячи виспишся.
Як на панщину йду — торбу хліба несучи,
А з панщини йду — а ні кришечки;
Обливають мене дрібні слізоньки.

Процес закріпачення селянсько-козацьких мас відбувався в умовах жорстокої класової боротьби. У відповідь на надмірні утиски і зловживання поміщиків-урядовців у 1750 р. вибухнуло збройне повстання в містечку Білики, на Полтавщині. Протягом 1748—1780 рр. (з перервами) точилася настійна антикріпосницька боротьба селян, в минулому козаків, сіл Кулаги і Суботовичі (Стародубщина). Полум'я селянських повстань охопило всю Правобережну Україну, що до кінця XVIII ст. перебувала під гнітом шляхетської Польщі. Гайдамацькі рухи, які почалися тут з кінця 20-х років XVIII ст., зростаючи в наступних десятиліттях, вилились 1768 р. у грізне масове повстання — Коліївщину. Відгуком на Коліївщину був виступ голоти в 1768 р. у Запорізькій Січі. Повсталі дали рішучу відсіч старшині, що експлуатувала й пригноблювала їх. Значні заворушення селян і козаків проркотились по Україні під час селянської війни 1773—1774 рр., яку очолив О. Пугачов.

Героїчну сторінку в історію антикріпосницької боротьби вписали кліщинські козаки і селяни.

Ще в 30-х роках XVIII ст. генеральний суддя Лисенко, вдаючись до різних махінацій, перетворив козаків с. Кліщинці у своїх «підданих». Експлуатація та утиски, які чинив у селі новий власник, син генерального судді, спонукали колишніх козаків звернутися в 1758 р. до лубенського полковника з клопотанням про повернення їх у козацтво. Але скарга лишилась безрезультатною. Ф. Лисенко, що служив у Генеральній військовій канцелярії, домігся застосування збройної сили проти незадоволених. Для «приборкання бунтарів» в село прибув загін козаків, очолюваний О. Леонтовичем. Виявивши ініціаторів подання скарги, Леонтович наказав ув'язнити їх і жорстоко побити. Ф. Лисенко, ґрунтуючись на тому, що багато козаків переселилися в Кліщинці пізніше, вирішив відібрати в них землю. Для цього він звернувся з клопотанням до гетьмана Розумовського, обвинувачуючи селян у тому, що вони нібито самовільно захопили його землю й безпідставно були прийняті в козаки¹.

Протягом 1761—1763 рр. тривало «розслідування» справи, доручене горошинському сотнику Сахновському. Завдяки втручання генерального писаря Туманського — родича і приятеля Ф. Лисенка, сотник Сахновський так повів справу, що за прийнятим рішенням всі селяни, незалежно від того, на чий землі вони жили, мусили відбудувати панщину. Всі козаки мали довести, що їхня земля завжди була козацькою, або ж переселитися на інші місця, залишивши ґрунти володільцю.

Незадоволені такою ухвалою, кліщинські козаки написали скаргу генерал-губернатору Лівобережної України, президенту Малоросійської колегії П. О. Румянцеву, розповівши в ній про ті насильства, грабування і махінації, які чинили під час слідства Лисенко і Туманський. Але Малоросійська колегія загрозливо вимагала від козаків повної покори «до остаточного вирішення» їх справи у вищих інстанціях.

Протягом 1765—1766 рр. у Кліщинці вирушали одна за одною козацькі команди для «приборкання непокірних», які відмовлялись виконувати повинності на старшинфеодалів і відверто заявляли, що «боротимуться до останньої людини». У селі були проведені арешти, кілька козаків побито киями.

Весною 1767 р., з початком польових робіт, Лисенко і Туманський почали настійно вимагати від козаків виконання повинностей. Втративши надію на «остаточне вирішення» справи в Малоросійській колегії, козаки і селяни в травні цього року чинили збройний опір гнобителям, напавши на будинок генерального писаря Туманського. У відповідь на скаргу останнього був направлений загін козаків для придушення «заколоту». Проте збройний опір повстанців незабаром змусив козаків повернутися назад.

Повстання в Кліщинцях справило великий вплив на навколишні села. Боячись поширення його, Малоросійська колегія дала наказ поспішно відправити в село військову команду з Рязького полку, що стояв у Лубнах, і 200 козаків із сусідніх сотень. Карателям удалось заарештувати селянських ватажків — отамана Опанаса Ворону і Григорія Білима, але дальші їх дії зустріли рішучий опір повсталих, багато з яких озброїлось рушницями.

Весною 1768 р. селяни і козаки, захопивши поля, не допустили «підданих» Туманського обробляти їх. На цей раз Малоросійська колегія доручила придушити повстання в с. Кліщинцях безпосередньо лубенському полковнику І. Кулябці, наказавши «оных зачинщиков, казаков сбунтовавших, забрать командою, а других в том селе нещадно наказать и взять на городскую работу»².

Незважаючи на те, що Кулябка взяв з собою 300 козаків і дві гармати, його дії не мали успіху. Повсталі, влаштувавши укріплений табір з возів, навантажених землею, окопавшись і озброївшись, не допустили його навіть у село. Безрезультатні були й «умовляння» священика, якого прислав полковник. Козаки команди співчували повстанцям, таємно відвідували їх, а 77 чоловік самочинно повернулися додому³.

В результаті жорстокого бою карателі втратили свої дві гармати і багато рушниць. Лише в січні 1770 р. ця зброя була забрана в повсталих загоном солдатів Єлецького полку.

Різними заходами Румянцеву вдалося тимчасово припинити повстання в Кліщинцях. З 1769 р. і протягом першої половини 1770 р. тривав суд над його учасниками. Згідно з вироком вони були визнані «підданими» Лисенка і Туманського та мали сплатити грошима і натурою «збитки», заподіяні володільцям за попередні роки непокори. 120 найактивніших повстанців засуджувались до тюремного ув'язнення та довічного заслання і 185 — до побиття канчуками. Цей вирок незабаром затвердив сенат, а Катерина II 20 травня 1770 р. написала на ньому резолюцію: «Быть по мнению сената»⁴.

Для цієї жорстокої розправи органи влади направили у Кліщинці численний загін козаків, очолюваний бунчуковим товаришем Д. Требинським. Козаки і селяни,

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, 1896, кн. 11, від 2, стор. 159, 165; Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), ф. 261, спр. 5626, арк. 139—140.

² ЦДАДА СРСР, ф. 261, спр. 5626, арк. 219.

³ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. 11, стор. 183.

⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 261, спр. 5626, арк. 144—148.

задалегідь дізнавшись про наміри карателів, укріпили оборонні рубежі навколо села, обнесли його глибоким ровом і валом, встановили постійну варту. Прибувши 21 вересня 1770 р. до села, карателі почали наступ на повсталих. Зав'язався запеклий бій, під час якого Требинський наказав підпалити село. Завдяки великій перевазі у збройній силі Требинському вдалося зломити мужній опір повсталих. 7 жителів було вбито на укріпленнях, 53 взято в полон, а решта залишила село⁵. Придушивши в крові повстання, кріпосники організували над його учасниками свавільний суд, який тривав до кінця 1774 р. Лише один Требинський, залишившись після придушення виступу з козацьким загоном у Кліщинцях, закатував понад 60 чоловік⁶.

Щоб вилити тих повстанців, які переховувались, Малоросійська колегія дала розпорядження розшукувати їх не тільки у всіх полках Лівобережної України, а й у суміжних губерніях та на Запоріжжі. Всіх пійманих жорстоко били й відправляли на каторжні роботи.

Характерною рисою кліщинського повстання було те, що воно, почавшись з подання скарги групою козаків, перетворилось у тривалу збройну боротьбу всіх кліщинських козаків і селян проти кріпосницького гніту. Повсталі, самовіддано відбиваючи наступ старшин-феодалів, викликали симпатію козаків інших сіл, що були кинуті на придушення руху.

Жителі Кліщинців розуміли, що вся сотенна і полкова старшина діє в інтересах їх безпосередніх гнобителів — Лисенка і Туманського. Висловлюючи свою рішучість до боротьби, вони заявили священику, якого прислав полковник Кулябка для «умовляння»: «...Пусть та скурва старшина, полковник и сотник Булюбаш, да в том числе и Иосиф Лысенко *, наперед пред командою идут к нам... додому здоровы уже не имеют пойти,— в смерть побьем»⁷.

Хоч під час Кліщинського повстання виявилась місцева обмеженість і наївні сподівання селян на «справедливість» цариці та центральних установ її кріпосницького уряду, воно вплинуло на дальше розгортання антифеодалного руху на Лівобережній Україні, який у 80—90-х рр. XVIII ст. набрав масового характеру.

І. О. ГУРЖИЙ

⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 261, спр. 5626, арк. 271.

⁶ Там же, арк. 322—323.

* Брат Ф. Лисенка — співволоділець с. Кліщинці.

⁷ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. 11, стор. 182.

ЖАН-ЖАК РУССО І УКРАЇНА

(До 255-річчя з дня народження)

В цьому році минає 255 років з дня народження, а в наступному 1968 р.—190 років з дня смерті Жан-Жака Руссо. Він жив і працював в часи передодня Великої французької буржуазної революції і виступив як лідер лівої течії французького просвітництва, що відображала соціальні та політичні прагнення і сподівання мас селянства та ремісників. Особа Руссо складна і суперечлива. Та саме це привертало увагу сучасників до його творчості, викликало суперечки і нарешті підсилювало громадське звучання його радикальних міркувань.

Філософ, історик, письменник, блискучий стиліст французької літературної мови, новатор-педагог — Руссо заслуговує, щоб кожна з цих сторін його енциклопедичної спадщини була розглянута окремо. Та найголовніше в діяльності «женивського громадянина», як звали його сучасники, — ідеологічна й політична підготовка революції, заклик до нещадної переорієнтації цінностей феодально-абсолютистського суспільства. Положення Руссо про співвідношення обов'язків людини як індивідуума та громадянина, як члена суспільства знайшло своє відображення й було зафіксовано у відомому документі революції «Декларації прав людини й громадянина». В історичній літературі вважається загально визнаним, що якобінці в своїй практичній діяльності керувались теоретичними положеннями, викладеними у «Суспільній угоді». Це міркування розвинуте й в працях радянських істориків, зокрема Є. З. Серебрянської, С. Л. Ситіної та Н. І. Чупруна¹.

Спадщина Руссо давно викликала інтерес далеко за межами Франції, в тому числі на Україні. Ще за життя «женивського громадянина» передова дворянська інтелігенція на Лівобережній Україні ознайомилась з його творчістю*. Уродженець

¹ Див. зб. «Из истории якобинской диктатуры. Труды межвузовской научной конференции по истории якобинской диктатуры», Одесса, 1962.

* Твори Руссо у XVIII ст. були в бібліотеці Київської Академії. Див. «Акты, относящиеся к истории Киевской Академии». Отделение II, т. 5, стор. 400—470, К., 1930.

Полтавщини Яків Козельський читав у французькому оригіналі «Міркування про походження й підвалини нерівності між людьми» і «Суспільну угоду»². В своїх «Філософических предложениях» Козельський аналізує праці Руссо, погоджуючись в одному випадку, полемізуючи в іншому³. На Україні, в обставині безперервних воєн другої половини XVIII ст., увагу громадськості привернула робота Руссо «Про вічний мир» з її натхненними антимілітаристськими закликами. Уродженець Чернігівщини Іполіт Богданович переклав її на російську мову і видав⁴. Вона була відома в колах української інтелігенції. Антимілітаристські рядки в «Енеїді» І. П. Котляревського:

Війна в кривавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбжність, безчоловіччя
Хвіст мантиї несуть⁵

перегукувались із положеннями Руссо і написані вони, напевно, під їх впливом. Певний вплив, як відзначають дослідники, ідеї Руссо мали й на творчість Сковороди.

В роки французької революції кінця XVIII ст. на Україні в колах дворянської інтелігенції спостерігається підвищений інтерес та увага до творчості автора «Суспільної угоди». О. О. Паліцин зробив переклад з французької на російську мову й видав «Нову Елоїзу». В. Н. Каразін, О. М. Маркович⁶, Г. С. Винський⁷ в своїх записках та щоденниках нотують роздуми і міркування над положеннями Руссо.

У першій половині XIX ст. в умовах кризи феодално-кріпосницького ладу на Україні положення Руссо актуальні за загальним антифеодалним звучанням. Саме до цього часу належать переклади українськими письменниками П. П. Білецьким-Носенком твору Руссо «Ода на счастье», а П. Гулаком-Артемовським — вірша «Ослепление смертных»⁸. Перегук з ідеями Руссо ми знаходимо в мотивах творчості Т. Г. Шевченка. Так, у повісті «Близнецы» автор в полемічному тоні заперечує педагогічні твердження Руссо⁹. І. Франко вважав, що в поемі «Перебендя», цій програмі-маніфесті поета, є щось від ідей Руссо¹⁰. Кобзаря «на сім світі ніхто не приймає», зауважує поет. «Один він між людьми як сонце високе...» Але Шевченко пішов далі Руссо у визначенні завдань письменника перед народом. Кобзар Шевченка — це совість народу, народний трибун.

Найвизначнішим руссознавцем на Україні у другій половині XIX ст. був революціонер-демократ І. Франко. В своїх працях «Чого хоче галицька громада», «Що таке поступ» Франко характеризує Руссо як визначного представника просвітництва XVIII ст. В «Мислях еволюції в історії людськості» він зупиняється на історичних поглядах «жєневського громадянина», а в статтях «Влада землі в сучасному романі», «Вільгельм Телль Шіллер» аналізує вплив Руссо на розвиток світової художньої літератури¹¹.

В радянські часи на Україні спадщина Руссо вивчається істориками, філософами, педагогами, юристами та літературознавцями. Вона є обов'язковою в шкільних та вузівських навчальних програмах. О. І. Білецький, С. І. Родзевич присвятили свої праці вивченню літературної спадщини Руссо. Деякі питання про вплив Руссо на діячів української культури розглянуто в популярній статті С. Г. Лавровського¹².

У липні 1962 р. Одеський університет провів міжвузівську конференцію, присвячену 250-річчю з дня народження Жан-Жака Руссо¹³.

Л. А. КОВАЛЕНКО

² Див. Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1, М., 1952, стор. 414 і 524.

³ Див. Питання нової та новітньої історії, Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3, К., 1966, стор. 133—137.

⁴ Опыт русской библиографии. Журн. «Вопросы истории», 1947, № 1, стор. 91.

⁵ І. П. Котляревський. Енеїда, К., 1948, стор. 82.

⁶ В. Н. Каразін. Сочинения, письма и бумаги, Харьков, 1810, стор. 217; А. М. Лазаревский. Прежние изыскатели малорусской старины, «Киевская старина», 1897, т. 1, стор. 98.

⁷ Див. М. Д. Рабинович. Суспільно-політичні погляди Г. С. Винського, «УІЖ», 1967, № 2.

⁸ Н. И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884, стор. 42.

⁹ Т. Г. Шевченко. Твори в трьох томах, т. II, К., 1949, стор. 302.

¹⁰ І. Франко. Твори, в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 48.

¹¹ І. Франко. Твори, т. XVIII, стор. 81—82.

¹² С. Г. Лавровський. Жан-Жак Руссо і діячі української культури, журн. «Всесвіт», 1962, № 6.

¹³ Тезиси конференції, посвященої 250-літтю со дня рождення Жан-Жака Руссо, Одеса, 1962.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПОЛІТИКУ США ЩОДО МОЛОДИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ АФРИКИ

Протягом останніх років у США було опубліковано чимало наукових праць американських істориків і економістів про Африку. Перелік висвітлених у них проблем досить широкий: тут і загальні питання про шляхи соціального розвитку нових незалежних держав Африки, і оцінка ролі цих держав на світовій арені, і дослідження історичного минулого країн африканського континенту. Проте насамперед заслуговують на увагу праці американських авторів, в яких робляться спроби визначити окремі особливості неоколоніалістської політики США.

Розпад колоніальної системи імперіалізму і піднесення національно-визвольного руху в Африці поставили США перед необхідністю переглянути свою політику відносно країн цього континенту. А тому з початку 60-х років у Сполучених Штатах помітні енергійні спроби визначити основні стратегічні концепції американської політики в Африці, виходячи з того факту, що «аналіз сучасного колоніалізму,— за словами професора історії Нью-Йоркського міського коледжу Стюарта Істона,— це насамперед аналіз процесу пристосування колоніальних держав до нового становища в світі»¹.

Згідно з рішенням конгресу США, проводилось ґрунтовне вивчення зовнішньої політики уряду і накреслювались основні «політичні лінії» на десятиріччя вперед, аж до початку 70-х років. До цієї роботи були залучені десятки спеціалістів з університетів, економісти, дипломати, історики, в тому числі такі, як Уолт Ростоу, Честер Боулс, Арнольд Рівкін, Джон Голбрейт, Адольф Берлі та ін. Ця група дослідників розробила теоретичні основи політики американського уряду щодо африканських країн, які розвиваються. Різке падіння престижу США в Африці вони пов'язують з «нерозумною тактикою» Вашингтона щодо нейтралістських країн цього континенту. Залишаючи незмінною основну мету — завоювання нових і зміцнення існуючих позицій США в Африці, американські буржуазні дослідники порушують питання про необхідність «більш гнучкої тактики щодо позаблокових країн»².

З опублікованих останнім часом праць видно, з яких позицій розглядаються у Вашингтоні проблеми африканського континенту: США відводять важливе місце Африці не лише у здійсненні своїх економічних прагнень, а й воєнно-стратегічних планів. У передмові до наукового збірника «Сполучені Штати і Африка», виданого Колумбійським університетом у Нью-Йорку, Уолтер Голдшмідт підкреслював: «Те, що відбудеться в Африці, неодмінно позначиться і на нас... Нам слід розглянути, якого типу Африка найкраще влаштовує африканця, нас і

¹ Easton S. The Twilight of European Colonialism. A Political Analysis, New York, 1960, стор. 540.

² Hovet T. Bloc Politics in the United Nations, Cambridge, Harvard University Press, 1960, стор. 113.

весь світ»³. Коли африканські країни одна за одною почали скидати кайдани колоніальної залежності, імперіалістичні кола США вирішили, що настав їх час в Африці. «Якщо ми хочемо уникнути провалів на території, яка простяглась між Тунісом і Кейптауном,— писав відомий американський дипломат та історик Честер Боулс,— нам необхідно поставитися до Африки як до надзвичайно важливого континенту, а не як до мозаїки придатків західноєвропейських метрополій»⁴.

Дослідження американських буржуазних авторів, присвячені проблемам відносин США з Африкою, об'єднуються принаймні однією спільною рисою — намаганням довести, що американська експансія в Африці викликана «загрозою» комунізму в африканських країнах. У цьому відношенні книга американського професора Вернона Маккея «Африка у світовій політиці» не є винятком. Розглядаючи різні аспекти американської політики на цьому континенті — політичний, військовий, економічний та інші,— автор, який протягом кількох років займав посаду президента американської асоціації по вивченню Африки, найважливішим вважає політичний аспект, оскільки для інтересів США має життєве значення, щоб «Африка залишилася вільною від комунізму»⁵. В протилежному випадку, побоюється автор, «розвалиться теперішня система міжнародної безпеки» Сполучених Штатів. Такої ж думки дотримується і доцент політичних наук Йельського університету Бредфорд Уестерфілд, який вважає, що в основі американської «допомоги» країнам Африки «лежать не філантропічні міркування, а національна безпека і пов'язані з нею ідеї «стримування комунізму»⁶.

Для того, щоб забезпечити розширення своєї економічної бази, Вашингтон навіть перестав називати нейтралізм «аморальним» і вирішив активніше використовувати різні міжнародні організації для проникнення монополій США в Африку⁷.

Переважна більшість американських буржуазних авторів вважає, що «вакууми», які утворилися в результаті одержання політичної свободи багатьма колишніми колоніями в Африці, відкривають «додаткові можливості для проникнення туди американського капіталу»⁸, для експансії монополій США на африканському континенті. Так, Сміт Хемпстоун у своїй книзі «Нова Африка» прямо вказує, що магнати Уолл-стріта зуміють краще за інші колоніальні держави «контролювати» хід подій в країнах Африки і використовувати ресурси цих країн в інтересах імперіалістичного табору. На думку Сміта Хемпстоуна, США повинні активніше втручатися в африканські справи, відтісняючи своїх конкурентів⁹.

Відомо, що для маскування своєї експансії американський імперіалізм поширює міф про «спільність» цілей та інтересів США і Африки. «США — це друг Африки» — такий лейтмотив американської пропаганди. Зрозуміло, що в багатьох працях американських істориків, як і в офіціальних заявах представників американської політики, настирливо стверджується, ніби країни Африки можуть домогтися розв'язання своїх проблем лише в тісному співробітництві з США і при їх

³ The United States and Africa, The American Assembly, Columbia University, New York, 1958, стр. 2.

⁴ Chester Bowles. Africa's Challenge to America, Los Angeles, 1956, стр. 3.

⁵ McKay V. Africa in World Politics, New York, 1963, стр. 483.

⁶ Westerfield B. The Instruments of American Foreign Policy, New York, Cromwell Company, 1963, стр. 323.

⁷ McKay V. Africa in World Politics, стр. 346.

⁸ Herbert Spiro. Politics in Africa, Prospects South of Sahara, Prentice-Hall, Inc., N. Y., 1962, стр. 25.

⁹ Hempsstone S. The New Africa, London, Faber, 1961, стр. 49.

підтримці. Характерними щодо цього є висловлювання американського автора Джона Х'югса, який вважає, що «з усіх країн Заходу саме США неминуче повинні нести найбільшу відповідальність за стан справ в Африці». Він пояснює це тим, що «США — найсильніша західна держава, багатства і технологічні ресурси якої можуть розв'язати чимало економічних проблем Африки»¹⁰. Ідеологи американського імперіалізму намагаються довести, ніби США глибоко ворожі будь-якому колоніальному гніту і ніби Вашингтон з співчуттям ставиться до антиколоніальної революції народів Африки.

Певний інтерес в цьому плані становить також книга Арнольда Рівкіна «Африка і Захід. Аспекти політики вільного світу». Мета цього дослідження — запропонувати нові форми колоніального пограбування Африки. «Рано чи пізно, а вірніше кажучи скоро, майже вся Африка стане незалежною», — констатує Арнольд Рівкін, який очолює групу з проблем економічного і політичного розвитку Африки в Центрі міжнародних досліджень при Массачузетському технологічному інституті. Рівкін вважає перш за все, що США та інші західні держави мають погоджувати свою політику в Африці, і тому пропонує повернутися до незаслужено, на його думку, забутої «декларації про принципи», схваленої главами урядів на нараді країн-членів НАТО в Парижі 19 грудня 1957 р. Щоб ця декларація стала дійовою і давала ефективні результати в досягненні «політичного і економічного добробуту», американський автор пропонує створити організацію економічного співробітництва і розвитку, членами якої були б африканські країни, західноєвропейські держави і США¹¹.

Рівкін з відвертим цинізмом заявляє, що його проект є спробою камуфляжу для колективного колоніалізму. Основна мета його задуму — відстоювати інтереси США в Африці і «створити ефективний бар'єр для нерозповсюдження комунізму». Автор книги не може не визнати, що приклад швидкого економічного розвитку Радянського Союзу та інших соціалістичних країн надзвичайно привабливий для молодих африканських держав. Саме тому, Захід, мовляв, повинен ефективніше пропагувати свою програму економічного розвитку. Він пише, що з формальною пропозицією про створення Організації економічного співробітництва і розвитку зручніше виступити лідеру однієї з африканських держав і що Сполученим Штатам слід «заохотити таку африканську ініціативу через звичайні дипломатичні канали»¹².

Висвітлення американською історіографією окремих особливостей політики США щодо молодих незалежних держав Африки показує, що центральною проблемою для американського імперіалізму в Африці стало питання про шляхи соціального розвитку країн цього континенту — капіталістичний і некапіталістичний. Так, намагаючись замаскувати непопулярний серед африканських народів капіталізм, радник державного департаменту США професор Уолт Ростоу твердить, що африканські народи повинні насамперед зайнятися «модернізацією» своєї економіки, а «розмови про африканську єдність» лише відвертають їх від цього першочергового завдання. Вихваляючи американський спосіб економічного збагачення, цей професор намагається зняти питання про шляхи розвитку африканських країн. «Чим більше ми дізнаємось про

¹⁰ John Hughs. The New Face of Africa South of Sahara, New York, 1961, стор. 276.

¹¹ Rivkin A. Africa and the West. Elements of Free-World Policy, London, Thames and Hudson, 1962, стор. 21, 189.

¹² Там же, стор. 190, 195, 196.

економічний розвиток,— заявляє він,— тим менш доречною здається стара ідеологічна суперечка про економічні системи»¹³.

Щоб перешкодити некапіталістичному шляху розвитку, Сполучені Штати розробили програму економічних заходів щодо нових незалежних африканських країн. Це і є програма неоколоніалізму. За свідченням деяких американських авторів, саме економічна «допомога» США африканським державам — одне з основних знарядь у здійсненні неоколоніалістської політики Вашингтона в Африці. У підготовленому Управлінням міжнародного розвитку США огляді «Американська економічна допомога Африці в 1950—1964 роки», який широко розповсюджувався в африканських країнах, цитується висловлювання заступника директора африканського бюро УМР Едмонда Хатчінсона: «Ми допомагаємо Африці не лише з гуманних міркувань. У нас є й інші, надзвичайно серйозні причини для подання цієї допомоги». Хатчінсон цілком відверто заявляє, що «причина допомоги має стратегічний характер і пояснюється намаганням сприяти збереженню американських стратегічних об'єктів у країнах африканського континенту»¹⁴. Але і без відвертих визнань Хатчінсона ясно, що несе Африці імперіалістична політика США.

Досить красномовно про цілі Вашингтона в Африці пише американський буржуазний вчений Герберт Фейс, заявляючи, що уряд США завжди вважав «допомогу» іноземним державам «елементом своєї зовнішньої політики» і використовував її «для підтримки і доповнення нашої дипломатії, наших інтересів та ідеалів». У своїй книзі «Іноземна допомога і зовнішня політика» професор Фейс показує, як агресивний капітал США пристосовується до нових форм розвитку, зокрема до проблеми планової економіки в африканських країнах. Тепер, повідомляє він, США «вимагають від тих, хто звертається з проханням про допомогу, щоб вони розробляли плани національних дій, з якими повинна бути скоординована американська допомога», оскільки уряд США вважає, що «планування можна поєднувати з збереженням приватних підприємств». Проте США підтримують лише «напівсоціалістичні плани», які виключають безпосередній контроль над економікою, зводячи їх роль до створення сприятливих умов «для функціонування приватного капіталу». Значна увага в книзі американського автора приділяється тенденціям, яких дотримуються США, подаючи фінансову, економічну допомогу молодим країнам континенту. Наприклад, розподіл американських коштів «допомоги» серед африканських країн, як вказує автор, визначається «потребами холодної війни», а не економічною доцільністю. А тому деякі країни, пише він, отримують «значно більшу допомогу, ніж вони могли б одержати, коли б брались до уваги їх економічні потреби або розміри їх населення»¹⁵.

Звичайно, в переважній більшості видань американських авторів немає й згадок про те, що «допомога» США аж ніяк не сприяє справжньому прогресу продуктивних сил африканських країн, які одержують її. Проте в деяких працях містяться визнання, що ці канали все активніше використовуються Вашингтоном з метою підтримки місцевої африканської буржуазії, посилення табору реакції і, нарешті, створення більш сприятливих умов для поширення експансії американських монополій в Африці. Американські автори Е. Таллі і М. Бріттен висловлю-

¹³ Pan-Africanism Reconsidered, Ed. by the American Society of African Culture, Los-Angeles, University of California Press, 1962, XIX, стор. 164.

¹⁴ Журн. «Africa Report», December, 1964.

¹⁵ Feis H. Foreign Aid and Foreign Policy, New York, St. Martins Press, 1964, стор. 49, 115, 139, 143, 180.

ють думку, що «допомога» США окремим країнам Африки дозволила Вашингтону «здобути кілька дипломатичних перемог»¹⁶.

Проте у буржуазній літературі немає повної єдності у визначенні того, чому саме повинна сприяти політика США в африканських країнах, які стали на шлях національної незалежності. Так, у публікації «Звіт про діяльність Сполучених Штатів в Африці», автором якої є американський сенатор Аллен Еллендер, відзначається, що масштаби «допомоги» США африканським державам і сотні мільйонів доларів, які щорічно на неї витрачаються Вашингтоном, нічим не виправдані. Еллендер вважає, що США повинні подавати Африці лише таку підтримку, яка приносить безпосередню матеріальну вигоду американському урядові або американським вкладникам капіталів. Щодо допомоги за політичними мотивами, то, на його думку, США мають обмежуватись Латинською Америкою, залишивши африканський континент своїм партнерам по НАТО, які «всім своїм корінням пов'язані з розвитком Африки». «Чому ми повинні ще більше напружувати нашу економіку, намагаючись сприяти розвитку такого відсталого району світу, коли всі ресурси, за допомогою яких це може бути зроблено, контролюються Західною Європою і коли всі плоди, що їх можна мати, будуть зібрані тими ж європейцями?» — запитує автор. Еллендер підкреслює, що особливо нераціонально є, наприклад, допомога США Нігерії, зовнішня політика якої, на його думку, спрямовується англійцями. Виходячи з комерційних мотивів, автор вважає, що Сполучені Штати мають допомагати лише тим країнам, де існує доброзичливе ставлення до приватного капіталу¹⁷.

Американські буржуазні ідеологи підкреслюють, що в арсеналі американського неоколоніалізму в Африці на сучасному етапі підноситься роль ідейного впливу. Так, один з них Пітер Рітнер у своїй книзі про Африку пише, що «політика США повинна, образно кажучи, нагадувати циркуляцію крові... Але кров, яку перекачує на африканський континент серце Заходу — США, — це не лише гроші... бо гроші без інтелекту і почуттів, без цілеспрямованої політики та ідеологічної експансії не принесуть бажаних результатів»¹⁸. Інший поборник неоколоніалізму Дізард у своїй праці про інформаційну службу США закликає Вашингтон організувати в широкому масштабі «експорт ідей» і «експорт культури» в Африку, щоб примусити нейтралістські країни цього континенту «погодитись на партнерство з Америкою». Він вбачає в студентах, які приїхали навчатись у США з африканських країн, потенціальну силу, спроможну привести свої народи до «союзу» з імперіалістичним Заходом¹⁹.

Ідеологи американського імперіалізму роблять спробу теоретично осмислити взаємовідносини між США і молодими державами Африки. Крім того, що Африка має серйозне політичне, економічне і військово-стратегічне значення, пише відомий американський журналіст-міжнародник Сульцбергер, вона є також батьківщиною американських негрів. А тому Сполучені Штати, на його думку, «не можуть розраховувати на врегулювання відносин між своїми негритянськими і білими громадянами доти, поки вони не будуть проводити розсудливу і доброзичливу політику щодо Африки... Ми не можемо сподіватись на успіх нашої

¹⁶ Tully A. and Britten M. Where did your Money go? The Foreign Aid Story, New York, 1964, стр. 163.

¹⁷ Ellender A. A Report on United States Foreign Operations in Africa, Washington, 1963, стр. 5, 166.

¹⁸ Peter Ritner. The Death of Africa, New York, 1960, стр. 275.

¹⁹ Dizard W. The Strategy of Truth. The Story of the U.S. Information Service, Washington, 1961, стр. 154.

політики в Африці, підкреслює він, поки не забезпечимо нашим негрів-американцям, нашим афро-американцям вільну, рівноправну і братерську роль в американському суспільстві»²⁰.

В своїх працях американські африканісти радять офіційному Вашингтону частіше відряджати на дипломатичну роботу в африканські країни американських негрів. «Американські негри,—повчає соціолог Руф Плімтон,—можуть бути дуже важливою сполучною ланкою з Африкою і їх слід всіляко заохочувати й надавати їм всі можливості для служби в державному департаменті, в «корпусі миру» і будь-якій іншій сфері, пов'язаній з діяльністю за кордоном»²¹. Буржуазні автори відверто вказують, що державний департамент може без побоювань призначати негрів на дипломатичну роботу в Африку, бо їх руками Вашингтон матиме змогу успішніше здійснювати політику, спрямовану на підкорення економіки молодих африканських держав. Професор Гарвардського університету Франклін Фразієр зазначає, що «американські негри, яких Вашингтон відряджає до Африки як радників і спеціалістів, пойдуть туди... захищати американські, а не африканські інтереси»²².

Ідеологи американського імперіалізму, як і офіційний Вашингтон, вважають, що в сучасних умовах нові завдання і практична діяльність дипломатії США в африканських країнах полягають у забезпеченні всебічного тиску з метою підкорити їх впливу Сполучених Штатів. В загальній системі заходів, які сприяють здійсненню неокolonіалістської політики США в Африці, американські буржуазні автори відводять значну роль використанню різних міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй. Про такі наміри колонізаторів на чолі з США свідчить визнання відомого американського державного діяча і дипломата Едлая Стівенсона: «Як і у випадку з Конго, ми й надалі повинні бути готові використати Об'єднані Нації як інструмент для наведення порядку в африканських країнах. Альтернативою міжнародного втручання (читай інтервенції.— А. О.) було б відновлення західного контролю за допомогою зброї»²³.

Як би не хотілось адвокатам американського неокolonіалізму прикрасити політику США щодо молодих африканських країн, все ж вони змушені визнати, що при розгляді питань про ліквідацію колоніалізму в Африці на сесіях Генеральної Асамблеї та в інших органах ООН США, як правило, підтримують колоніальні держави. Про це говорить, наприклад, Генрі Бреттон в своєму дослідженні «Зовнішня політика США щодо нових незалежних держав». «Керівники нової Африки переконались,—пише він,—що американська позиція у таких важливих питаннях, як колоніалізм, расова дискримінація, становище на підопічних територіях, відповідала інтересам західноєвропейських союзників США по НАТО, а не інтересам нових африканських держав»²⁴. Подібну думку висловлює й інший американський автор Джордж Шеперд²⁵.

Однак ця політика викликає побоювання у деякої частини американських дослідників. Вказуючи на зростаючу роль афро-азійських країн в ООН, спеціаліст з африканських питань Томас Хоувет робить висновок, що коли США подаватимуть і надалі підтримку західноєв-

²⁰ Sulzberger C. Unfinished Revolution. America and the Third World, New York, 1965, стор. 37.

²¹ Plimton R. Operation Crossroads Africa, New York, 1962, стор. 134.

²² Africa Seen by American Negroes, Paris, 1958, стор. 277.

²³ Adlai Stevenson. Looking Outward, New York, 1963, стор. 181.

²⁴ African Independence. The Exploding Emergence of the New African Nations, ed. by Peter Judd, New York, 1963, стор. 452.

²⁵ George Shepherd. Politics of African Nationalism—Challenge to American Policy, New York, 1962, стор. 187.

ропейським колоніальним державам, які займають негативні позиції щодо національно-визвольного руху і самовизначення народів Африки й Азії, то «подібні дії можуть тільки згуртувати афро-азіатську групу проти Сполучених Штатів»²⁶. Ідеологи американського імперіалізму радять тим офіціальним діячам Вашингтона, які визначають зовнішню політику США, щоб вони більше враховували позиції африканських держав. Так, той же Томас Хоувет в своїй праці «Африка в Організації Об'єднаних Націй» твердить, що «рішення про підтримку африканців у південно-африканській проблемі (мова йде про апартеїд.— А. О.) допоможе США здобути голоси в питаннях, які мають велику вагу в «холодній війні»²⁷.

Огляд праць американських дослідників зовнішньополітичного курсу США дозволяє зробити висновок, що в африканській стратегії Вашингтона виявляється грубий прорахунок, що США дуже далекі від здійснення своєї мети в Африці. Так, професор А. Рівкін писав наприкінці 1965 р.: «На більшій частині африканського континенту американська політика значною мірою втратила свій авторитет... Ми часто занадто багато і необдуманно обіцяли, але гучні слова не підтримувались ділами. Створювалось враження, що ми говоримо одне, а робимо інше»²⁸.

Американський вчений безумовно має рацію, коли запевняє, що між деклараціями і практикою американської дипломатії на африканському континенті є величезні розбіжності. Американські ідеологи неокolonіалізму змушені визнати тепер, що критика американської політики відносно молодих незалежних держав Африки протягом останніх років не припиняється. В дослідженні американського історика Руперта Емерсона «Політика США в Африці» зазначається, що «Вашіngтон тепер прикутий до ганебного стовпа, як лідер неокolonіалізму, який намагається експлуатувати народи нових незалежних країн»²⁹. З таким висновком не можна не погодитись.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в переважній більшості праць американських авторів, які пишуться своєю удаваною «професорською об'єктивністю», африканська політика США всіляко перекручується. Справжній зміст її виявляється не в працях ідеологів американського імперіалізму, не в заявах Вашингтона, а в його конкретних справах, у фактах, а вони свідчать про загарбницьку політику США щодо Африканського континенту.

А. А. ОЗАДОВСЬКИЙ

²⁶ Howet T. Bloc Politics in the United Nations, Cambridge, Harvard University Press, 1960, стор. 113.

²⁷ Howet T. Africa in the United Nations, Chicago, Northwestern University Press, 1963, v. XIII, стор. 215.

²⁸ Rivkin A. Lost Goals in Africa, журн. «An American Quarterly Review-Foreign Affairs», жовтень—грудень, 1965, стор. 111.

²⁹ Rupert Emerson. American Policy in Africa, журн. «Foreign Affairs», 1962, v. 40, № 2, стор. 303.

Критика та бібліографія

І. Л. ДЕМ'ЯНЧУК. ЗБРОЄЮ СЛОВА

Преса партійного підпілля й партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., вид-во Київського університету, 1966, 238 с.

З перших днів Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій гітлерівцями території почала наростати хвиля народного опору, яка скоро перетворилась у грізну для ворога силу. Ні жорстокий терор, ні тортури в гестапівських катівнях не могли зламати волю радянських людей, їх прагнення перемогти фашизм. Партизани і підпільники у своїй боротьбі використовували не тільки силу зброї. Не менше непокоїли ворога партизанські друковані видання, які несли людям слова правди про події на фронті, закликали до ще ширшого розгортання боротьби з окупантами, викривали облудну фашистську пропаганду. У партизанських загонах і з'єднаннях видавалось 349 газет і майже 20 журналів, зокрема на Україні — 61 газета й два журнали.

До цього часу партизанській пресі присвячувалися окремі невеликі праці¹. Цінність рецензованої книги в тому і полягає, що автор вперше в історико-партійній літературі широко висвітлив роль преси партійного підпілля і партизанських формувань в роки Вітчизняної війни на всій території СРСР, тимчасово окупованій фашистськими загарбниками. Зібравши й дослідивши велику кількість партизанських видань, використавши цікаві матеріали архівних фондів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту історії партії при ЦК КП Білорусії, Інституту історії партії при ЦК КП Латвії, центральних, республіканських і обласних партійних та державних архівів, І. Л. Дем'янчук обґрунтував закономірності виникнення, станов-

лення та розвитку журналістики партійного підпілля й партизанських загонів.

Дослідження складається з вступу, восьми розділів, заключення, бібліографії використаної літератури й переліку виявлених партизанських видань часів Великої Вітчизняної війни. Це перероблене, значно доповнене і розширене видання попередньої праці автора — «Партизанська преса України», виданої Київським університетом у 1956 р.

Автор показує історію партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни, виникнення підпільної партизанської преси, її роль у боротьбі з окупантами. Велику увагу приділяє ролі партії як організатора і керівника підпільної партизанської преси. В розділі «Форми і жанри преси партійного підпілля і партизанських формувань» автор аналізує розміщення кореспонденцій у газетах і журналах, їх художнє та поліграфічне оформлення, жанрову й тематичну різноманітність матеріалів. Бібліографія праці вперше в історико-партійній літературі подає перелік партизанських газет і журналів, що видавалися на тимчасово окупованій території.

Дослідження І. Л. Дем'янчука «Зброєю слова» відзначається фундаментальністю зібраного і систематизованого фактичного матеріалу, чіткими висновками й узагальненнями. Водночас хочеться зробити й зауваження та побажання. Насамперед, книзі шкодять повторення: після загального вступу тим самим матеріалом розпочинається кожний наступний розділ. Якби розгляд робився за територіальною ознакою: преса партизанів і підпільників Російської Федерації, України, Білорусії і т. д., це дало б можливість простежити особливості розвитку підпільної преси кожної республіки. В разі виділення трьох-чотирьох найтисповіших підпільних друкованих органів і детального їх аналізу, автор уникнув би надто схематичного переліку партизанських видань та їх тематики (стор. 68, 73, 75, 78, 79 і т. д.).

Слід було більше уваги приділити участі письменників у партизанській пресі. Імена редакторів та кореспондентів партизанських видань тільки називаються, але не показано їх бойову біографію, творче зростання, діяльність у післявоєнний період.

Автор монографії лише згадує рукописну партизанську пресу. Думається, що цьому матеріалові необхідно було присвятити спеціальний розділ.

Трапляються неточності. Так, наприклад, автор твердить: «Наприкінці березня

¹ М. Абрамов. Грозное оружие партии. 1956; И. Безкромный. Лесная правда, Одесса, 1953; І. Краучанка. Падпольны большэвіцкі друк у Беларусі в гады Вялікой Айчынай вайны, Мінськ, 1950; С. Мокшин. Ленинградская партийная организация и ее печать в годы Великой Отечественной войны, Ленинградский университет, 1960; И. Слободянюк. Славные страницы, Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний, М., 1962.

1943 р. з'єднання під командуванням В. А. Бегми забезпечило вихід «Червоного прапора», спочатку на друкарській машинці, згодом — у примітивній друкарні... Обов'язки редактора виконували комісар з'єднання Л. Є. Кизя і командир В. А. Бегма. Задовольняючи гостру потребу в журналістах, ЦК КП(б)У відрядив сюди І. Безкромного — редактором» (стор. 63). Насправді, за свідченням самого В. А. Бегми, редактором партизанської і підпільної обласної газети «Червоний прапор» був призначений студент-журналіст Митрофан Зубашев, а «3 червня (1943 р.— П. Л.) Зубашев уже не редактор обласної газети, а комісар загону ім. Чапаєва. З Великої

землі прислали нового редактора Гната Безкромного»². М. Зубашев редагував і іншу партизанську газету — «Син України».

І все ж монографія І. Л. Дем'ячука є серйозною працею з історії партійної журналістики. Вона ознайомить широкого читача з мало дослідженою сторінкою діяльності Комуністичної партії, подасть відчутну допомогу історикам, журналістам, мовознавцям, літературознавцям, а також усім, хто цікавиться історією нашої Вітчизни й Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни.

П. Я. ЛЕЩЕНКО

² Василь Бегма. Пути непокоренных, М., 1963, стор. 342.

И. Б. БЕРХИН. ИСТОРИЯ СССР (1917—1964 гг.),

вид-во «Высшая школа», М., 1966, 652 с.

На сьогоднішній день досягнуті серйозні успіхи у науковій розробці історії радянського суспільства. Оpubліковані документальні збірники і цінні монографії з історії робітничого класу, колгоспного селянства, здійснення культурної революції в СРСР. Широким фронтом ведуться дослідження питань громадсько-політичного життя соціалістичної держави. Проте відчувається серйозна нестача великих узагальнюючих праць, у яких би науково характеризувався увесь хід розвитку радянського суспільства від часу підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. Тому радянські читачі з інтересом зустріли працю І. Б. Берхіна, у якій дається систематичне висвітлення історії розвитку радянського суспільства в СРСР. Рецензована праця складається з 3-х частин, які в свою чергу поділяються на глави. У першій частині висвітлюються події Великої Жовтневої соціалістичної революції і перехідної епохи від капіталізму до соціалізму (1917—1937 рр.), у другій — епоха соціалізму і його остаточна перемога (1938—1958 рр.), у третій — розгортання комуністичного будівництва в СРСР.

Автор аналізує основні процеси, що відбувались у розвитку промисловості і робітничого класу, сільського господарства і трудящого селянства, Радянської держави, культури і громадсько-політичного життя. Значна увага приділена також питанням міжнародного становища і зовнішньої політики СРСР.

На основі багатого фактичного матеріалу автор показує величезні завоювання соціалізму в усіх радянських республіках. Значне місце приділено дослідженню історичного розвитку України в братній сім'ї народів СРСР.

Однією з позитивних сторін праці є те, що в ній розкрито небачений масовий геро-

їзм радянського народу в боротьбі за перемогу Жовтневої революції, за будівництво соціалізму, в період Вітчизняної війни проти фашистських загарбників, у боротьбі за торжество комунізму в нашій країні. В книзі наведені численні імена видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кращих робітників-виробничників промисловості і трудівників соціалістичних лаїв, визначних учених та діячів радянської культури. Правдиво показано величезні труднощі, що стояли на шляху радянського народу, і ті, справді титанічні зусилля, які були докладені народом і Комуністичною партією для їх подолання.

У перший період Радянської влади необхідно було зломити жорстокий опір капіталістичних елементів у містах і селах, їх агентури всередині партії. За неповних 50 років народом СРСР довелось двічі вести тривалі й тяжкі війни, відстоюючи великі завоювання Жовтневої соціалістичної революції. Трудящим Радянського Союзу довелось переборювати культурно-економічну відсталість країни, нестачу кадрів у різних галузях народного господарства і розв'язувати багато інших завдань. Великої шкоди успішній побудові соціалістичного суспільства завдав культ особи Сталіна та його шкідливі наслідки.

У рецензованій праці повно й глибоко розкриваються численні теоретичні питання розвитку радянського суспільства. Зокрема, автор уважно простежує зміни соціальної структури, обумовлені загальними закономірностями соціалістичного будівництва. На жаль, він не показує тут зміни внутрішньої структури робітничого класу і колгоспного селянства.

Праця І. Б. Берхіна є цінним узагальнюючим дослідженням, що висвітлює історію радянського суспільства майже за 50 років. Разом з тим це учбовий посібник для студентів історичних факультетів університетів. Матеріал викладено в ній з винятковою доступністю, логічністю і послідовністю. Всі параграфи завершуються науковими висновками і узагальненнями.

Переважна більшість теоретичних положень підкріплюється прикладами, ілюстративним матеріалом.

Відзначаючи незаперечні позитивні сторони цієї праці, слід зробити і деякі зауваження. Дещо спірним є коло питань, пов'язаних з громадсько-політичним життям в Радянській країні. На наш погляд, це поняття охоплює такі проблеми, як зростання ролі Комуністичної партії, діяльність масових організацій трудящих, форми зміцнення союзу робітничого класу і селянства, участь трудящих в управлінні державою, роль робітничого класу в управлінні промисловістю. Одним з невід'ємних проявів громадсько-політичного життя є зміцнення міжнародних зв'язків радянського народу з трудящими зарубіжних країн, реагування робітників, колгоспників, інтелігенції на всі найголовніші події в СРСР і на міжнародній арені і т. ін. І. Б. Берхін питання громадсько-політичного життя розглядає в обмеженому плані. Недостатньо охарактеризована роль і значення України у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію СРСР. Тим-

часом, на зорі соціалістичної індустріалізації Українська РСР давала близько $\frac{1}{4}$ вугілля, металу і залізної руди. На вугільно-металургійну базу України спиралося народне господарство всієї Радянської країни. Слід було б більше уваги приділити робітничому класу України і особливо Донбасу, з середовища якого вийшли такі видатні новатори виробництва, як М. Ізотов, О. Стаханов, М. Мамай, О. Кольчак, М. Телітченко і багато інших. Бажано було б чіткіше підкреслити значення таких величних промислових будов України, як Дніпрогес ім. В. І. Леніна, Харківський тракторний завод, «Запоріжсталь», «Азовсталь», Каховська гідроцентрально, Криворізький металургійний завод ім. В. І. Леніна та ін. Питання соціалістичної культури викладено надто стисло, а подекуди й дещо схематично.

«Історию СССР» І. Б. Берхіна, крім студентів, використовують численні кадри вчителів середніх шкіл, пропагандисти і широкі кола радянської громадськості, які цікавляться історією нашої Батьківщини.

А. А. ВОВК, О. Б. СЛУЦЬКИЙ

ОЧЕРК ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО ЭЛЕКТРОМЕХАНИЧЕСКОГО ЗАВОДА,

изд-во «Прапор», Харьков, т. 1, 1963, 223 с.;
т. II, 1965, 258 с.

Після постанови ЦК ВКП(б) 1931 р. про створення історії заводів і фабрик минуло понад 30 років. За цей час вийшло в світ багато книг з історії підприємств. На сторінках журналів і газет з'являються рецензії на видання цього профілю. Природним є піклування їх авторів про те, щоб кожна нова праця була певним внеском у висвітлення історії розвитку тієї чи іншої галузі народного господарства, нашого героїчного робітничого класу.

На прикладі аналізу двох томів нарису історії Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗу), що побачили світ у 1963 й 1965 рр., висловимо деякі думки, які мають, з нашої точки зору, значення для подібних видань. У короткій рецензії немає можливості детально розглянути нарис. Тому зупинимося тільки на його деяких особливостях і загальній спрямованості.

Перший том присвячено історії заводу з часу його заснування до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції й встановлення Радянської влади на Україні. У ньому викладено обставини, що зумовили розвиток промисловості в Рязі, виникнення там ряду підприємств, у тому числі Російсько-Балтійського електротехнічного заводу Детмана, показано причини переходу підприємства в 1898 р. у власність великої німецької фірми «Уніон» та евакуації його 1915 р. до Харкова.

Назви розділів відповідають їх змісту. В них висвітлено участь заводських пролетарів у боротьбі проти самодержавства й капіталістів, за поліпшення умов праці й побуту, наводяться факти, що характеризують різні форми експлуатації й гноблення, розповідається про героїзм робітників під час революції 1905 р., у роки реакції та в період Жовтневої й Великої Жовтневої соціалістичної революцій. Показано формування й велику роботу партійної організації заводу серед робітників, поширення соціал-демократичних, а пізніше більшовицьких ідей в їх середовищі.

Автори, використавши багато друкованих і архівних джерел, ґрунтовно висвітлили історію революційної боротьби одного з загонів робітничого класу країни на фоні загальноросійських подій. Однак вони надмірно захопилися загальноісторичними даними, які відомі з багатьох спеціальних праць, а історії самого заводу приділили недостатньо уваги. Деяким фактам щодо продукції підприємства, нового будівництва в 1898 р. у Рязі та в 1915 р. у Харкові приділено тільки 6—7 сторінок. Вони становлять лише ніби фон до історико-революційного нарису. Тим часом широкому колу читачів цікаво було б дізнатися з книги, присвяченої одному з перших у Росії електротехнічних заводів, більш докладно про нього. Відомо, що до Жовтня в нашій країні не було власної електротехнічної промисловості. З випущених у Росії в 1913 р. електротехнічних виробів (сильного струму) 83% виготовлялися на підприємствах, які належали іноземцям. Науково-технічна база цих російських тіль-

ки за назвою заводів була за кордоном. Звідти в готовому вигляді надходила вся технологічна документація. На місцях не було ні конструкторських бюро, ні лабораторій. Найскладніші за технікою виконання частини й деталі електричних машин й апаратів виготовлялися за межами нашої країни. Таке становище склалося наприкінці XIX ст. І тоді навіть найбільші з подібних підприємств являли собою фактично складальні цехи.

Автори нарису не уточнили характеру створеного 1888 р. у Ризі електротехнічного заводу. На сторінках 9 і 10 побіжно сказано, що підприємство почало випускати динамомашини, тобто генератори постійного струму, оригінальної конструкції й що на IV Всеросійській електротехнічній виставці 1892 р. у Петербурзі за експоновані зразки продукції завод одержав срібну медаль. Однак з книги не можна дізнатися, чи випадковість це, чи, може, саме на цьому заводі зародилося вітчизняне електромашинобудування.

Автори правильно пов'язують особливості характеру підприємства з іменем Е. Арнольда — відомого німецького вченого, спеціаліста в галузі електромашинобудування, але помилково називають його російським ученим. З 1878 р. він викладав у Ризькому політехнічному інституті, де заснував кафедру електротехніки й лабораторію при ній. Е. Арнольд був одним з ініціаторів створення в Ризі електротехнічного заводу, що став експериментальною базою для роботи вченого. В 1888—1891 рр. він провадив тут важливі дослідження в галузі електричних обмоток і комутації машин постійного струму. Згадані в книзі динамомашини оригінальної конструкції — результат роботи Е. Арнольда. В 1891 р. професор виїхав з Риги за кордон.

Яку ж продукцію випускав завод після від'їзду Е. Арнольда? Які підсумки діяльності підприємства майже за 7 років, тобто до часу, коли воно перейшло у володіння німецької фірми «Уніон»? На ці питання книга відповіді не дає. Що було основним у номенклатурі заводу за всі роки його існування в Ризі? Двигуни, генератори чи трансформатори? Коли на підприємстві почали виробництво електричних машин перемінного струму? Про все це також не розказано. В книзі не наведено відомостей про вироб, що випускалися, не кажучи вже про їх точне найменування й характеристику за родом струму, призначенням (двигун, генератор) і розміром потужності. Вживані вислови, як наприклад, «велике напруження» (замість зазначення його величини), «велика електростанція», «великі машини» (без зазначення їх потужності) й т. п., свідчать про недостатню обізнаність авторів з технічною термінологією.

Автори не простежили й не показали, як завод у Ризі із складального поступово ставав самостійним підприємством, хоч про це свідчить наявність на ньому напере-

додні першої світової війни модельного, ливарного, інструментального цехів, а також дослідної станції та лабораторії.

Переведений з Риги в Харків завод був великим підприємством, оснащеним сучасним на той час устаткуванням основних і допоміжних цехів, що великою мірою сприяло розширенню виробництва за Радянської влади.

Історії заводу в Харкові після Великої Жовтневої соціалістичної революції присвячено другий том видання, що вийшов з друку до 50-річного ювілею підприємства. Автори цього тому викладають матеріал згідно із загальноприйнятою періодизацією, головну увагу приділивши діяльності партійної, комсомольської й профспілкової організацій, питанням виробництва, соціалістичному змаганню, руху ударників, праці винахідників і раціоналізаторів, підготовці й навчання робітників. У книзі висвітлюється також побут трудівників заводу, спортивна робота, шефство над селом і т. п. Такий метод викладу призвів до неминучих повторень і розпорошеності даних, що стосуються одних і тих же питань, по всій книзі. І тому деякі характерні для заводу події й факти загубилися в загальній масі матеріалів. Тим часом було б корисно виділити в окремі розділи ряд питань, як наприклад, підготовку кадрів робітників, майстрів, інженерів. ХЕМЗ щодо цього займає особливе становище. Тут на початку 20-х років була створена й багато років функціонувала перша «Школа майстрів» — новий вид навчальних закладів, що готували середній технічний персонал з робітників, які мали виробничу кваліфікацію.

Пізніше ХЕМЗ став заводом-вузком. Розповіді про це потрібно було не мимохідь, а докладно, проаналізувавши цей дуже важливий досвід, показавши методи навчання й види виробничої практики, плідність співдружності колективу підприємства з електротехнічним факультетом Харківського технологічного інституту. Нарешті, необхідно було розповісти про молодих радянських інженерів О. Я. Бергера, О. Б. Брона, В. М. Княниці то інших, які за умов розрухи, голоду й холоду організували й успішно проводили в життя цю нову справу.

Недоліки обраного авторами хронологічного способу викладу особливо виявилися при висвітленні питань виробництва. Прочитавши книгу, неможливо зрозуміти шлях, пройдений заводом у технічному відношенні за 50 з лишком років. Таке враження створюється тому, що в нарисі не визначено основний технічний профіль ХЕМЗУ, не виділено етапи зміни його спеціалізації, не наведено зведених по історичних періодах даних хоча б про основну номенклатуру виробів, їх призначення, род струму, шкали потужностей, характер виробництва (великосерійне, дрібносерійне, окремі агрегати).

В книзі відсутні дані, які б давали змогу судити про технічний профіль даного

підприємства, його місце серед інших заводів електротехнічної промисловості СРСР.

Питання виробництва й технічного прогресу не виділено окремо, розглядаються вони попутно з іншими сторонами діяльності підприємства. Їх виклад характеризується часто загальними фразами, а подекуди і неправильними твердженнями, що дезорієнтують читача.

Часто в нарисі можна зустріти й такі вислови: «Тільки за два роки — 1935 і 1936 — освоєно виробництво 267 конструкцій нових типів електричних машин і апаратів» (стор. 85). Подібні формулювання є й на багатьох інших сторінках (19, 40, 69, 99, 164, 175, 234 та ін.). Такий виклад тексту не можна вважати вдалим. Так, серед 267 виробів були реле, рубильники, панелі, різні серії машин та окремі агрегати, як наприклад, двигун МП-607 (2500 кінських сил), виготовлений для середньо-листового стана «Запоріжсталі», й т. п. Проте цього автори не показали, а тому неможливо правильно уявити масштаби роботи, проведеної на підприємстві.

На стор. 59 читаємо, що в 1926—1927 рр. завод почав виготовляти нові зразки машин та апаратів і що вага нових машин майже вдвоє зменшилась порівняно до старих моделей. Тут усе було б зрозуміліше, якби автори навели конкретні дані й сказали, приміром, що наприкінці 20-х років ХЕМЗ почав випускати нову серію асинхронних двигунів типу Т з фазним ротором, потужністю від 6,8 до 100 *квт* замість серії Д конструкції фірми «АЕГ» 1901 р., і після цього показали різницю у вазі машин обох серій.

В нарисі трапляються неточності. На стор. 40, наприклад, читаємо: «Так, машинний цех випускав електродвигуни, апаратний — різні електроприлади, електроізоляційний — ізолятори». Ці дані не відбивають дійсності, оскільки ні електроприлади, ні ізолятори не були основними виробами в асортименті заводу. На стор. 76 написано: «Вперше в СРСР було виготовлено мотор великої напруги». Яке пізнавальне значення може мати таке повідомлення? На стор. 86 твердиться: «ХЕМЗ у 1935—1936 рр. виробляв електричні машини від 8 *вт* до 500 000 *квт*». Однак відомо, що тільки тепер радянська й зарубіжна техніка освоює агрегати потужністю 500 тис. *квт*. На тій же сторінці сказано, що на заводі виготовляли синхронні машини постійного струму. Проте ці машини можуть бути лише перемінного струму. Говорячи про успіхи інструментального цеху, автори пишуть, що тут розроблялися штампи та інші точні прилади (стор. 58). Але, як відомо, цей цех виготовляє технологічну оснастку виробництва — штампи, прес-форми та різні пристрої. Звичайно, про будь-які точні й взагалі прилади не може бути й мови. Подібні недоліки можна перерахувати довго.

Всі ці помилки в питаннях техніки ви-

робництва пояснюються тим, що автори здебільшого використали матеріали партійних архівів, публікації місцевої та заводської преси, тобто такі джерела, де технічний бік справи не є основним. Спеціальна ж література використана недостатньо.

У викладі питань економіки виробництва також є неточності й помилки. Так, на стор. 164 написано: «Собівартість продукції становила 9,1%».

На жаль, з книги не можна дізнатися й про особливості ХЕМЗу порівняно до заводів «Електроспла» (Ленінград) і «Динамо» (Москва). Відмінність між ними полягала в тому, що на Харківському заводі, крім виробництва машин, було налагоджено й виробництво апаратів. Воно розвивалося тут дуже успішно.

В нарисі правильно говориться, що до 1941 р. ХЕМЗ був єдиним у країні підприємством, де виготовлялася апаратура релейного захисту. Придливши чимало сторінок розповіді про організацію релейного виробництва, автори й тут обминають суть питання, обмежуючись загальними фразами й цифрами. Так, на стор. 87 написано: «...Якщо в 1932 р. вироблялися найпростіші реле одного типу, то на кінець наступного року — вже 18 нових конструкцій». І далі: «...Виробництво захисної апаратури на ХЕМЗі вдосконалювалося й розширювалося. В 1934 році було освоєно 36 нових конструкцій реле». Які ж саме реле виготовляв завод? На це книга також відповіді не дає. Адже можна було розповісти, що в 1930—1932 рр. завод випускав реле тільки максимального струму й часу, а згодом, уже після 1933 р., виготовляв широкій асортимент простих і складних типів апаратури релейного захисту — реле струму, напруги, потужності, дистанційні, проміжні, вказівні, теплові, часу й т. п.

Автори не підкреслили, що на заводі вперше в країні агрегати електричного привода для металургійної, гірничої та інших галузей промисловості виготовлялися комплектно з автоматичною апаратурою управління. Це значне досягнення вітчизняного електромашинобудування — результат великої творчої роботи інженерів заводу. В книзі перелічено сотні прізвищ, а ось про тих, хто створював новий напрям у розвитку електричного привода, нічого не сказано. Ми не знайдемо тут прізвищ М. П. Тищенко, В. С. Туліна, Р. Л. Аронова, Є. М. Синельникова та інших спеціалістів. Не підкреслено також велику роль в організації виробництва М. І. Борисенка й Л. Я. Бендікова, які довгі роки очолювали технічне керівництво заводу. Не сказано й про те, що на ХЕМЗі вперше в СРСР наприкінці 20-х років було створено заводське бюро досліджень, не розкрито роль цього центру технічної думки підприємства у величезній роботі по вдосконаленню конструкцій виробів і вивченню важливих проблем електромашинно-й апаратобудування, не згадано його ор-

ганізаторів і в тому числі першого начальника І. С. Брука (нині член-кореспондент АН СРСР). Отже, частина нарисів, присвячена заводу, має ряд серйозних недоліків.

Значний інтерес являє висвітлення діяльності партійної й громадських організацій заводу. Проте при викладі цього питання надто багато місця приділено загальноісторичним матеріалам.

Загалом авторам вдалося показати, що питання виробництва, організації праці, навчання й життя робітників завжди перебували в центрі уваги парторганізації підприємства, яка спрямовувала діяльність колективу на виконання поставлених перед ним завдань.

Однак автори повинні були б дати деякі узагальнення й рекомендації щодо досвіду партійної роботи й особливо методів організації соціалістичного змагання на підприємствах. Тим часом здебільшого у книзі переважає просто реєстрація численних фактів, причому наводиться багато прізвищ, цифр і дат, а узагальнень дуже мало. Можна було б, наприклад, детальніше висвітлити період, коли партком заводу очолював Д. Марченко (кінець 20-х рр.) — людина з багатьма цінними якостями партійного керівника. Він зумів виховати великий партійний та комсомольський актив,

навчив заводських комуністів знаходити шлях до сердець трудящих, не боїться говорити про труднощі й недоліки. Цей досвід партійної роботи цікаво було б узагальнити й розповісти про нього. В нарисі ж ім'я Д. Марченка згадується мимохідь у числі багатьох інших партійних і комсомольських працівників.

Хотілося б також, щоб про роботу першого «червоного» директора ХЕМЗу О. К. Румана було сказано детально і, головне, тепло. Адже доля цього чудового робітника-більшовика типова для тих, хто в перші роки Радянської влади ставав біля керма підприємств і був талановитим організатором промисловості. Однак у нарисі його прізвище згадується між іншим.

Загалом хочеться побажати, щоб книги з історії підприємств створювалися спільно істориками й інженерами, щоб такі рукописи широко обговорювалися науковою громадськістю й ретельно рецензувалися. Доцільно створити в республіці науково-методичний центр, який подавав би авторам таких праць всебічну допомогу. Його зокрема можна організувати при Інституті історії АН УРСР, де працює великий колектив істориків і в тому числі в галузі техніки.

В. О. КАМЕНЬВА

*А. Г. ШЕВЕЛЕВ. БРАТСКОЕ
СОТРУДНИЧЕСТВО ПОЛЬСКИХ
СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТОВ*

С БОЛЬШЕВИКАМИ в 1903—1910 гг.,

изд-во Киевского университета, 1966, 256 с.

У рецензованій книзі автор зробив спробу висвітлити співробітництво й взаємовідносини Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) з більшовиками протягом першого десятиріччя ХХ ст. Одна лише та обставина, що дослідження такого плану здійснюється вперше, визначає велике наукове й політичне звучання праці.

Вивчивши велику кількість архівних джерел, більшовицьку й польську соціал-демократичну періодичну пресу, автор загалом, докладно відтворив зв'язки й відносини між більшовиками та СДКПіЛ у період від створення ленінської «Искры» і до початку нового піднесення робітничого руху в Росії, який настав після століпінської реакції. Дослідник прагнув розкрити специфічні риси й особливості розвитку російсько-польського революційного співробітництва в кожному з відрізків періоду, що ним розглядається. В той же час він переконливо показав, що при всіх змінах обстановки й зумовленій ними зміні тактики спільними для більшовиків і польських соціал-демократів були пролетарський інтернаціоналізм, непримиренність до ревізйонізму й націоналізму, визнання робітничого

класу керівною силою, гегемоном у революційній боротьбі проти самодержавства.

Дослідникові вдалося показати величезні зусилля, які докладав В. І. Ленін до того, щоб допомогти СДКПіЛ подолати її помилки й хибні погляди й зміцнити її співробітництво з більшовиками. Автор особливо підкреслює той факт і терпіння, з якими Володимир Ілліч це робив.

Однак дослідник не завжди додержує в своїй праці необхідну міру. Захоплений прагненням відтворити братерське співробітництво двох революційних партій, він іноді надмірно зближує їх позиції.

Основаючись на тому факті, що при вступі СДКПіЛ до складу РСДРП у 1906 р. жодна з партій не висувала на обговорення спірного національного питання, автор поспішає з висновком, що польська соціал-демократія зробила «крок уперед до визнання ленінської програми з національного питання» (стор. 102). Однак ці твердження не відповідають дійсності. Відомо, наприклад, що на Поронінській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками в 1913 р. навіть «розламівці» — відносно найближча до більшовиків група польських соціал-демократів — виступали з типово люксембургіанських позицій проти ленінської постановки питання про право націй на самовизначення, що В. І. Леніну ще в роки першої світової війни довелося вести гостру дискусію з соціал-демократами Польщі саме з цього питання.

Не можна погодитися і з думкою дослідника, ніби після революції 1905—1907 рр.

«погляди керівництва СДКПІЛ на завдання соціал-демократії в революції, на рушійні сили й перспективи цієї революції в головному збігалися з позиціями більшовиків-ленінців» (стор. 156). Це твердження суперечить неодноразовим вказівкам самого автора на те, що польські соціал-демократи недооцінювали революційні можливості селянства (стор. 54) і вважали пролетаріат єдиною революційною силою, в кращому разі допускаючи можливість бойових виступів лише біднішого селянства (стор. 140).

До недоліків слід віднести й неувважність автора до питання про роль і місце ППС в історії польського робітничого руху та процеси, що відбувалися в цій партії й привели до її розколу. Свое дослідження автор взагалі ізолює навіть від самого факту появи в 1906 р. ППС-лівниці та її наступної діяльності.

На жаль, праця не вільна і від деяких фактичних помилок і прогалин, які утруднюють правильне розуміння висвітлюваної в ній теми.

Помилковим є, наприклад, твердження дослідника про те, що на території Польщі в 1901—1902 рр. діяли іскрівські групи й військово-революційні організації РСДРП (стор. 27). Іскрівських груп у Польщі взагалі не було, а Військово-революційна організація РСДРП почала там свою діяльність лише в 1904 р. Вказівка автора про те, що транспортування «Искры» та її видань польськими соціал-демократами «мало досить регулярний характер» (стор. 31), яка, очевидно, відбила його нескритичне ставлення до відповідних положень книги В. Найдус¹, може створити в читача перебільшене уявлення про роль СДКПІЛ у доставці цієї газети в Росію. Перебільшенням є також твердження дослідника про те, що в 1909 р. СДКПІЛ надрукувала ряд відозв ЦК РСДРП (стор. 179). Надруковано було лише одну відозву, але весь її тираж конфіскувала поліція².

Автор пише, що «Искра» «неодноразово надавала свої сторінки для статей польських соціал-демократів. Особливо високо Володимир Ілліч цінував виступи Рози Люксембург» (стор. 28—29). Після цього в читача не виникає сумнівів у тому, що вона нерідко публікувала свої статті в цій газеті. Тим часом Р. Люксембург незважаючи на неодноразові пропозиції з боку редакції «Искры»³ не надіслала в газету жодної статті. Таким же необгрунтованим є твердження дослідника про виступи співробітників ленінської «Искры» у польській соціал-демократичній пресі (стор. 30). В кращому разі мова може йти лише про

передрук деяких матеріалів з цієї газети⁴.

В надто мажорному тоні викладаються в книзі взаємовідносини СДКПІЛ з партією більшовиків у роки реакції. Тим більшою несподіванкою для читача є твердження автора про наявність «виявів зростаючого зближення Головного правління СДКПІЛ з примиренцями» (стор. 186). Можливо, краще було б говорити про безпринципність і хитання Головного правління, як охарактеризував його позицію В. І. Ленін⁵. Однак для того, щоб стали зрозумілі зміни в позиції керівництва польської соціал-демократії, не можна було пройти мимо аналізу внутріполітичного становища, яке склалося в СДКПІЛ у роки реакції.

Автор повинен був розповісти, що VI з'їзд СДКПІЛ, який відбувся в грудні 1908 р., відмовив у довірі Головному правлінню⁶, що дедалі більшої гостроти набував конфлікт між А. Малецьким, Я. Ганецьким, а згодом В. Ледером, з одного боку, й більшістю Головного правління — з другого. Ця внутріпартійна боротьба мала велике політичне значення й відбилася на позиції, яку займала СДКПІЛ у загальнопартійних питаннях, що торкалися всієї РСДРП.

У цьому зв'язку, викладаючи факти про допомогу, яку польські соціал-демократи надавали більшовикам у боротьбі проти ліквідаторів, дослідник повинен був показати хитання й непослідовність Головного правління СДКПІЛ. Так, під приводом боротьби проти фракційності представники польської соціал-демократії добилися ослаблення позицій більшовиків у редакційній колегії центрального органу РСДРП — газети «Социал-демократ»⁷. Арешт царськими властями представника СДКПІЛ у редакційній колегії цієї газети А. Варського примусив Головне правління вирішувати питання про його заміну. Автор обмежується повідомленням, що в зв'язку з арештами його «довго не могло призначити члена редакції від СДКПІЛ» (примітка 5 на стор. 177—178). Але справа тут не тільки й не стільки в арештах. Частина членів Головного правління на чолі з Л. Тишкою настійливо добивалася призначення представником від СДКПІЛ у редакцію «Социал-демократа»... Троцького⁸. Лише після тривалої й наполегливої боротьби в редколегію був тимчасово виділений Ю. Мархлевський. У цей же період

⁴ Журн. «Przegląd Socjal-Demokratyczny», № 4—5, grudzień, 1903; № 2, luty, 1903 та ін.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 428.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 428.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 163, оп. 1, спр. 262, арк. 1.

⁸ R. Jermolajewa. Jakub Hanecki, журн. «Z pola walki», 1962, № 2 (18), стор. 181—182.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 163, оп. 1, спр. 266, арк. 2—2 зв.

¹⁰ Там же, спр. 263, арк. 8—14, 30, 47 та ін.

¹ E. Najdus. Przez zieloną granicę, Warszawa, 1964.

² Голубков. Из эпохи реакции. Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 9, стор. 138.

³ Ленинский сборник, III, стор. 174.

деякими своїми іншими діями Головне правління затягувало розв'язання питань, яке могло б зміцнити позиції більшовицької партії в боротьбі проти ліквідаторів¹¹, вступає у дрібні конфлікти з представником більшовиків у Закордонному бюро ЦК РСДРП¹² і т. п.

Ці приклади наведено не для того, щоб кільки-небудь применшити значення підринок польською соціал-демократією боротьби, яку вели більшовики за зміцнення партії, проти ліквідаторів. Однак вони відчать, що загальна лінія СДКПіЛ вивчалася в глибокій і гострій внутрішній боротьбі, яка супроводила весь її розвиток у роки реакції й нового піднесення робітничого руху.

Якщо не підлягає сумніву, що в цілому СДКПіЛ у загальнопартійних питаннях стояла на антименшовицьких позиціях і вели боротьбу проти ліквідаторів й одзоістів, то в світлі вищесказаного зрозуміло, що в автора все ж не було підстав писати, що СДКПіЛ здійснювала ленінську тактику боротьби на два фронти (стор. 189).

Але якщо категоричність деяких оцінок дослідника викликає заперечення, то загальна спрямованість його зусиль на розриття й розгляд взаємовідносин польської соціал-демократії з партією більшовиків аслуговує безперечного схвалення.

Глибоку повагу викликає величезна праця автора по вивченню багатой документальної бази, на якій побудована монографія. Переважна більшість використаних у дослідженні матеріалів введено ним обіг уперше. Більше того, дослідник наїть у тих (не таких, правда, частих) випадках, коли можна було використати нові публікації, видавав перевагу архівним документам. Проте це не звільняло втора від того, щоб поряд з посиланнями на архіви дати в книзі посилання й а ті публікації, в яких містяться використані документи¹³. До речі, надмірне

захоплення його пошуками в архівах уже опублікованих матеріалів призвело до недостатнього використання друкованих джерел. Наприклад, поза полем зору дослідника залишилася резолюція ІІІ з'їзду РСДРП з приводу подій у Польщі¹⁴. Не знайшлося в книзі місця й для того, щоб повідомити про активну участь у роботі V з'їзду СДКПіЛ представника більшовиків В. В. Воровського¹⁵. На основі архівного джерела автор повідомляє, що В. І. Ленін дав згоду взяти участь у роботі VI з'їзду СДКПіЛ як представник РСДРП (стор. 178). Однак він не пише, що, дізнавшись про одночасне запрошення на з'їзд Троцького, Володимир Ілліч відмовився від участі в його роботі. Свою оцінку позиції Ф. Е. Держинського в Головному правлінні СДКПіЛ автор також міг би переконали підкріпити цінними матеріалами, які містяться, наприклад, у праці С. С. Держинської¹⁶.

Та обставина, що окремі положення книги є спірними, що в деяких випадках автором допущені помилки, зовсім не повинна сприйматися як применшення праці дослідника. Складність і новизна проблеми, широта хронологічних рамок, обширність вивчених і використаних першоджерел дають змогу говорити про книгу як значне наукове явище. Безсумнівною заслугою дослідження є загалом правильний розгляд взаємовідносин СДКПіЛ і партії більшовиків, їх ставлення до найважливіших теоретичних і практичних питань, які постали перед російським і польським революційним рухом у першому десятиріччі ХХ ст.

Критичні зауваження, що містяться в рецензії, мають на меті не лише попередити читача щодо деяких допущених у книзі помилок, але й допомогти автору в дальшій роботі над підготовкою нового видання його важливої праці.

О. Я. МАНУСЕВИЧ

¹¹ Там же, ф. 18, оп. 40, спр. 36001, рк. 1—1 зв.

¹² Там же, спр. 36003, арк. 3, 34.

¹³ Так, у книзі широко використані листи Л. Люксембург до Л. Тишки без вказівки а те, що 395 з них опубліковано протягом 1961—1965 рр. у варшавському журналі *Z pola walki*. Автор детально вивчив джеела про участь СДКПіЛ у роботі ІІ з'їз-

ду РСДРП, але посилання на те, що ці документи побачили світ уже багато років тому, відсутні (журн. «Z pola walki», № 7—8, Moskwa, 1929).

¹⁴ Третий съезд РСДРП. Апрель — май 1905 года. Протоколы, М., 1959, стор. 458.

¹⁵ Н. Пияшев. Воровский, М., 1959, стор. 114—116.

¹⁶ С. С. Держинская. В годы великих боев, М., 1964, стор. 132—134.

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА АРХИВНОГО
ДЕЛА В СССР, ПОД РЕДАКЦИЕЙ
ПРОФ. Л. А. НИКИФОРОВА И ДОЦ.
Г. А. БЕЛОВА,

Л., вид-во «Высшая школа», 1966, 468 с.

Вийшов у світ цінний підручник для студентів вищих учбових закладів з теорії і практики архівної справи як основної з

архівознавчих дисциплін, що розробляє теоретичні й методичні основи процесів і способів наукової роботи з документальними матеріалами в цілях їх тривалого зберігання й використання. Підручник написаний з урахуванням досягнень у галузі спеціальних історичних дисциплін і на основі узагальнення величезного досвіду роботи державних архівів СРСР. У книзі відображено корінні зміни, які відбулись в

діяльності архівних установ, особливо після відомої Постанови Ради Міністрів СРСР від 25 липня 1963 р. про заходи щодо поліпшення архівної справи в країні. Теорія і практика архівної справи виробила в останні роки нові положення, пов'язані з забезпеченням цілості документальних матеріалів на основі найновіших досягнень науки і техніки, з фондуванням, обліком і обробкою архівних фондів. Значні зміни відбулись в принципах комплектування державних архівів, створення разом з зацікавленими відомствами єдиної державної системи діловодства і єдиної системи науково-дослідного апарату архівних установ. Автори посібника урахували позитивні підсумки не тільки 50-літнього розвитку радянської архівістики, але й досвід роботи дожовтневих архівів і сучасних архівістів зарубіжних країн. В книзі вірно підкреслюється, що коли деякі питання теорії і практики архівної справи й ставились в дореволюційний час, то вони вирішувалися в більшості випадків з дворянсько-буржуазних позицій, у вузьковідомчому масштабі.

Автори підручника широко використали положення класиків марксизму-ленінізму, рішення партії і Радянського уряду з питань організації архівної справи. У 4-х розділах розглядаються в послідовному порядку такі основні проблеми: організація документальних матеріалів Державного архівного фонду СРСР; експертиза наукової і практичної цінності документів; класифікація їх і комплектування в загальнодержавному масштабі; централізований облік і зберігання документальних матеріалів, їх консервація та реставрація; удосконалення науково-довідкового апарату до всіх документів архівного фонду; організація використання величезної кіль-

кості джерел, які зберігаються в державних та відомчих архівах.

У підручнику докладно розроблені питання наукової класифікації документальних матеріалів на основі ленінського декрету від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» і наступних рішень Радянського уряду. Показана класифікація матеріалів Державного архівного фонду СРСР в цілому, а також у межах архівів і фондів.

Добре висвітлено роль експертизи у визначенні наукової і практичної цінності документів; ґрунтовно розроблені питання про систему науково-довідкового апарату до архівних матеріалів — опис одиниць зберігання, інвентарні описи, каталогізація, складання оглядів фондів, путівників чи довідників по архівах.

У розділі, присвяченому науково-довідковому апарату, показано позитивну якість єдиної системи, яка тепер створюється, — чітко визначене призначення кожної її ланки.

В посібнику значне місце відведено впровадженню в архівознавство кібернетики. Важливе значення для теорії і практики архівної справи має такий її розділ, як «теорія інформації».

Велику увагу приділено питанням використання документальних матеріалів Державного архівного фонду.

Дуже шкода, що в підручнику не поставлено вимог єдиної класифікації документів і друкованих праць. Бажано було б додати до нього схему побудови центральних, республіканських і місцевих архівів СРСР.

В цілому слід сказати, що рецензована праця принесе однаково велику користь і спеціалістам архівної справи, і широким колам радянських істориків.

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, С. О. ЯКОВЛЄВ

Хроніка та інформація

НАУКОВІ СЕСІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 50-РІЧЧЮ ЛЮТНЕВОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

28 лютого — 3 березня 1967 р. в Ленінграді відбулася Всесоюзна наукова сесія, присвячена 50-річчю повалення царизму в Росії, скликана Науковою радою по комплексній проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», Інститутом історії АН СРСР, Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР. В роботі сесії взяли участь понад 400 істориків, 145 з яких приїхали з 49 міст нашої країни — Москви, Тбілісі, Києва, Свердловська, Мурманська, Якутська, Одеси та багатьох інших. В роботі сесії поряд з вченими активну участь взяли старі більшовики, учасники Лютневої буржуазно-демократичної революції. Вони звернулися до істориків із закликом глибоко вивчати знаменні сторінки героїчної історії нашого народу.

В день відкриття сесії на пленарному засіданні було заслухано чотири доповіді. Член-кореспондент АН СРСР, заступник директора ІМЛ при ЦК КПРС Д. М. Кукін свій виступ присвятив одній з найважливіших і до останнього часу найменш досліджених проблемі — висвітленню ролі більшовицької партії в Лютневій революції. Академік І. І. Мінц, визначаючи історичне значення Лютневої революції, звернув увагу дослідників на те, що її, як особливу буржуазно-демократичну революцію, не можна так відділяти від Жовтня, як це роблять деякі історики. Говорячи про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, не слід забувати того, що Лютнева революція була першим етапом соціалістичної революції.

Доктор історичних наук П. В. Волобуєв (Москва) у доповіді «Характерні особливості Лютневої революції» зосередив увагу на таких основних питаннях: своєрідність історичної епохи, конкретно-історичні умови даної країни і, особливо, співвідношення стихійності і свідомості в революції. Останнє питання взагалі було в центрі уваги роботи сесії. Доповідач підкреслив, що хоч революційний вибух в лютому 1917 р. стався стихійно і більшовики не знали, в який саме момент запалає полум'я революції, вони всією своєю діяльністю були підготовлені до цього і декла-

ли максимум зусиль, щоб очолити революційний порив мас. Робітничі і солдатські маси часто навіть стихійно діяли по-більшовицькому, що стало можливим завдяки величезній роботі партії протягом попередніх років.

Визначенню соціально-економічних передумов буржуазно-демократичної революції в Росії присвятили свою спільну доповідь доктори історичних наук А. М. Анфімов та Й. Ф. Гіндін (Москва).

Під час роботи сесії працювали п'ять секцій з таких проблем: соціально-економічні передумови Лютневої буржуазно-демократичної революції, революція на місцях, класи та партії в революції, історіографія Лютневої революції в Росії та більшовики в революції. На секціях виступили з доповідями і повідомленнями, а також взяли участь в обговоренні майже 160 учасників сесії, в тому числі понад 10 науковців з України.

Професор М. Р. Доній (Київ) виступив з доповіддю «Лютнева революція і більшовицькі організації на Україні», доктор історичних наук Й. Т. Щербина (Київ) зупинився на основних проблемах Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні, кандидат історичних наук В. Л. Харитонов (Харків) дав характеристику радянської історіографії з названих питань. Про події періоду Лютневої революції на Південно-Західному і Румунському фронтах розповів канд. іст. наук А. Г. Ткачук (Ніжин). Канд. іст. наук А. П. Гриценко (Київ) висвітлила роль і місце робітничого класу України в Лютневій революції. В обговоренні взяли участь кандидати історичних наук П. Ф. Решодько (Харків), Воробей (Одеса), І. Т. Довженко (Кривий Ріг), І. І. Білякевич (Львів).

Всі, хто виступив, підкреслювали важливість проведення цієї першої наукової сесії ювілейного 1967 року, яка стала свідченням реального здійснення Постанови ЦК КПРС від 4 січня 1967 р. про відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. На заключному пленарному засіданні 3 березня доктор історичних наук Л. М. Іванов та керівники секцій — доктори історичних наук Л. А.

Слепов, Г. М. Деренковський, М. Н. Яковлев, Ю. Н. Горюдецький, Й. Ф. Гіндін та інші виступаючі зазначили, що матеріали сесії значною мірою заповнюють ряд білих плям у вивченні історії Лютневої буржуазно-демократичної революції і їх обов'язково слід опублікувати.

Учасники сесії відвідали Смольний та інші історичні місця, пов'язані з подіями лютого і жовтня 1917 р., а також проглянули унікальні документальні кіноплівки 1917 р.

А. П. ГРИЦЕНКО

* * *

10 березня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулася наукова сесія, присвячена 50-річчю Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні. В підготовці й роботі наукової сесії взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, викладачі кафедр історії СРСР та історії України Київського державного університету. Відкриваючи наукову сесію, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій підкреслив історичне значення Лютневої буржуазно-демократичної революції, яка розв'язала найближче завдання Комуністичної партії і народу—повалення царського самодержавства, вирішальну роль у ній трудящих мас, що боролись проти соціального і національного гніту.

З ґрунтовною доповіддю «Лютнева буржуазно-демократична революція на Україні» виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук Й. Т. Щербина. Звістка про перемогу над самодержавством в столиці стала сигналом початку революції на Україні. Доповідач докладно розповів про причини двовладдя. За період двовладдя на Україні виникло 252 Ради, але керівництво в них захопили меншовики й есери. Зупинившись на ролі громадських комітетів, Й. Т. Щербина підкреслив, що це питання мало ще висвітлено в історичній літературі.

Професор М. Р. Доній ознайомив присутніх з діяльністю більшовицьких організацій України в Лютневій буржуазно-демократичній революції, розкривши керівну

й організаційну роль Комуністичної партії в революції. В історичній літературі 20—30-х років робився наголос на стихійність мас в революції. В історіографії пізнішого періоду навпаки говорилося, що це був організований рух. М. Р. Доній спростував положення про відсутність організованості мас в Лютневій революції, а також твердження українських буржуазних націоналістів, які заперечували керівну роль у ній більшовицьких організацій України, показавши, що більшовицькі організації внесли свій серйозний вклад в революцію.

Значний науковий інтерес викликала доповідь доктора історичних наук професора М. А. Рубача (Інститут історії АН УРСР) — «Перемога Лютневої революції в Петрограді». Доповідач детально зупинився на особливостях Лютневої буржуазно-демократичної революції, на моментах організованості й стихійності мас в ній. Поширення ленінських праць, наявність в Петрограді російського бюро ЦК, існування на великих підприємствах більшовицьких організацій і їх революційна робота—все це сприяло організованості мас. Доповідач відзначив, що не слід перебільшувати стихійність мас, але й не можна ігнорувати цього моменту.

Учасники сесії заслухали доповідь доцента Ужгородського державного університету В. І. Ілька «Вплив Лютневої буржуазно-демократичної революції на революційний рух в Угорщині й Закарпатті». Доповідач розповів, як трудящі Австро-Угорщини сприйняли звістку про революцію в Росії. На сторінках угорської преси відомлялося про події в Росії, про діяльність більшовицьких організацій. В. І. Ілько зазначив, що соціал-шовіністи всіляко перешкоджали спілкуванню трудящих Угорщини й Закарпаття з народними масами революційної Росії.

З інформаційним повідомленням про роботу Всесоюзної наукової сесії, присвяченої 50-річчю Лютневої буржуазно-демократичної революції, виступив професор Ф. Є. Лось (Інститут історії АН УРСР). Він розповів про пленарне засідання та роботу п'яти секцій, зокрема, зупинився на дискусійних питаннях, які виникли під час обговорення доповідей та повідомлень.

Л. С. НОВАК

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

27 лютого 1967 р. відбулися Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР, на яких обговорювалися результати наукової діяльності за минулий рік і були поставлені завдання на ювілейний 1967 рік.

Академік-секретар Відділу І. О. Гур-

жій у доповіді відзначив, що накреслення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України стали бойовою програмою дій для всього радянського народу, і зокрема для діячів суспільних наук. Особлива увага приділялась дослідженню тематики, присвяченої всесвітньо-історичній даті створення

першої у світі соціалістичної держави, перемозі Радянської влади на Україні і видатним успіхам трудящих нашої країни у побудові соціалістичного і комуністичного суспільства за 50 років.

У 1966 р. творчі колективи Відділу досліджували 18 проблем, які охоплювали 122 теми. З них 33 завершено.

За минулий рік посилилася дослідницька робота в галузі економічних наук, пов'язана з піднесенням ефективності суспільного виробництва, удосконаленням методів планового господарства, вивченням закономірностей розвитку соціалізму і переходу до комунізму та багатьма іншими важливими проблемами. Представлені директивним органам республіки науково обгрунтовані рекомендації сприяють зростанню суспільного виробництва і продуктивності праці.

Вчені Інституту історії головну увагу приділяли розробці найважливіших питань з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні. Продовжувалось глибоке вивчення малодосліджених питань історії досоціалістичних формацій, історії зарубіжних соціалістичних країн та міжнародного робітничого і національно-визвольного руху. Важливим досягненням Інституту історії слід вважати те, що всі ювілейні праці підготовлено і передано до видавництва «Наукова думка» з розрахунком опублікувати їх напередодні 50-річчя Великої Жовтня.

Наприкінці минулого року науковці Інституту приступили до підготовчої роботи по створенню десяти томної «Історії Української РСР», в якій на основі марксистсько-ленінського вчення вперше глибоко і всебічно досліджуватимуться багатовікова боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення, його історичні зв'язки та дружба з російським та іншими народами нашої країни. У цій праці буде ґрунтовно показано, як під керівництвом ленінської партії трудящі України здійснили свою віковичну мрію про створення суверенної національної держави, яскраво висвітлено величезні досягнення УРСР за роки Радянської влади у розвитку народного господарства і культури. Закінчується підготовка перспекту багатомної історії. Написання ж її передбачається завершити за 7—8 років.

Велику роботу щодо подання науковометодичної допомоги авторам двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» провів Відділ історії міст і сіл згаданого Інституту. За звітний рік підготовлено в областях значно просунулась. Перший том — «Харківська область», обсягом близько 100 арк., шойно вийшов у світ, готуються до друку і вийдуть у цьому році томи по Полтавській, Луганській, Львівській областях та по м. Києву.

Інститут археології в основному вже підготував до видання тритомник «Археологія УРСР» — перше в радянській історіографії оригінальне дослідження стародав-

ньої історії УРСР, яка охоплює період від найдавніших часів до Київської Русі включно. Наукові експедиції 1966 р. збагатили археологію України рядом видатних відкриттів. В різних районах УРСР працювало 11 експедицій у складі 39 загонів і груп. Значна увага приділялася зонам великих новобудов республіки (Північно-Кримський канал, Придунайська зрошувальна система, Київська і Канівська ГЕС, новобудови на Середньому Дністрі).

У звітному році Інститут філософії звертав основну увагу на дослідження і узагальнення практики комуністичного будівництва, виявлення закономірностей становлення комуністичної формації. Розроблялись проблеми зближення соціалістичних націй, естетичного, етичного, інтернаціонального і атеїстичного виховання трудящих, провадилося філософське узагальнення даних сучасного природознавства. Чільне місце посідали питання логіки і методології науки, розвитку філософської думки на Україні і критики релігійної ідеології.

Основним напрямом розвитку правових наук продовжували залишатися дослідження теоретичних і конституційних питань радянської загальнонародної держави; правові проблеми управління народним господарством і господарських відносин; вивчення причин злочинності та розробка заходів запобігання їй; проблематика міжнародно-правової діяльності УРСР і порівняльного державознавства.

Важливе місце в діяльності Відділу займають проблемні ради, координаційні заходи яких спрямовані на об'єднання зусиль вчених республіки з метою розв'язання найважливіших наукових завдань, усунення дублювання і паралелізму в дослідженнях, поліпшення методичного керівництва роботою наукових установ та кафедр вузів республіки. Проблемними радами видані і підготовлені до видання ряд монографій і збірників.

У 1966 р. дедалі ширились творчі зв'язки установ Відділу із зарубіжними науковими організаціями. Ряд вчених брали участь у міжнародних з'їздах, конференціях, нарадах, побували у наукових відрядженнях. В свою чергу, провідні зарубіжні вчені відвідали українські інститути.

За звітний період з участю наукових рад з основних проблем суспільних наук проведено ряд важливих сесій, конференцій, нарад та симпозіумів, на яких були присутні представники відповідних кафедр вузів, міністерств і відомств Української РСР та інших республік.

Велике наукове і теоретичне значення мала проведена Інститутом історії АН УРСР у м. Львові у жовтні 1966 р. наукова сесія на честь 50-річчя Радянської влади «Велика Жовтнева соціалістична революція — корінний поворот в історії українського народу». В її роботі взяли участь понад 250 науковців і викладачів вузів УРСР та інших республік.

Одеський держуніверситет та Інститут історії в жовтні організували республіканську наукову конференцію на тему «Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній і зарубіжній історіографії». У січні 1966 р. сектором історії техніки і природознавства Інституту історії спільно з комісією «Кібернетика і питання методології і методики історичних досліджень» Ради по кібернетичі АН СРСР у Києві проведено перший робочий симпозиум з питань застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії науково-технічного прогресу.

У звітній доповіді І. О. Гуржія було проаналізовано стан і виховання наукових кадрів, видавничу діяльність установ і організаційну роботу Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права.

За звітний період установами Відділу опубліковано 33 монографії, 2 збірники документів, 15 збірників статей і 35 брошур. Загальний обсяг виданих праць становить понад 900 друк. арк.

Багато з цих праць уже одержали позитивну оцінку наукової громадськості, а також практичних працівників.

Крім монографій, збірників, брошур, співробітниками установ Відділу надруковано близько 500 наукових і науково-популярних статей, а також рецензій в періодичних виданнях. У звітному році завершено і передано до видавництва 50 рукописів монографій, 3 збірники документів, 19 збірників наукових статей загальним обсягом близько 1460 друк. арк. Серед цих праць значне місце займають колективні ювілейні видання.

Установами Відділу подано в директивні органи республіки цілий ряд наукових рекомендацій. Так, Інститут економіки підготував і передав директивним плановим і господарським органам п'ять наукових доповідей, доповідних записок і методик з рекомендаціями та пропозиціями.

Завдання, які стоять перед науковцями в 1967 р., визначені по кожній установі, головних проблемах і наукових напрямках.

Під час обговорення звіту на загальних зборах Відділу із змістовними промовами виступили віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, доктор історичних наук І. М. Мельникова, доктор економічних наук С. М. Ямпольський, доктор історичних наук К. К. Дубина, член-кореспондент АН УРСР М. С. Бібіков, доктор юридичних наук Б. М. Бабій, член-кореспондент АН УРСР О. М. Алімов, головний редактор Головної редколегії суспільно-політичної літератури Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР А. О. Ірлін і член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко.

Загальні збори схвалили роботу установ Відділу по проведенню наукових досліджень у 1966 р. і визнали, що тематичний план в цілому виконано. Збори визначили також завдання, на яких слід зосередити зусилля наукових колективів у 1967 р. Це

в першу чергу забезпечення виходу в установлені строки і на високому теоретичному рівні праць, присвячених 50-річчю Великої Жовтня та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Важливе значення має поглиблення досліджень з методологічних проблем суспільних наук, застосування в наукових розробках конкретно-соціологічних методів, їх комплексного проведення, використання нових наукових методів та сучасних технічних засобів. Поставлено вимогу підвищення ефективності дослідних робіт, подання до директивних та науково-господарських органів республіки науково-обґрунтованих рекомендацій і пропозицій, посилення критики буржуазної ідеології, насамперед реакційних концепцій антикомунізму та ревізійнізму та розглянуто інші важливі питання розвитку суспільних наук.

До програми загальних зборів були включені три наукові доповіді. Першу з них «Палеоекономічні дослідження в археології» прочитав член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков. На основі великого археологічного і природничо-історичного матеріалу доповідач визначив системне господарства і економіку епохи пізнього палеоліту і раннього металу (трипільська культура). С. М. Бібіков здійснив спробу моделювання економічного, етнокультурного і соціального укладів пізньопалеолітичних і трипільських культур. Він обґрунтував палеоекономічні дослідження як особливо перспективний напрямок в археології.

Доктор юридичних наук Б. М. Бабій зробив доповіді на тему «Основні закономірності державного будівництва в УРСР в період побудови соціалізму». Суть їх полягає в неухильному зміщенні держави диктатури пролетаріату; підвищенні її ролі в господарському, політичному і соціально-культурному будівництві; розвитку і розширенні соціалістичної демократії; послідовному здійсненні принципу демократичного централізму в побудові і діяльності всього державного механізму; посиленні єдності народів нашої країни, зміненні й розширенні їх державного співробітництва і взаємодопомоги, систематичному поліпшенні державного апарату, його здешевленні і наближенні до потреб населення; послідовному проведенні революційної законності і правопорядку; посиленні і вдосконаленні партійного керівництва державно-правовим будівництвом.

У доповіді доктора економічних наук В. П. Корнієнка «Господарська реформа і методологічні проблеми політекономії соціалізму» відзначено, що економічна реформа зобов'язує вчених розв'язати ряд найважливіших практичних питань соціалістичного господарювання, які не можуть бути успішно вирішені без теоретичних розробок.

Доповідач показав, як економічна реформа відкриває нові можливості для глибокого творчого дослідження основних теоретичних питань і визначив актуальні напрямки діяльності вчених-економістів.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА З ПРОБЛЕМ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток сучасної науки вимагає дальшого удосконалення та впровадження нових методів у наукових дослідженнях. Такими методами є конкретні соціологічні дослідження — невід'ємна і складова частина соціальних досліджень, що проводяться в історії, філософії, економіці, етнографії та інших суспільних науках. Конкретно-соціологічні дослідження відіграють велику роль у вивченні життя суспільства, аналізі соціальних процесів і явищ, у пізнанні об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Завданням цих досліджень є визначення напрямів соціальних процесів, шляхів формування світогляду трудящих, розроблення пропозицій щодо вдосконалення наукового керівництва суспільством. Вони мають подавати дійову допомогу у виявленні всього випадкового, суб'єктивістського, що зустрічається в практиці і нерідко видається за потреби життя.

При проведенні соціологічних досліджень застосовуються найрізноманітніші методи, зокрема безпосереднє вивчення роботи підприємств і установ, аналіз документів, що відбивають діяльність досліджуваних об'єктів, розсилання анкет з наступним їх аналізом, бесіди з людьми тощо. Для отримання найбільш кваліфікованих, всебічних висновків конкретні соціологічні дослідження доцільно проводити з участю представників усіх галузей суспільних наук.

Питанням дальшого розвитку конкретно-соціологічних досліджень на Україні була присвячена Республіканська нарада, проведена в Києві 14—17 березня ц. р. Інститутом філософії АН УРСР та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР. У її роботі взяли участь науковці України і братніх союзних республік, а також представники партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій республіки.

У вступному слові віце-президент Академії наук України академік АН УРСР І. К. Білодід зупинився на актуальних питаннях розвитку соціології у республіці та визначив основні завдання, що стоять перед суспільними науками в справі організації і впровадження конкретно-соціологічних методів у наукові дослідження.

Доповідь «Про стан та перспективи розвитку конкретних соціологічних досліджень в Українській РСР» виголосив директор Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук, професор П. В. Копнін. Він повідомив присутніх, що на Україні дослідження з окремих соціологічних проблем проводять інститути суспільних наук АН УРСР та спеціальні лабораторії вузів. Коло соціологічних питань залежить від основних тем, що розробляються в тому чи іншому інституті. Так, відділ філософських питань будівництва комунізму Інституту

філософії АН УРСР вивчає формування духовних рис нової людини — будівника комунізму. Для цього за участю викладачів вищих навчальних закладів, а також інженерно-технічних працівників підприємств і установ проводились конкретно-соціологічні дослідження на київських заводах «Точелектроприлад», «Транссигнал», «Більшовик», на Дарницькому шовковому комбінаті, підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, у колгоспах і радгоспах Миколаївської, Кіровоградської, Сумської та інших областей. Відділ атеїзму цього ж інституту досліджує характер сучасних релігійних переконань, змін в ідеології й тактиці сучасного духовенства, вивчає ефективність різних форм і методів атеїстичного виховання.

Як зазначив П. В. Копнін, соціальним дослідженням приділяється велика увага в Інституті історії АН УРСР, де зокрема готується колективна праця про кількісні й якісні зміни у складі робітничого класу, селянства та інтелігенції республіки — «Зміни в соціально-економічній структурі населення Української РСР у 1951—1965 рр.». У відділі статистики Інституту економіки АН УРСР вивчається тема «Особливості природного руху населення УРСР і шляхи його раціоналізації». Мета роботи полягає в тому, щоб отримати наукову характеристику сучасного відтворення населення республіки. Це викликано необхідністю мати демографічні матеріали для перспективних розрахунків населення як усєї України, так і окремих її областей. Науковці Сектора держави і права АН УРСР вивчають причини злочинності неповнолітніх у Дніпродержжінської та розробляють заходи до її запобігання. Такі ж соціологічні дослідження будуть проведені найближчим часом у Запоріжжі та інших промислових центрах республіки. Значну роботу по конкретних дослідженнях питань культури і побуту робітничого класу виконують учені Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР.

В доповіді «Про конкретно-соціологічні дослідження у вузах республіки» начальник відділу викладання суспільних наук Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, кандидат економічних наук В. К. Логвиненко докладно розглянув стан вивчення соціологічних проблем у вузах. Створено лабораторії та групи конкретно-соціологічних досліджень при Харківському, Львівському та Дніпропетровському університетах, при Харківському юридичному інституті, а також у Вінницькому медичному інституті. У Київському державному університеті, крім лабораторії конкретно-соціологічних досліджень, працює група по вивченню проблем управління.

Завідуюча відділом філософських питань

будівництва комунізму Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук Л. В. Сохань у доповіді «Про комплексні соціальні дослідження проблем управління суспільними процесами» розповіла про проведення відділом наукових досліджень співвідношення суб'єктивних та об'єктивних факторів управління суспільними процесами, аналізу принципів наукового управління. Л. В. Сохань відзначила велику соціологічну роботу вчених і громадських організацій Львова, де була організована перша в країні наукова конференція на тему: «Соціальні проблеми економічної реформи». Звернула увагу на те, що можливості всебічного розвитку особи у зв'язку з переходом підприємств на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями реалізуються не автоматично, а шляхом продуманої системи заходів.

Слушні зауваження і побажання висловили в своїх виступах Ю. В. Арутюнян (Москва), В. І. Войтко (Київ), М. В. Гончаренко (Київ), І. П. Глушенко (Вінниця), Г. М. Добров (Київ), В. К. Мамотов (Донецьк), І. Ф. Надольний (Київ), Д. Д. Низовий (Львів), І. М. Пахомов (Одеса), Є. К. Самборський (Київ), П. Ю. Рудий (Київ), В. І. Шинкарук (Київ),

О. О. Якуба (Харків) та ін. На закінчення конференції з доповіддю про основні напрямки сучасної буржуазної соціології виступив голова Радянської соціологічної асоціації, доктор філософських наук Г. В. Осипов. Доповідь про техніку та методику соціологічних досліджень зробив доктор філософських наук Ю. О. Левада.

Учасники наради відзначили, що в організації конкретно-соціологічних досліджень на Україні є поряд з успіхами і недоліки. Рівень досліджень не відповідає повністю сучасним вимогам практики комуністичного будівництва. Ще не вироблена чітка наукова система проведення й обробки даних конкретно-соціологічних досліджень. Досі не створено раду по координації цих досліджень, немає єдиного методичного центру, не організовано підготовку спеціалістів-соціологів. Все це свідчить про те, що розвиток соціологічних досліджень в Українській РСР тільки починається.

Нарада ухвалила практичні рекомендації і накреслила конкретні шляхи до впровадження їх у життя.

П. А. ГОРІШНІЙ, І. П. СТОГНІЙ

«АРХІВАМ УКРАЇНИ» — 20 РОКІВ

20 років тому побачив світ перший номер друкованого органу архівістів України — Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. За цей час вийшло 80 номерів, у яких було вміщено понад 2 тис. матеріалів. Двадцятирічне життя бюлетеня можна поділити на два періоди: перший — 1947—1959 рр. і другий — з 1960 р.

Для першого періоду характерним було те, що бюлетень виходив в міру нагромадження матеріалів, обмеженим тиражем і розсилався тільки архівним установам республіки. За 13 років вийшло всього 38 номерів, у яких було вміщено близько 750 матеріалів. Здебільшого в бюлетені друкувалися офіційні документи та повідомлення, статті з питань архівознавства, джерелознавства та археографії, рецензії та хронікальні замітки про поточне життя архівних установ. З 1957 р. почалася публікація бібліографічних покажчиків, а з 1958 р. — документів. Тільки в 1958—1959 рр. було надруковано покажчики до журналів «Архівна справа», «Радянський архів» і «Архів Радянської України», до Наукових записок і праць історичних факультетів державних університетів Української РСР, Наукових педагогічних інститутів Української РСР, Трудів Московського государственного историко-архивного института, систематичний покажчик статей і публікацій з історії УРСР — «Висвітлення історії України в

загальносоюзних історичних журналах».

З 1960 р. у житті Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР почався новий період. Він був перетворений у передплатний двомісячник. З цього часу поліпшився його зміст і поліграфічне оформлення. Тираж бюлетеня зріс з 6300 примірників у 1960 р. до 16400 — у 1966 р. З середини 1965 р. він одержав назву «Архіви України», що чікше визначило його профіль.

За період з 1960 по 1966 рр. вийшло 42 номери «Архівів України», в яких було вміщено понад 1550 матеріалів — 451 стаття й повідомлення, 89 публікацій, які налічують 628 документів, 84 огляди літератури й джерел, 246 рецензій і нотаток про книги, 47 інформацій про нові надходження документальних матеріалів у державні архіви.

На сторінках бюлетеня друкувалися статті про найважливіші рішення партійних і радянських органів та завдання істориків-архівістів республіки, які випливали з цих рішень, публікувалися статті про підсумки діяльності архівних установ Української РСР, а також висвітлювався передовий досвід їх роботи.

В бюлетені за час його існування було надруковано багато оглядів джерел з історії України, що перебувають за межами республіки, висвітлювалися проблеми спеціальних історичних дисциплін — археографії, сфрагістики, хронології, метрології, історичної географії, дипломатки тощо.

23 лютого 1967 р. з нагоди 20-річчя з дня виходу в світ першого номера «Архівів України» відбулося розширене засідання колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та редколегії бюлетеня.

Засідання відкрив начальник Архівного управління С. Д. Пількевич. Він тепло поздоровив ветеранів «Архівів України»: заступника директора Інституту історії партії ЦК КП України П. І. Павлюка, доктора історичних наук Ф. П. Шевченка, колишнього заступника начальника Архівного управління І. П. Олійника, редколегію

й робочу групу бюлетеня з 20-річчям з дня виходу в світ першого номера друкованого органу архівів України та побажав їм дальших успіхів у роботі.

З доповіддю «20 років «Архівам України» виступив відповідальний редактор бюлетеня кандидат історичних наук І. Л. Бутич. На засіданні також виступили П. І. Павлюк і Ф. П. Шевченко. Начальник відділу журналів Комітету по пресі В. В. Артюхов вручив редакції «Архівів України» почесну грамоту Комітету й вітальну адресу.

В. С. СКОРІНА

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БЕЛОУСОВ

(До 70-річчя з дня народження)

6 березня 1967 р. громадськість відзначила 70-річчя з дня народження та 50-річчя громадсько-політичної і науково-педагогічної діяльності кандидата історичних наук Сергія Миколайовича Белоусова.

С. М. Белоусов народився 6 березня 1897 р. в м. Тулі в родині потомствених зброярів. Закінчивши в 1909 р. початкову школу, він змушений був піти працювати. В 1913 р. Сергій Миколайович поступив на Тульський збройовий завод. Навчання він продовжував у недільній школі. На Тульському заводі С. М. Белоусов працював до 1920 р.

В буремні дні Жовтневої революції він брав активну участь у створенні гуртків робітничої молоді, з яких згодом утворилися перші комсомольські організації. В 1919 р. його обирають секретарем комсомольської організації заводу, а потім — членом бюро Тульської міської організації комсомолу. В 1920 р. С. М. Белоусов вступає в ряди Комуністичної партії. Того ж року його обирають секретарем Заричанського райкому партії Тули. За час роботи в Тулі Сергій Миколайович був членом Тульської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. В березні 1921 р. він з групою комсомольців Тули, що влилися в Комуністичний полк, брав участь у придушенні Кронштадтського заколоту. Після лікування від поранення повернувся до м. Тули, де його обирають секретарем Тульського губкому комсомолу.

На IV Всеросійському з'їзді комсомолу С. М. Белоусова обрали членом ЦК РКСМ. В 1922 р. його відкликали з Тули для роботи в апараті ЦК РКСМ. Тут він працює завідуючим воєнним відділом ЦК і помічником начальника Головного політичного управління Реввійськради республіки по комсомолу.

З 1930 р. Сергій Миколайович навчається в Інституті червоної професури, після

закінчення якого був призначений начальником політвідділу МТС в Грушківський район на Одещині. За роботу в політвідділі Радянський уряд нагородив його в 1934 р. орденом Леніна.

З 1936 р. С. М. Белоусов працює на науковій роботі в Академії наук Української РСР. Певний час був директором Інституту історії АН УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни перебував у Радянській армії. Після демобілізації повернувся на роботу до Інституту історії АН УРСР. 1947 року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, працював завідуючим відділом історії радянського суспільства, старшим науковим співробітником.

З 1964 р. С. М. Белоусов — персональний пенсіонер. С. М. Белоусов був делегатом IV, V, VI з'їздів комсомолу, III і IV конгресів Комінтерну молоді, делегатом IX, X, XI Всеросійських з'їздів Рад, XII, XIII і XVI з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу.

С. М. Белоусову належить понад 100 наукових праць з історії України, він є автором кількох розділів 2-томного видання історії Української РСР. За плідну наукову діяльність С. М. Белоусова нагороджено орденом «Знак Пошани».

Під час роботи в Інституті історії АН УРСР і вже перебуваючи на пенсії, С. М. Белоусов веде велику пропагандистську роботу, виступає з лекціями і доповідями серед трудящих республіки, особливо серед молоді.

Колектив Інституту історії, історики Київського державного університету, представники республіканського, обласного і міського товариств «Знання», міського комітету комсомолу, піонери з Київської, Хмельницької, Херсонської областей, гості з Тули та Іжевська широко привітали ювіляра та побажали йому великих успіхів, доброго здоров'я і довгих років життя.

Л. К. СТОЯН

60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА Л. А. КОВАЛЕНКА

12 березня 1967 р. минуло 60 років з дня народження і 35 років наукової, педагогічної та громадської діяльності завідуючого кафедрою історії у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, відомого радянського історика, доктора історичних наук професора Леоніда Антоновича Коваленка.

Л. А. Коваленко народився в сім'ї сільського вчителя в с. Ступичне на Київщині. Трудову діяльність розпочав у 20-х роках. Він працював бібліотекарем, а згодом завідуючим клубом на тодішній Білоцерківщині. В 1931 р. Л. А. Коваленко вступив до Київського державного університету, після закінчення якого (1936 р.) він викладає в середніх учбових закладах на Київщині. Протягом 1939—1941 рр. Леонід Антонович навчається в аспірантурі Київського університету. В роки Великої Вітчизняної війни Л. А. Коваленко як лейтенант, командир мінометного взводу боровся з німецько-фашистськими загарбниками.

Повернувшись після поранення в 1944 р. до Києва, Леонід Антонович у 1945 р. успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену питанням впливу Французької буржуазної революції на Україну.

Протягом 1945—1961 рр. Л. А. Коваленко працює в Інституті історії АН УРСР, Житомирському педагогічному інституті, Ужгородському університеті. З 1961 р. він очолює кафедру історії Кам'янець-Подільського педінституту.

Основним напрямком наукової діяльності Л. А. Коваленка стали проблеми історіографії України різних епох. Він звернув увагу на висвітлення питань історії України в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Ним розроблена дуже важлива тема — єднання української та російської історіографії у вивченні історії визвольної війни українського народу проти соціального і національного гноблення в XVII ст., за возз'єднання України з Росією.

Внаслідок багаторічних досліджень учений довів, що демократична течія в українській історіографії, представлена в XIX ст. декабристами й революціонерами-демократами, була визначальною у формуванні історичної науки на Україні.

Л. А. Коваленко опублікував ряд статей про історичні погляди О. М. Радіщева («Вісник АН УРСР», 1949, № 9), Т. Г. Шевченка (журн. «Вопросы истории», 1951, № 7 та «Вісник АН УРСР», 1951, № 3), І. Я. Франка (Наукові записки Житомирського педінституту, т. IV, 1956). Для колективної багатотомної праці радянських істориків «Очерки истории исторической науки в СССР» Л. А. Коваленко написав розділи з історіографії України XIX ст.

У 1965 р. Леоніду Антоновичу було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук, а в 1966 р. — звання професора.

Перу Л. А. Коваленка належить понад 50 наукових праць. У своїх брошурах, статтях він цікавиться багатьма питаннями історії. Про це свідчить його участь у виданні монографії «Очерки новой и новейшей истории Венгрии» (М., 1963), різні за тематикою статті в «Українському історичному журналі».

Значною є науково-організаційна та громадська діяльність Л. А. Коваленка. Він один з організаторів Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, Подільської археологічної експедиції. Під його керівництвом кафедра історії Кам'янець-Подільського педінституту провела наукові конференції із залученням спеціалістів інших наукових установ та вузів. Учений багато працює над підготовкою нових кадрів радянських істориків.

Леонід Антонович Коваленко користується любов'ю і глибокою повагою серед колективу Кам'янець-Подільського педінституту, а також серед своїх колег по науці в нашій республіці та за її межами.

І. С. ВІНОКУР, О. Д. СТЕПЕНКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

21 березня 1967 р. на засіданні Вченої Ради по присудженню наукових ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛІ при ЦК КП КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук заступником завідуючого кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КПУ В. Л. Чирком на тему «Комуністична партія — організатор братнього співробітництва народів України і Росії в 1917—1922 рр.».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук профе-

сор П. І. Бакуменко, доктор історичних наук професор Ф. Д. Кретов, доктор історичних наук Г. Й. Якубовська.

В обговоренні дисертації взяла участь доктор історичних наук професор І. І. Шевченко, кандидат економічних наук доцент В. Л. Загородній. Офіційні і неофіційні опоненти дали позитивну оцінку праці В. А. Чирка.

Вчена Рада Інституту більшістю голосів ухвалила присвоїти В. А. Чирку вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. К.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 50-летию Великого Октября*. М. И. Куличенко. Крах политики украинской буржуазно-националистической контрреволюции (конец 1917—начало 1918 гг.). П. М. Калениченко. Из истории польских комиссариатов на Украине (1918—1919 гг.). К 150-летию со дня рождения П. И. Костомарова. Р. П. Иванова. Н. И. Костомаров в общественно-политическом движении XIX ст. С. Н. Злупко. Связи Н. И. Костомарова с Западной Украиной. А. Г. Беспалова. К вопросу об общественно-исторических взглядах Н. И. Костомарова. Е. С. Шаблювский. Н. И. Костомаров и Н. Г. Чернышевский. В. Г. Сарбей. Знакомство В. И. Ленина с произведениями Н. И. Костомарова. Сообщения. П. Ф. Автомонов. Взаимодействие партизан с десантными и передовыми частями Советской Армии в среднем Приднепровьи. Л. А. Лещенко, В. М. Зайцев. История отвергает антисоветскую политику группы Мао Цзе-дуна. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные повести. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 50th Anniversary of the Great October*. M. I. Kulichenko. Failure of the Policy of Ukrainian Bourgeois-nationalistic Counter-Revolution (the end of 1917—beginning of 1919). P. M. Kalenichenko. From the History of Polish Commissariats in the Ukraine (1918—1919). *On the 150th Anniversary of N. I. Kostomarov's Birthday*. R. P. Ivanova. N. I. Kostomarov in Social and Political Movement of the XIX Century. S. N. Zlupko. N. I. Kostomarov's Relations with the West Ukraine. A. G. Bepalova. On the Problem of Social and Historical Views of N. I. Kostomarov. E. S. Shabliovskiy. N. I. Kostomarov and N. G. Chernyshevskiy. V. G. Sarbey. On V. I. Lenin's Acquaintance with the Works by N. I. Kostomarov. Communications. P. F. Avtomonov. Co-operation of Partizans with Airborne and Advanced Detachments of the Soviet Army in the Middle Dnieper Area. L. A. Leshchenko, V. M. Zaitsev. History Rejects the Anti-Soviet Policy of Mao Tse Tung Group. Notes. Advice to the Teachers of History. Preservation and Use of Historical and Cultural Monuments. Documentary Tales. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News, Items and Information.

Поправка

В № 4 «Українського історичного журналу» за 1967 р. на стор. 95 18 рядок знизу читати: «...короткотермінових курсів червоних директорів.»